

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 91, №4, 2024 ISSN 2409-8817

ELMİ əsərlər

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASİYA KOMİSSİYASI

https://doi.org/10.69682/arti.2024.91.4
https://zenodo.org/record/7714846#.ZCqgSnZBzIV – Zenodo
https://archive.org/details/20230309_20230309_1112 – Internet Archive
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=122986 – Index Copernicus
https://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2409-8817 – Researchbib
https://www.slideshare.net/Humeyir/scientific-works-257022296?from_search=0 – SlideShare
https://www.calameo.com/books/0073359955276c2cd4d80 – Calameo
https://isindexing.com/isi/viewjournal.php – International Scientific Indexing
http://olddrji.lbp.world/Search.aspx?J=Scientific%20Works&S=0 – Directory of Research Journals Indexing

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

cild 91, № 4, 2024

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

том 91, № 4, 2024

SCIENTIFIC WORKS

volume 91, № 4, 2024

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır
İldə 6 nömrə nəşr olunur
Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96
Tel: 493-96-21, 493-30-06

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi şurasının 03 may 2024-cü il tarixli iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Публикуется решением Ученого Совет Института Образования Азербайджанской Республики

Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики
Сборник «Научные труды» зарегистрирован приказом № 23 от 11 июля 2002 г.
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики

«Научные труды» издается с 1934 года.

Периодичность издания: 6 номеров в год.
«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики

Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002 of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan

"Research Papers" has been published since 1934.

Frequency of publication: 6 issues per year. "Research Papers" are included in the list of publications recommended by the decision of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan

BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR-IN-CHIEF

UOT 371

Akif Nurağa oğlu Abbasov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi,
pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
https://orcid.org/0000-0002-9210-7141
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).5-9

MOLLA PƏNAH VAQİF HƏQİQƏTİ: ŞAGİRDLƏR VƏ TƏLƏBƏLƏRLƏ SÖHBƏT

Акиф Нурага оглы Аббасов
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор педагогических наук, профессор, заслуженный учитель

ПРАВДА О МОЛЛА ПАНАХА ВАГИФА: РАЗГОВОР С УЧАЩИМИСЯ И СТУДЕНТАМИ

Akif Nuragha Abbasov
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher

THE TRUTH ABOUT MOLLA PANAH VAGIF: CONVERSATION WITH PUPILS AND STUDENTS

Xülasə. Məqalədə Vaqif Poeziya Günlərindən danışılır. Erməni işğalından əvvəl və hazırda Şuşada Vaqif Poeziya Günləri keçirilir. Dövlət xadimləri, görkəmli yazıçı və şairlər, mədəniyyət və incəsənət nümayəndələri, xarici qonaqlar bu mərasimin iştirakçıları olur, çıxışlar edirlər. Məqalədə, eyni zamanda Vaqifin həyat və fəaliyyəti yada salınır, qarşılaşdığı çətinliklər, ağrılı anlar barədə məlumat verilir.
***Açar sözlər**: poeziya günləri, Vaqif Poeziya Günləri, Şuşa – mədəniyyət paytaxtımız, görkəmli şair, dövlət xadimi, diplomat, baş vəzir*

Аннотация. В статье говорится о Днях поэзии Вагифа. До армянской оккупации и сейчас в Шуше проводятся Дни поэзии Вагифа. В церемонии участвуют и произносят речи государственные чиновники, видные писатели и поэты, представители культуры и искусства, зарубежные гости. В статье одновременно вспоминается жизнь и деятельность Вагифа, сообщается о трудностях и болезненных моментах, с которыми он столкнулся.
***Ключевые слова**: дни поэзии, Дни поэзии Вагифа, Шуша – наша культурная столица, выдающийся поэт, государственный деятель, дипломат, премьер-министр*
Abstract. The article talks about Vagif's Poetry Days. Before the Armenian occupation and now, Vagif's Poetry Days are held in Shusha. Government officials, prominent writers and poets, representatives of culture and art, and foreign guests participate and give speeches in the ceremony. The article simultaneously recalls Vagif's life and work, and reports on the difficulties and painful moments he faced.
***Keywords:** poetry days, Vagif poetry days, Shusha is our cultural capital, an outstanding poet, statesman, diplomat, prime minister.*

Vaqif Poeziya Günləri. Şuşa şəhəri ermənilər tərəfindən işğal edilən günə qədər hər il burada təntənəli şəkildə Vaqif Poeziya Günləri keçirilirdi. Erməni faşistləri Şuşada dolaşdıqları

illərdə Vaqifin məqbərəsini dağıtmış, Üzeyir Hacıbəylinin, Natəvanın və Bülbülün büstlərini gülləbaran etmişdilər. Uzun illər fasilə oldu.

Nəhayət, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Silahlı Qüvvələrimiz Şuşanı işğaldan azad etdi.

Düşmən üzərində Zəfər çaldıqdan sonra az sonra Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Şuşada yenidən Vaqif Poeziya Günləri təşkil olundu. Prezident cənab İlham Əliyev və birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyeva Vaqif Poeziya Günlərinin rəsmi açılışında iştirak etdilər. Respublika Prezidenti İlham Əliyev mərasimdə çıxış edərək dedi: "Əziz dostlar, bu gün ölkəmizin həyatında çox əlamətdar bir gündür. Biz böyük Azərbaycan şairi, dövlət xadimi, Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin önündə Vaqif Poeziya Günlərinin açılışını qeyd edirik. Bu münasibətlə sizi və bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Vaqifin məqbərəsi bütün digər tarixi abidələrimiz kimi işğal edilmiş torpaqlarda erməni vandalizminə məruz qalmışdır. Bu gün isə məqbərə tam bərpa edilib və dünən məqbərənin ikinci açılışı olmuşdur. Bildiyiniz kimi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin Şuşada ucaldılması qərarını ulu öndər Heydər Əliyev vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə 1982-ci il yanvarın 14-də burada qarlı, şaxtalı havada bu məqbərənin açılışı olmuşdur. Ulu Öndərin iradəsi və qətiyyəti nəticəsində bu məqbərə ucaldılmışdır və bir daha Şuşanın Azərbaycan şəhəri kimi təsdiqi öz yerini tapmışdır" [1].

Yenə də hər il Mədəniyyət paytaxtımız olan Şuşada Vaqif Poeziya Günləri keçirilməkdədir. Bu il iyulun 18-də də dövlət və hökumət nümayəndələri, poeziya sevərlər, ölkəmizin məşhur ədəbiyyat, elm və mədəniyyət xadimləri, həmçinin doğma şəhərə köçmüş Şuşa sakinləri bu təntənəli mərasim münasibətilə Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin qarşısında toplaşmışdılar.

Molla Pənah Vaqif kimdir? Vaqif məşhur Azərbaycan şairidir. Vaqifin şeirləri – qoşmaları, təcnisləri, qəzəlləri, müxəmməsləri, müstəzadları, müəşşərləri zamanında da, hazırda da sevilə-sevilə oxunur və dillər əzbəridir. Vaqif yazırdı:

Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur!
Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın, cümlə-cahanın,
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur!
Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı.
Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşinası, hayıf ki, yoxdur!
Ucu əşrəfili, bulut kimi saç,
Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac,
Kələğayı əlvan, qəsabə qıyğac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur!
Vaqif haqdan dilər lütfü kərəmlər,
Belə yerdə qalan, vallah, vərəmlər.
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər.
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur!
[2, s. 114].

Vaqif məktəbdar olduğu üçün camaat onu "Molla" deyə adlandırırdı. Bu, şairin savadlı və son dərəcə ziyalı, oturuşunu-duruşunu bilən, şəxsiyyətlərarası münasibətləri gözləyən bir şəxs olması, yüksək təhsil alması, ərəb və fars dillərinə yiyələnməsi, müdrik və uzaqgörən bir siyasətçi olması, bəzi dini və dünyəvi elmlərə bələdliyi ilə bağlı idi. 42 yaşına kimi anadan olduğu Qazaxda yaşamışdı. Vaqif Mehdi ağanın oğlu idi. 1759-cu il idi. Qazax kəndlərinin sakinləri Qarabağ xanlığına köçmək məcburiyyətində qalmışdılar. Nə üçün? Qazax mahalında və Gürcüstan sərhədlərində tez-tez feodal münaqişələri baş qaldırır, yaşayış çətinləşirdi. Ayaq altında qalmaq olardı. Vaqifin ailəsi yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, Cavanşir mahalının Tərtərbasar kəndinə köçdülər. Vaqif burada təhsilini davam etdirdi. Daha sonra özü məktəb açdı. Bir müddət keçdi. Vaqif Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərinə gedərək Saatlı məhəlləsində məktəb yaratdı. "*Molla Pənah Vaqif ədəbi dilin zənginləşdirilməsində yaddaqalan addımlar atmışdır. O, bir şair kimi xalqın ruhuna güc verir, bir siyasətçi kimi isə xalqın idarə işlərini aparırdı*" (Mirzə Adıgözəl bəy).

Molla Pənah görkəmli siyasi və ictimai xadim, Qarabağın sonuncu hökmdarı İbrahimxəlil xanın sarayında baş vəzir (daxili işlər naziri) idi. Əvvəllər isə, eşikağası, xarici işlər naziri olmuşdu. O eyni zamanda Qarabağ türklərinin (azərbaycanlıların) mənəvi dayağı və rəhbəri sayılırdı.

Vaqif İbrahimxəlil xanın və onun övladlarının şəxsi binalarının, hərəmxanalarının, xan sarayının və Şuşa divarlarının tikintisinə nəzarət və rəhbərlik edirdi.

Baş vəzir olduğu vaxtlarda İbrahimxəlil xanın məsləhəti ilə Rusiya ilə diplomatik əlaqələr saxlayırdı. Rusiyaya gedib-gəldiyi də olurdu.

1783-cü ilin martın 18-də İbrahimxəlil xan II Yekaterinaya məktub göndərərək onun Rusiyanın himayəsinə qəbul olunmasını xahiş etdi. II Yekaterina Q.A. Petyomkinə bildirdi ki, İbrahimxəlil xan xərac ödəyəcəyi təqdirdə onun hakimiyyətdə saxlanacaq və hətta Rusiyanın himayəsi altına qəbul edilə biləcək [3].

Çar II Yekaterina ona daş-qaşla bəzədilmiş əsa da bağışlamışdı.

"*Vaqif ağıllı və təcrübəli vəzir kimi böyük şöhrət və xalqın rəğbətini qazanmışdır (Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği).*

Akad. N. Cəfərov yazır: "M.P. Vaqifin Rusiyaya "meyli" bütün hallarda diplomatik xarakter daşımaqla, həmişə Qarabağ xalqının (və müəyyən mənada Azərbaycanın) müstəqilliyini qorumağa xidmət etmişdir" [4].

Molla Pənah Vaqifin faciəli şəkildə öldürülməsi. Ağa Məhəmməd şah Qacar bir neçə dəfə Şuşaya qoşun çəkmişdi. Bəzi mənbələrdə göstərildiyinin əksi olaraq, əslində şahın məqsədi Şuşanı tutmaq olmayıb. Qarabağ xanlığının Rusiyaya meyilliliyi, Rusiyanın himayəsinə keçmək niyyəti onu hiddətləndirmişdi. Səbəbkarları cəzalandırmaq, Qarabağa yiyə durmaq, Rusiyanın gözünü bu torpaqlardan çəkməsini istəyirdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar 1797-ci ilin baharında ordunun başında Qarabağa doğru hərəkət etdi. Yaranmış vəziyyətdən ehtiyatlanan İbrahimxəlil xan bir qisim tərəfdarlarının müşayiəti ilə Qarabağı tərk etdi.

Şuşaya daxil olan Qacar onun yaxın adamlarını, o cümlədən Molla Pənah Vaqifi və oğlunu həbsə alır. Lakin Ağa Məhəmməd xan gecə ikən yatağında öz adamları - Abbas bəy və Səfaralı tərəfindən qətlə yetirilir. Bunu görən Qacar ordusu geriyə - İrana yola düşür. Qarabağ xanlığının taxtında Məhəmməd bəy Cavanşir əyləşir. O, zindana salınanları, o cümlədən Vaqifi və onun oğlunu həbsdən azad edir. Lakin eşidəndə ki, Vaqif xəlvəti məktub yazaraq İbrahim Xəlil xanı Qarabağ taxtına dəvət edir, bərk qəzəblənir. Bunu və Vaqifin vaxtilə rusların tərəfində olmasını əsas götürərək onunla oğlunun qətlinə fərman verir. Ata və oğul Xəzinə qayasından atılaraq edam olunurlar.

Şəmistan Nəzirlinin dedikləri: "İbrahimxəlil xan 3 aydan sonra Balakəndən qayıtdı. Şuşa əhalisi və ətraf kəndlərdən axışıb gələn camaat xanın pişvazına çıxmışdı. Hamı sevinc və şadlıqla qaladan enib Əsgəran yoluna gəlmişdi. Bəylər, ağalar tüfəng atır, qılınc oynadırdı. Qarabağın səmənd kəhəri üstündə şahanə oturan İbrahimxəlil xan yan-yörəsində baş əyənləri salamlayırdı. Cilov gəmirən xanın atı fınxıra-fınxıra irəliləyir, arabir də başını qaldırıb, Şuşa tərəfə baxır, kəsik-kəsik kişnəyirdi. Bu şadyanalığı, sevinən xalqı görən İbrahimxəlil xan da kövrəlmişdi. Arabir sağ əli ilə atın yalmanını, boynunu sığallayıb deyirdi:

– Hə, Maral, deyəsən, ovlaqlarını görüb tanıdın. Tələsmə, vətənə çatmışıq...

Gəncə qapısını keçən kimi xanın böyük oğlu Məmmədhəsən ağa nökərinə əmr elədi ki, qoy, çal-çağırı, oxumağı yığışdırsınlar. Ağam əvvəlcə Vaqifin məzarını ziyarət edəcək, sonra sarayına gedəcək.

İbrahimxəlil xan Molla Pənah Vaqifin məzarı üstə gəlib, astadan "Yasin" oxumağa başladı. Birdən dayandı, qəhər onu boğurdu. Həyəcandan boğazı qurumuşdu. Sonra surəni tamamlayıb dedi:

– Bizdən sənin pak ruhuna fatihələr, rəhmətlər. Unudulmaz xatirən ki, qəlb dolusu hörmətlər. Dünyanın işinə bax. Mən kimin üçün, nə oxuyuram. 30 il sadiq dost, qardaş kimi qulluğumda duran, sarayımın ən möhkəm dayağı, yaraşığı dəryayi-alim Axund Molla Pənah... Axı, mən yaşda ondan böyüyəm... Zırrama Məmməd bəyə nə deyəsən… Qılıncla vurub, başını ayağının altına atasan…Heyif, bizi külli-Qarabağın sevimli şairindən məhrum etdi".

Məhəmmədhəsən ağa atasına bir az da yaxın gəlib dedi:

– Namərd belə bir ağıllı, müdrik şəxsiyyəti öldürməklə bizim saf Cavanşirlər nəslimizə ömürlük ləkə vurdu.

Xan kövrək səslə:

– Heyif ki, bizim nəsildəndir, amma bizə oxşamadı. Allah bəlasın versin..." [5].

Məhəmməd bəy Cavanşir kimdir? Adı Məhəmmədqulu olsa da, Məhəmməd bəy (1762–

1797) deyə çağırılırdı. Mehrəli bəyin oğlu, Pənah xanın nəvəsi, Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşirin ulu babasıydı. Qarabağ xanlığının adlı-sanlı sərkərdəsiydi.

Məhəmmədqulu bəy Şuşa şəhərində dünyaya gəlmiş, saray təhsili almışdı. O, 1795-ci ildə qardaşı Əsəd bəylə bərabər Ağaməhəmməd xan Qovanlı-Qacara əsir düşmüş, lakin İbrahimxəlil xan sayəcəsində qurtulmuşdu.

Məhəmməd bəy xanlığa sədaqətli idisə də, əmisi İbrahimxəlil xan Cavanşir heç sevmirdi. Bu, iki səbəbdən irəli gəlirdi. Birincisi, İbrahimxəlil xan öz qızını ona deyil, İran şahı Fətəli xana ərə vermişdi. Halbuki Məhəmməd bəy və Ağabəyim ağa bir-birlərini sonsuz məhəbbətlə sevirdi. İkincisi, İbrahimxəlil xan öz qardaşı arvadını, Məhəmməd bəyin anasını özünə arvad eləmək fikrinə düşmüşdü. Qadın da bu izdivaca razılıq vermişdi. Bundan hiddətlənən Məhəmməd bəy "Atam Mehrəli bəyin bir yastığa baş qoyduğu xanım heç kimin arvadı ola bilməz" deyərək belə sevdaya düşdüyünə görə öz anasını xəncərlə doğramışdı.

Qardaşı arvadını yatağında gözləyən İbrahimxəlil xan eşitdiyi xəbərdən şoka düşür. Məhəmməd bəyi öldürmək istəyir. Lakin onu başa salırlar ki, Məhəmməd bəy xanlığın sütunlarından biridir. Bunu bildiyindən İbrahimxəlil xan da acığını udmalı olur. Lakin onlar arasında gişli düşmənçilik baş qaldırır.

Məhəmməd bəydə Qarabağ taxt-tacına yiyələnmək hərisliyi vardı. Hətta 1797-ci ildə, İbrahimxəlil xan Qarabağ taxtını yiyəsiz qoyub getdiyi ərəfədə qısa müddətə də olsa hakimiyyəti ələ almışdı.

Məmməd bəy Cavanşir Qarabağda Batmanqılınc ləqəbi ilə məşhur idi. Niyə Batmanqılınc?

O, gəzdirdiyi, döyüşdə məharətlə faydalandığı qılıncın ağırlığına görə "Batmanqılınc" ləqəbi daşıyırdı. Döyüş meydanında qalxan götürməz, iki qılıncla vuruşardı. İbrahim xanım hakimiyyəti illərində Qarabağ qoşunlarının sərkərdəsi (müdafiə naziri) olmuşdu. Qılıncları çox ağır idi, hərəsi bir batman. gələrdi. Odur camaat xalq arasında o, Batmanqılınc çağırılardı. Gənclik illərində pəhləvanlıq edərdi. Onun Şuşada Zorxanası vardı. Burda idmanla, güləşlə məşğul olar, ağırlıq qaldırırdı.

Məhəmməd bəy 14 yaşında olarkən atası Mehrəli bəy Şirvan xanı Ağası xan tərəfindən öldürülmüşdür (1785). O, atasının ölümündən çox təsirlənir və Şamaxıya hücum edir. Döyüşdə Ağası xanın beş oğlunu öldürərək atasının qisasını alır. Ağası xanın canına isə qəsd etmir. Onun gözlərini çıxartdırır. Sonra üzünü ona tutaraq deyir: "Mən atasızlıqdan çox əziyyət çəkmişəm. İndi növbə sənindir. Sən də övladlarının acısını çək!"

Məhəmməd bəy cavan yaşlarında dünyasını dəyişir. Nə üçün? Bu, səbəbsiz deyildir. O öz əcəli ilə ölmür, atası kimi o da xəyanət qurban olur.

1797-ci ildə Şəki xanı Məhəmməd bəy Cavanşiri Şəkiyə qonaq çağırır. Dəvətdən boyun qaçırmayan Məhəmməd bəy Şəkiyə yola düşür. Məhəmməd bəy bu səfərə getməyə də bilərdi. Fəqət çağırış şirnikləndirci olur. Şəki xanı ona belə bir xəbər göndərir:

-Mən qocalmışam. Qızımı sənə verib Şəki xanlığını da idarə etməyi sənə tapşırmaq istəyirəm.

Lakin, sən demə, bu çağırış bir kələk imiş. Məhəmməd bəyi tora salmaq istəyirlərmiş. Qonaqlıq vaxtı onun yerməyinə bihuşdar qatırlar. Onun özündə-sözündə olmadığını, dərin yuxuya getdiyini görüb əl-qollarını, ayaqlarını zəncirlə bağlayıb Şamaxıya – II Şamaxı xanı Mustafa xan Xançobanlıya hədiyyə aparırlar.

Mustafa xan Xançobanlı kimdir? _ Mustafa xan Şirvan xanı Ağası xanın övladı idi. 1792-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş, 1820-ci ilədək Şirvan xanı olmuş, 1844-cü ildə dünyasını dəyişmişdi.

Mustafa xan Xançobanlı gətirilən qənimətdən çox razı qalır. O, atası Ağası xanın, qardaşlarının və əmilərinin intiqamını Məhəmməd bəy Cavanşirdən alır. İlk növbədə onun iki gözünü çıxartdırır, sonra da tikə-tikə doğratdırır.

Ümumtəhsil məktəblərində, orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi dərslərində, mühazirə və seminar məşğələlərində haqqında bəhs edilənlərin üzərində dayanmaq məqsədəuyğun olardı.

Problemin aktuallığı. Görkəmli Azərbaycan şairi və dövlət xadimi Molla Pənah Vaqifin həyat yoluna nəzər salınır.

Problemin yeniliyi. Molla Pənah Vaqifin həyatında baş verən bəzi maraqlı məqamlar diqqətə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şuşada Vaqif Poeziya Günlərinin açılışında iştirak ediblər. 20 avqust 2021-ci il. https://president.az/az/articles/view/52881
2. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı Bakı: Şərq-Qərb, 2004. -269 s.
3. Molla Pənah Vaqif https://az.wikipedia.org/wiki/Molla_P%C9%99nah_Vaqif
4. N.Cəfərov. Vaqifin dövrü, həyatı və dünyagörüşü. http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/88
5. Ş. Nəzirli. Molla Pənah Vaqifin faciəli qətli https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/132680-molla-penah-vaqifin-facieli-qetli

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

Redaksiyaya daxil olub: 11.07.2024

UOT 37.0

Təranə Mayıl qızı Əkbəri
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının baş müəllimi,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-9293-4561
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).10-13

AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜSTƏSNA XİDMƏTLƏRİ

Тарана Майил гызы Акбари
старший преподаватель
Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по биологии

ИСКЛЮЧИТЕЛЬНЫЕ ЗАСЛУГИ ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Tarana Mayil Akbari
senior teacher at
Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in biology,

THE EXCLUSIVE ROLE OF THE GREAT LEADER HAYDAR ALIEV IN THE FORMATION OF THE ENVIRONMENTAL POLICY OF AZERBAIJAN

Xülasə. Azərbaycan xalqı və ölkənin inkişafında müstəsna xidmətləri olan ulu öndərin fəaliyyəti dövründə ölkədə ekoloji vəziyyət daim xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmış, ətraf mühitin mühafizəsi prioritetləri ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, o cümlədən ekologiya sahəsində tövsiyələri bu gün də həyata keçirilən işlərə istiqamət verir. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə respublikada həyata keçirilən dünya səviyyəli təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur. Həmin illərdə ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması sahəsində məqsədyönlü siyasət həyata keçirmiş, ekologiya, təbiətin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə ilə bağlı Azərbaycan KP MK və Nazirlər Sovetinin 8 qanun və 32 qərarı qəbul edilmişdir. 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü siyasətini uğurla davam etdirmişdir.
Açar sözlər: *Heydər Əliyev, ümummilli lider, ekoloji siyasət, ekologiya, təbiəti mühafizə, ekoloji problemlər, yaşıllaşdırma*

Аннотация. В период деятельности Великого Лидера, оказавшего исключительные заслуги в развитии азербайджанского народа и страны, экологическая ситуация в стране всегда находилась в центре внимания. Осуществлялись меры, связанные с приоритетами охраны окружающей среды. Дальновидная политика Гейдара Алиева, в том числе его рекомендации в области экологии, и на сегодняшний день служат направлением в проводимой работе. Великий лидер Гейдар Алиев был инициатором и организатором природоохранных мероприятий мирового уровня, реализованных в республике в 1969-1982 годах, когда он возглавлял Азербайджан. В те годы наш великий лидер

Гейдар Алиев реализовал целенаправленную политику в области улучшения экологической ситуации и эффективного использования природных ресурсов в Азербайджанской Республике, а также были приняты 8 законов и 32 постановления ЦК Компартии Азербайджана и Советом Министров по вопросам экологии, охраны природы и эффективного использования природных ресурсов. Общенациональный лидер Гейдар Алиев, вновь пришедший к власти в 1993 году, успешно продолжил свою целенаправленную политику в направлении улучшения экологической ситуации и использования природных ресурсов в Азербайджане.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, общенациональный лидер, экологическая политика, экология, охрана природы, экологические проблемы, озеленение*

Abstract. During the activity of the Great Leader, who had unparalleled services in the development of the Azerbaijani people and statehood, the environmental situation in the country was always in the center of special attention, and measures were taken on the priorities set for environmental protection. Heydar Aliyev's visionary policy, including the recommendations given in the field of ecology, are still being guided by the work done today.

The great leader Heydar Aliyev was the initiator and organizer of the global nature protection measures implemented in the republic in 1969-1982, when he led Azerbaijan. In those years, there were 8 laws on ecology, nature protection and efficient use of natural resources, and 32 decisions of the Central Committee of the Central Committee of Azerbaijan, the Council of Ministers. In those years, our great leader Heydar Aliyev pursued a purposeful policy in the field of improving the ecological situation and efficient use of natural resources in the Republic of Azerbaijan. National leader Heydar Aliyev, who came to power again in 1993, successfully continued his purposeful policy in the direction of improving the ecological situation and using natural resources in Azerbaijan.

Keywords: *Heydar Aliyev, national leader, environmental policy, ecology, nature conservation, environmental problems, landscaping*

Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin maddi sərvətlərimizə – yaşıllığa, meşələrə, dağlara, çaylara, bulaqlara, bir sözlə, təbiətə münasibəti onun azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi olmuşdur. Dünyanın tanınmış siyasətçisi, xalqın əbədi lideri, ulu öndərin təbiət sevgisində də dövləti idarə etmək səriştəsi, Azərbaycanı dünyaya tanıtmaq missiyası möhkəm və dönməz idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın sabit inkişafı ekoloji problemlərin həllindən çox asılıdır. Hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycanda yeni ictimai şüurun formalaşmasına nail olan ulu öndər, eyni zamanda, respublikada yeni ekoloji düşüncənin inkişafına zəmin yaratmışdır. Təbiətə, ekologiyaya yeni baxış, münasibət meydana çıxmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə respublikada həyata keçirilən qlobal təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur. Ölkəmizin flora və faunasının qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə respublikada Şirvan (1969), Ağ göl (1978), İsmayıllı (1981), Bəsitçay (1974) və s. dövlət qoruqları və yasaqlıqlarının yaradılması, Abşeron zonasında və Gəncədə iri yaşıllıq massivlərinin salınması, şəhər və rayonlarımızda nəhəng sutəmizləyici qurğuların, iri su hövzələrinin yaradılması, torpaqların şoranlaşmadan təmizlənməsi üçün drenaj sistemlərinin tikilməsi, geniş meşə zolaqlarının salınması, məhz Heydər Əliyevin zəhmətinin bəhrəsi idi.

Həmin illərdə Cənub bölgəsinin iki böyük rayonu olan Lənkəran və Masallı üçün mühüm suvarma dəryaçaları – Xanbulançay və Viləşçay dəryaçalarının yaradılması bir tərəfdən zonada əkin torpaqlarının gen-bol suvarılmasına xidmət edirdisə, digər tərəfdən bu yerlərin təbiətinin zənginləşdirilməsinə, ekoloji mühitə dəymiş ziyanın balanslaşdırılmasına, bu yerlərdə istirahət zonasının inkişafına, qiymətli balıq növlərinin yetişdirilməsinə xidmət edirdi. Sovet dönəmində bu qlobal layihələri həyata keçirmək üçün qarşıya kifayət qədər maneələr çıxırdı. Layihə üçün lazım olan vəsait bəzən respublikanın imkanından xaric olduğundan Heydər Əliyev SSRİ dövlətinin maliyyə mənbələrindən bəhrələnir, SSRİ rəhbərləri ilə münasibətindən istifadə etməklə böyük maliyyə xərclərinin respublikaya yönəlməsini təmin edirdi.

1969-1982-ci illərdə isə torpaqların eroziyadan qorunması barədə həyata keçirilən çox-

saylı tədbirlər, Ceyranbatan gölünün su təchizatı ilə bağlı işlər, Arpaçay tikintisi, Şamxor SES-nin tikintisi, müasir su qurğularının yaradılması, su kəmərlərinin çəkilməsi, meliorasiya tədbirləri, suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi, parkların salınması işləri həyata keçirildi. Ulu öndərimiz tərəfindən yaşıllaşdırma ümumxalq işi elan olundu. 1971-ci il fevralın 5-də Bakı şəhər partiya konfransındakı çıxışında Heydər Əliyev yaşıllaşdırma tədbirlərini gücəndirmək məqsədilə qarşıya mühüm vəzifə qoydu: "Bakı şəhərində 1 milyon 261 min adam yaşayır. Əgər şəhərin hər bir sakini bir neçə il ərzində ikicə ağac əkib yetişdirsə, Bakının ətrafında neçə-neçə park və meşə salınar".

Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü siyasətini 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn respublika Prezidenti davam etdirdi. Ulu Öndərimiz ekoloji məsələləri bir daha ön cərgəyə çəkdi və meşə, torpaq, su və s. haqqında bir sıra yeni qanunlar qəbul edildi.

1998-ci ildə ekoloji prioritetləri müəyyən edən "Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı" hazırlandı. Bu Proqramda nəzərdə tutulmuş layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda müasir Təhlükəli Tullantılar poliqonu, Xıllı Nərə Balıqartırma zavodu inşa edildi. 2003-cü ildə Heydər Əliyev tərəfindən ekoloji siyasətin müasir strategiya sənədi olan "Ekoloji cəhətdən davamlı sosial-iqtisadi inkişafa dair" Milli Proqram təsdiq edildi. Bu strateji proqram əsasında ətraf mühitin müxtəlif sahələri üzrə 4 milli və dövlət proqramları, Kompleks tədbirlər Planı təsdiq edilib və həyata keçirilir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş ekoloji qərarlar, qanunlar, sərəncamlar ölkəmizin təbiətinin sağlamlığına yönəlmişdir. Qeyd edək ki, respublikamızda ekoloji problemlərin həll edilməsini daim diqqətdə saxlayan, xüsusilə yaşıllaşdırmaya böyük önəm verən Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il 23 may tarixli Fərmanı ilə ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadənin ayrı-ayrı istiqamətləri ilə məşğul olan və fəaliyyətlərində bir-birini təkrarlayan Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi, Dövlət Geologiya və Mineral Ehtiyatlar Komitəsi, Dövlət Hidrometeorologiya Komitəsi və "Azərmeşə" İstehsalat Birliyi ləğv edilib və bunların bazasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılıb. Respublika Prezidentinin 2001-ci il 18 sentyabr tarixli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə"si təsdiq edilib. Əsasnaməyə görə Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı sulardan, mineral xammal ehtiyatlarından və yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpası, hidrometeoroloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi nazirliyə tapşırılıb.

Ümummilli Liderin həyata keçirdiyi ekoloji siyasət bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ətraf mühitin, meşələrin, yaşıllıqların qorunması daim ölkə başçısının diqqət mərkəzindədir. Dövlətimizin başçısının 2010-cu ili "Ekologiya ili" elan etməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın "Hərəyə bir ağac əkək!" çağırışı nəticəsində respublikamızın hər yerində yaşıllıqların çoxaldılması sahəsində çox böyük işlər görülüb.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin bariz nümunəsidir. İqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə cənab prezident İ. Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş ekoloji qərarlar, qanunlar, sərəncamlar ölkəmizin təbiətinin sağlamlığına yönəlmişdir. Bu iş ardıcıl, müntəzəm və sistem halında görüldüyü üçün böyük səmərə vermişdir. Ümummilli Liderin həyata keçirdiyi ekoloji siyasət bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam

etdirilir. Məqalənin də aktuallığı onun məhz belə bir vacib mövzuya həsr edilməsi ilə bağlıdır.

Problemin yeniliyi. Azərbaycanda yürüdülən ekoloji siyasətin əsas məqsədi indiki və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının təmin edilməsi naminə mövcud ekoloji sistemlərin, iqtisadi potensialın qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi ilə davamlı inkişafın təmin edilməsindən ibarətdir. Bu ənənə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Göründüyü kimi ulu öndər Heydər Əliyevin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əsasını qoyduğu siyasət bu gün Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilir. Bu sahədə həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər, görülmüş mühüm işlər ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində də yeni nailiyyətlərin əldə olunmasına şərait yaradıb. Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanın ekoloji siyasətinin formalaşmasında müstəsna xidmətlərindən bəhs olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov B.B. Azərbaycan təbiəti: dünən, bu gün, sabah: ekoloji təbliğat, tədqiqat və maarifləndirmə / - Bakı: Vətənoğlu NPŞ MMC, -2015.- 496 s.
2. Hüseynov, B.B. ”Heydər Əliyev və Azərbaycan təbiəti ” // Xalq qəzeti.- 2024, 27 may-s.3
3. Bağırov H.S. Azərbaycanda ekoloji problemlərin həlli istiqamətində irəliləyişlər //-Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı,-2014. № 1.-s.105-116.
4. Bağırov H.S. Müasir Azərbaycanın balanslaşdırılmış davamlı ekoloji inkişaf strategiyası // Xalq qəzeti.- 2015, 12 may. -s. 6.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 23 may tarixli 485 nömrəli Fərmanı / https://e-qanun.az/framework/2993

E-mail: akbarietmp@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT 37.0

Samirə Mahir qızı Seyidli
Şamaxı Dövlət Regional Kollecinin müəllimi
https://orcid.org/0009-0007-7428-5765
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).14-16

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENI: TARİX VƏ ŞƏXSİYYƏT

Самира Махир гызы Сеидли
преподаватель Шамахинского Государственного Регионального колледжа

ФЕНОМЕН ВЕЛИКОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА: ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ

Samira Mahir Seyidli
teacher at Shamakhi State Regional College

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV PHENOMENON: HISTORY AND PERSONALITY

Xülasə. Bu elmi araşdırmalarımda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, əsasən, XX əsrin ikinci yarısı ilə bağlıdır. Bütövlükdə XX əsr bəşər tarixində bir çox təlatümlü hadisələrin baş verdiyi, iki dünya müharibəsinin od ələdiyi, çoxsaylı milli dövlətlərin meydana gəldiyi, siyasi və iqtisadi böhranların qaçılmaz olduğu və eyni zamanda, dünya inkişafına təkan verən proseslərin yaşandığı qlobal ziddiyyətlərlə dolu dramatik yüzillik kimi səciyyələndirilir. Bəşəriyyət məhz tarixi şəxsiyyətlərin sayəsində ziddiyyətli, odlu-alovlu dünyadan sabit və dayanıqlı dünyaya keçid aldı.
Açar sözlər: *Ümummilli, lider, şəxsiyyət, təhlükəsizlik, bəşəriyyət, fəaliyyət, iqtisadi, ziddiyyət*

Аннотация. В данном научном исследовании политическая деятельность Общенационального Лидера Гейдара Алиева связана в основном со второй половиной XX века. В целом XX век характеризуется как драматический век, полный глобальных противоречий, где в истории человечества произошло немало бурных событий, разразились две мировые войны, возникли многочисленные национальные государства, политические и экономические кризисы были неизбежны, но в то же время происходили процессы, стимулирующие мировое развитие. Именно благодаря историческим личностям человечество совершило переход от мира конфликтного, огненного к миру устойчивому и стабильному.
Ключевые слова: *общенациональный, лидер, иличность, безопасность, человечество, деятельность, экономика, противоречие*

Abstract. In these scientific studies, the political activity of National Leader Heydar Aliyev is mainly related to the second half of the 20th century. As a whole, the 20th century is characterized as a dramatic century full of global contradictions, where many turbulent events took place in human history, two world wars broke out, numerous nation-states emerged, political and economic crises were inevitable, and at the same time, processes that spur world development were experienced. It is precisely thanks to historical figures that humanity made the transition from a conflicting, fiery world to a stable and stable world.
Keywords: *Nationwide, leader, identity, security, humanity, action, economic, conflict.*

Xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin şüarlı həyatının bütün mərhələləri Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətə sahib olmasına, onun dünya xalqları içərisində firəvan həyatının təmin edilməsinə yönəltmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev hələ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyərkən bu orqanda fəaliyyət göstərəcək milli kadrların hazırlanması Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, əsasən, XX əsrin ikinci yarısı ilə bağlıdır. Bütövlükdə XX əsr bəşər tarixində bir çox təlatümlü hadisələrin baş verdiyi, iki dünya müharibəsi-

nin od ələdiyi, çoxsaylı milli dövlətlərin meydana gəldiyi, siyasi və iqtisadi böhranların qaçılmaz olduğu və eyni zamanda, dünya inkişafına təkan verən proseslərin yaşandığı qlobal ziddiyyətlərlə dolu dramatik yüzillik kimi səciyyələndirilir. Bəşəriyyət məhz tarixi şəxsiyyətlərin sayəsində ziddiyyətli, odlu-alovlu dünyadan sabit və dayanıqlı dünyaya keçid aldı. da müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev çox gözəl bilirdi ki, dövlət təhlükəsizlik orqanlarında işləyən qeyri-azərbaycanlılar tərəfindən xalqımıza qarşı olduqca qəddar münasibət bəslənmiş, minlərlə soydaşımız müxtəlif bəhanələr gətirilərək uzunmüddətli həbslərə, ölüm cəzasına məhkum edilmişdir. Xalqımıza qarşı yönəlmiş bu repressiya maşınının qarşısını alınmasının yeganə yolu Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sistemində milli kadrların yerləşdirilməsi idi ki, Ulu Öndər bu yolda qarşısına çıxan maneələri qətiyyətlə dəf etməyi bacardı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi baxışlarına daha dərin məna qazandırır, onun Vətənimizin bu gününə və gələcəyinə çox möhkəm tellərlə bağlı olduğunu daha aydın göstərir. Böyük siyasi mütəfəkkir kimi, Ümummilli liderin keçdiyi həyat yolu və bütöv bir xalqın gələcəyini müəyyən edən uğurlu siyasi kursunun kökündə dayanan səbəblər haqqında çoxsaylı dəyərli əsərlər yazılmışdır.

Bu araşdırmalarda Ulu öndər Heydər Əliyev yeni tarixdə xalqımızın yetişdirdiyi ən böyük düha sahibi kimi xarakterizə olunur və bu şəksizdir. Lakin Heydər Əliyev şəxsiyyətinə təkcə Azərbaycan kontekstində deyil, daha geniş miqyasda – XX əsrin qlobal siyasi aynasında baxmaq, dünya siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynamış siyasi xadimlərlə, dövlət rəhbərləri ilə bir sırada nəzər salmaq Onun siyasi portretini daha önəmli cizgilərlə zənginləşdirmiş olar. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti, əsasən, XX əsrin ikinci yarısı ilə bağlıdır. Bütövlükdə XX əsr bəşər tarixində bir çox təlatümlü hadisələrin baş verdiyi, iki dünya müharibəsinin od ələdiyi, çoxsaylı milli dövlətlərin meydana gəldiyi, siyasi və iqtisadi böhranların qaçılmaz olduğu və eyni zamanda, dünya inkişafına təkan verən proseslərin yaşandığı qlobal ziddiyyətlərlə dolu dramatik yüzillik kimi səciyyələndirilir. Bəşəriyyət məhz tarixi şəxsiyyətlərin sayəsində ziddiyyətli, odlu-alovlu dünyadan sabit və dayanıqlı dünyaya keçid aldı. Həyat və mübarizə yollarına nəzər saldığımız liderlər fəaliyyət göstərdikləri məkanın coğrafi sərhədlərini aşaraq universal düşüncə sahibləri, dünyanın yeni sosial yaşam, yeni siyasət reallıqlarını ərsəyə gətirən yaradıcı insanlar kimi tanınmışlar. Onlar üçün məkan və zaman fərqi yoxdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin malik olduğu ali insani keyfiyyətlər və siyasi qabiliyyətlər ona istənilən siyasi mühitdə və istənilən coğrafi məkanda siyasi elitanın ən yüksək pilləsində qərarlaşmağı təmin edə bilərdi. Belə bir dühanın məhz Azərbaycan xalqına mənsub olması və özündən sonra bu xalqın tarixində yaradıcı iz və daha uzaq gələcəyə hesablanmış siyasi irs qoyması bütövlükdə xalqımızın milli uğuru və iftixar mənbəyidir. Müasir dünya tarixində yaradıcı iz qoymuş digər tarixi şəxsiyyətlərlə ortaq məziyyətlər daşıdığı üçün və bəzi hallarda isə həmin siyasi xadimləri belə üstələyən keyfiyyətlərə malik olduğu üçün Ulu öndər Heydər Əliyev dünya miqyaslı fenomenal şəxsiyyətdir, Azərbaycan xalqının hər zaman fəxr edəcəyi və həyat yolundan ibrət götürəcəyi böyük bir mütəfəkkirdir. Ulu öndər Heydər Əliyev bir çox siyasətçi müasirlərindən fərqli olaraq təkcə öz dövrünün deyil, daha geniş zaman çərçivəsində baş verən ictimai-siyasi proseslərin axarını müəyyən edə bilən güclü siyasi iradə sahibi, yeni dünya tarixinin rasional siyasətçisi, uzaqgörən bir dövlət xadimidir. Heydər Əliyev təkcə gələcəyi görmür, həm də o gələcəyi yaradır: Sabaha doğru gedən yolu açır və insanları o yolla getməyə səfərbər edir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin istər Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etdiyi, istərsə də Sovet İttifaqının rəhbərliyində təmsil olunduğu zaman göstərdiyi siyasi əzmkarlıq və yorulmaz siyasi fəaliyyəti Ona həmkarlarından tamamilə fərqlənən nadir şəxsiyyət imici qazandırmışdı. Dünya inkişafının perspektivini aydın görən, ona doğru addımlayan və ölkəsini, xalqını ona doğru istiqamətləndirən Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti isə müasir Azərbaycanın dünya birliyinə təbii inteqrasiyasını təmin edərək onun müstəqilliyini əbədi və dönməz etdi. Bu siyasət, hər şeydən əvvəl, uzunmüddətli sabitliyin bərqərar olunmasına yönəlmişdir; bu siyasət zaman çərçivəsi ilə məhdudlaşmır - gələcəyə hədəflənmişdir; bu siyasət geopolitik maraqları toqquşdur-

mur, əksinə, həmin maraqların Azərbaycanın milli mənafeləri ilə uzlaşan ideal harmoniyasını yaradır. Məhz bu siyasət hələ uzun illər Azərbaycanın daxili və xarici siyasət doktrinasının özəyini, milli inkişafımızın təməlini təşkil edəcəkdir. Məhz bu cəhətləri Heydər Əliyev siyasətini qlobal siyasət səviyyəsinə yüksəldir və onun özünü isə dünya miqyaslı şəxsiyyətə çevirir.

Məhz onun yorulmaz səyləri nəticəsində Azərbaycan konservativ, tipik postsovet ölkəsi kimi deyil, beynəlxalq və regional müstəvidə sabit və davamlı inkişaf vəd edən bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi tanınmağa başladı. Heydər Əliyev şəxsiyyəti o qədər zəngindir ki, istənilən aspektdən yanaşdıqda onun intəhasız fəaliyyətinin geniş okeanına çıxa bilirsən. Öyrənildikcə öyrənilən, heç zaman tükənməyən Heydər Əliyev irsi, onu müasiri olduğu digər dünya siyasətçilərindən fərqləndirən siyasi dühası, onun yaradıcı zəkası hələ uzun illər çoxtərəfli araşdırmaların mövzusu olacaq. Hər zaman bu şəxsiyyətin tarixdə oynadığı əhəmiyyətli rol daha dərin məzmunda, daha geniş panoramda və daha konseptual şəkildə açılacaq. Amma bir həqiqət heç zaman dəyişməyəcək: Heydər Əliyev müasir Azərbaycanımızın qurucusu olmaqla yanaşı, tərəqqi və ədalət, sülhpərvərlik və humanizm ideyalarına əsaslanan geniş spektrlı fəaliyyəti ilə bəşər tarixinin yetişdirdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Problemin aktuallığı. Müasir dünya tarixində yaradıcı iz qoymuş digər tarixi şəxsiyyətlərlə ortaq məziyyətlər daşıdığı üçün və bəzi hallarda isə həmin siyasi xadimləri belə üstələyən keyfiyyətlərə malik olduğu üçün Ulu öndər Heydər Əliyev dünya miqyaslı fenomenal şəxsiyyətdir, Azərbaycan xalqının hər zaman fəxr edəcəyi və həyat yolundan ibrət götürəcəyi böyük bir mütəfəkkirdir.

Problemin elmi yeniliyi: Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının rifahını, milli dövlətçiliyimizin daha da güclənməsini hər şeydən üstün tutan vətənpərvər lider idi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının rifahını, milli dövlətçiliyimizin daha da güclənməsini hər şeydən üstün tutan vətənpərvər lider idi. Ömrünün son on ilində Heydər Əliyevin fəaliyyəti hətta bir insan ömrünə sığmayacaq qədər zəngin oldu. Xarici ölkələrə etdiyi davamlı səfərlərlə, daxili və xarici siyasətimizin dayaqlarını yaratmaqla, ümumən, bütün ölkənin yenidən qurulmasına rəhbərlik etməklə, Heydər Əliyev Yeni Azərbaycanın əsasını qoydu.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Dünya inkişafının perspektivini aydın görən, ona doğru addımlayan və ölkəsini, xalqını ona doğru istiqamətləndirən Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti isə müasir Azərbaycanın dünya birliyinə təbii inteqrasiyasını təmin edərək onun müstəqilliyini əbədi və dönməz etdi.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov H. H. "Azərbaycan Təhsilinin inkişaf Strategiyası". // -Bakı: Elm. -2010. -800 s.
2. Cəbrayılov İ.H. "Müstəqillik illərində Azərbaycanda ali təhsilin inkişaf istiqamətləri". Müstəqillik dövründə Azərbaycan Təhsili: nəzəri və praktik aspektlər. //. -Bakı: 2017. -s.13-76.
3. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu) // - Azərbaycan məktəbi. -2007. № 2.
4. Mərdanov M. C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. // (4 cilddə) III cild. - Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011. -672 s.

E-mail: fariwka_2009@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

PEDAQOQLARIN YUBİLEYLƏRİ
ЮБИЛЕЙ ПЕДАГОГОВ
TEACHERS' ANNIVERSARY

Professor Əbülfət Pələngov – 65
Профессору Абульфату Палангову – 65 лет
Professor Abulfat Palangov – 65 years

UOT 371

Akif Nurağa oğlu Abbasov
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun elmi katibi,
pedaqogika elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim
https://orcid.org/0000-0002-9210-7141
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).17-19

PROFESSORUN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏT YOLU

Акиф Нурага оглы Аббасов
ученый секретарь Института Образования Азербайджанской Республики,
доктор педагогических наук, профессор, заслуженный учитель

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА

Akif Nuragha Abbasov
scientific secretary of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan.
doctor of pedagogical sciences, professor, Honored teacher

LIFE AND ACTIVITY OF A PROFESSOR

Xülasə. Əbülfət Qulam oğlu Pələngov pedaqogika elmləri doktoru, professordur. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində kafedra müdiridir. Bu il onun anadan olmasının 65 illiyi tamam olur. Məqalədə professorun həyat və fəaliyyət yolu işıqlandırılır. O, 100-dəm çox elmi əsərin müəllifidir.
Açar sözlər: *professor, kafedra müdiri, elmlər doktoru, 65 illik yubiley, professorun həyat və fəaliyyəti*

Аннотация. Абульфат Гулам оглы Палангов – доктор педагогических наук, профессор. Он является заведующим кафедрой Азербайджанского государственного педагогического университета. В этом году исполняется 65 лет со дня его рождения. В статье освещена жизнь и деятельность профессора. Он автор более 100 научных работ.

Ключевые слова*: профессор, заведующий кафедрой, доктор наук, 65-летие, жизнь и деятельность профессора*

Abstract. Abulfat Gulam ogly Palangov – doctor of pedagogical sciences, professor. He is the head of the department at the Azerbaijan State Pedagogical University. This year marks the 65th anniversary of his birth. The article covers the life and work of the professor. He is the author of more than 100 scientific works.

Keywords*: professor, head of department, doctor of sciences, 65th anniversary, life and work of the professor*

İnsan doğulduğu gündən ömrünün sonuna kimi qarşılıqlı münasibətlər sistemində olur: ailə mühiti, ata-ana, bacı-qardaş, ailənin digər üzvləri ilə, qohum-əqrəba, qonşularla münasibətlər. Sonra uşaq bağçasında, ümumtəhsil məktəbində, kollec və ali təhsil müəssisəsində, iş yerində tərbiyəçilərlə, həmyaşıdlarla, sinif yoldaşları, tələbə dostlarla, iş yoldaşları ilə münasibətlər. Hər dövr, hər an özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. özünə yoldaş, dost seçirsən. Bu yoldaşlığın, dostluğun ömrü nə qədər olur? Hər şəxsə yoldaş demək olar, amma hər insana dost demək mümkün deyil.

İllər keçir. Yoldaşı da, dostları da sınağa çəkirsən. Bəzən hər dövrün öz yoldaşları, öz dostları olur. Hünər odur ki, ömrünün sonuna kimi bu yoldaşlığı, bu dostluğu qoruyub saxlaya biləsən. Həyatda dostsuz keçinmək olmur. Atalarımız heç də təsadüfi deməmişlər: "Dostsuz insan qanadsız quş kimidir",

Yoldaşlığın öz, dostluğun öz tələbləri var. Gərək onlara əməl olunsun.

Bu sınaqlardan mən də keçmişəm. Yoldaşlarım, dostlarım çox olub. Ələnib bu günkü gününüzə çox azı qalıb. Kimisi dünyasını dəyişib, kimisi özünü doğrultmayıb.

Çox yollar, çox dərələr, çox dağlar aşıb gəlib çıxmışıq müəyyən yaşa. Dönüb gəldiyimiz yollara baxanda öz şəxsiyyəti, öz əqli, öz təfəkkürü, öz insanlığı, öz sədaqəti ilə yanında olanları anır, dəyərləndiririk. Əbülfət Pələngov kimi. Müdrik atalarımız demişdən "Dostluğa dağlar da, dəniz də mane ola bilməz". Əbülfət də yoldaşlıqda, dostluqda sədaqətli, təmənnasızdır.

Kimdir Əbülfət Pələngov?

Pedaqoji aləmdə bu şəxsi yaxşı tanıyırlar. Yaxşı iş təcrübəyə, pedaqoji ustalığa, metodik hazırlığa malik olan orta məktəb və ali məktəb müəllimi kimi! İstedadlı, dəyərli alim kimi: pedaqogika elmləri doktoru, professordur.

Gözəl insan kimi. Xeyirxahlıq, yaxşılıq Əbülfətin xislətindədir. Budur onu gözlləşdirən, sevdirən. Viktor Hüqonun sözləridir: "İnsanın daxilindəki yaxşılıq – günəşdir". Bu xüsusiyyət Əbülfətdə də vardır.

1959-cu ilin iyun ayının 17-də Lerik rayonunun Züvüc kəndində dünyaya göz açmış Əbülfət Qulam oğlu Pələngov pedaqoji elmlər, riyaziyyat, informatika və proqramlaşdırma üzrə kamil mütəxəssisdir. Əbülfətin orta təhsil aldığı Züvüc kənd məktəbi hazırda onun qardaşı Bünyadəlinin adını daşıyır. Bünyadəli Qarabağ müharibəsi şəhididir. Vətənimizin işğal altında olan torpaqlarının azad olunması yolunda canından keçmişdir.

Ə.Q. Pələngov ali təhsilini Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində almışdır. Riyaziyyat fakültəsinin məzunudur. Ali təhsil aldıqdan sonra ilk əvvəllər Biləsuvar (keçmiş Puşkin) rayonu Nəirimanovka kəndində, daha sonra rayonun Səmədabad kənd məktəblərində riyaziyyat müəllimi işləmişdir.

"Ölçmə xarakterli praktik və laborator işləri şagirdlərin həndəsi biliklərini formalaşdıran vasitə kimi" mövzusunda namizədlik (1996), "Orta məktəb həndəsə kursu təlimində müasir metodların kompüter texnikası ilə əlaqəli tətbiqinin reallaşdırılması problemləri" mövzusunda doktorluq (2010) dissertasiyaları müdafiə etmişdir.

Ə.Q. Pələngovun pedaqoji fəaliyyəti daha çox Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti ilə bağlıdır. Bu ali təhsil müəssisəsində o, hesablama riyaziyyatı və informatika kafedrasında əvvəlcə müəllim, sonra baş müəllim, dosent; riyaziyyat fakültəsinin dekan müavini və dekan əvəzi (2001-2007) vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi texnologiyası kafedrasının müdiridir (2023-cü ildən).

Professor Əbülfət Pələngov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində alqoritmlər nəzəriyyəsi, informatikanın nəzəri əsasları, informatikanın tədrisi metodikası və təhsildə İKT fənlərindən mühazirələr oxuyur.

Ə.Q. Pələngov riyaziyyatın kompüter texnologiyası ilə tədrisi ilə bağlı öyrədici proqramlar

hazırlamış və ümumtəhsil məktəblərində onların tədris prosesində istifadəsinə nail olmuşdur.

O, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, FD 2.15 Dissertasiya Şurasının üzvü və eyni zamanda həmin şuranın nəzdindəki elmi seminarın sədridir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiyası Komissiyasının riyaziyyat bölməsi üzrə yaradılmış ekspert şurasının üzvü (2013-2916); Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetdə fəaliyyət göstərən FD 02.061 Dissertasiya Şurasının həmsədri olmuşdur.

Elmi rəhbərliyi və rəsmi opponentliyi ilə xeyli fəlsəfə doktoru yetişmişdir.

Professor Ə.Q. Pələngov bir çox dərslik və dərs vəsaitinin, metodik vəsaitin, elmi məqalələrin müəllifidir. Onun qələmindən 130 elmi əsər, o cümlədən 9 kitab, bir monoqrafiya çıxmışdır. Elmi əsərlərinin bir qismi xarici ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Ə.Q. Pələngovun bəzi əsərlərini diqqət mərkəzinə gətirək: "Orta məktəb həndəsə kursunun öyənilməsində kompüter texnologiyasından istifadənin ümumi məsələləri" (2009), "Proqramlaşdırma dilləri" (2011), "Süni intellekt və ekspert sistemləri" (2014), "Orta məktəbdə informatikanın tədrisi metodikası" (2015), "Əməliyyat sistemləri və kompüter arxitekturası (2016) və s.

Əbülfət sadə və mehriban insandır. Zahirən ciddi görünsə də, zarafat etməyi də xoşlayır. Bir dəfə yoldaşlardan biri: "Ay Əbülfət, bu nə soy adıdır sən daşıyırsan: Pələngov!"

Əbülfət də cavabsız qalmır. Üzünü dostuna tutaraq: "Niyə sizə qəribə gəlir? "Şirov" ola bilər, "Pələngov" yox?!"

Dostunun təəccüblə baxdığını görərək sözünə davam edir: "Gör Aslanov soy adında nə qədər insan var. Aslanın başqa adı nədir? Şir. Demək, Şirov olursa, Pələngov da soyad ola bilər".

Çox hörmətli professor Əbülfət Pələngov! Sənin dörd övladın, beş nəvən var. Sən onlarla, onlar da səninlə fəxr edirlər!

Sənin 65 yaşın tamam olur! Ailən, yaxınların, dostların yubileyini qeyd etməyə hazırlaşırlar! Ailən sevinc içərisindədir, sən də! Səni tanıyanlar, səni sevənlər bu yaşa çatdığına, böyük uğurlar qazandığına görə sevinirlər! Bir dost kimi mən də sevinirəm! Səni təbrik edir: 65 yaşın mübarək olsun!!! – deyirəm.

Problemin aktuallığı. Professor Əbülfət Pələngovun 65 yaşı tamam olur. O, riyaziyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə tanınmış mütəxəssisdir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə pedaqogika elmləri doktoru, professor Əbülfət Pələngovun həyat və fəaliyyəti diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə xüsusilə riyaziyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə mütəxəssislər, doktorantlar və magistrant və magistrlər üçün faydalı olacaqdır.

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 11.02.2024

UOT 37

Нигяр Шыхнеби гызы Мурадова
ведущий научный сотрудник
Института Образования Республики Азербайджан
доктор философии по педагогике, доцент
https://orcid.org/0000-0003-1742-7847
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).20-24

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА РЕГУЛИРОВАНИЯ РЕПЕТИТОРСТВА

Nigar Şıxnəbi qızı Muradova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
https://orcid.org/0000-0003-1742-7847

REPETİTORLUĞUN TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜZRƏ XARİCİ TƏCRÜBƏNİN PEDAQOJİ EKSPERTİZASI

Nigar Shikhnabi Muradova
leading researcher at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
doctor of philology in pedagogy, associate professor,
https://orcid.org/0000-0003-1742-7847

PEDAGOGICAL EXPERTISE OF FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATING TUTORING

Аннотация. В статье рассматривается вопрос государственного регулирования репетиторства в образовании за рубежом. Продемонстрированы материалы международного опыта развитых и развивающихся стран в этом направлении. С точки зрения педагогической экспертизы анализируется сфера зарубежного разнотипного государственного регулирования репетиторства в образовании. Зарубежный опыт регулирования репетиторства в сравнении с реалиями репетиторства отечественного образования помогают определить параметр государственного регулирования репетиторства в Азербайджане.
Ключевые слова: *регулирование репетиторства, государственные подходы, зарубежный опыт, развитые и развивающиеся страны, педагогическая экспертиза.*

Xülasə. Məqalədə xaricdə təhsildə repetitorluğun dövlət tənzimlənməsi məsələsi araşdırılır. Bu istiqamətdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq təcrübəsindən materiallar nümayiş etdirilir. Pedaqoji ekspertiza nöqteyi-nəzərindən təhsildə repetitorluğun xarici müxtəlif dövlət tənzimlənməsi sferası təhlil edilir. Yerli təhsildə repetitorluğun reallıqları ilə müqayisədə repetitorluğun tənzimlənməsi üzrə xarici təcrübə Azərbaycanda repetitorluğun dövlət tənzimlənməsinin parametrlərini müəyyən etməyə kömək edir.
Açar sözləri: *repetitorluğun tənzimlənməsi, dövlətlərin yanaşmaları, xarici təcrübə, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr, pedaqoji ekspertiza.*

Abstract. The article discusses the issue of state regulation of tutoring in education abroad. Materials from the international experience of developed and developing countries in this direction are demonstrated. From the point of view of pedagogical expertise, the sphere of foreign diverse state regulation of tutoring in education is analyzed. Foreign experience in regulating tutoring in comparison with the realities of tutoring in domestic education helps determine the parameters of state regulation of tutoring in Azerbaijan.

Keywords: *regulation of tutoring, government approaches, international experience, developed and developing countries, pedagogical examination.*

Индивидуальное частное обучение за рубежом широко распространено, в частности в странах Азии и Южной Америки, а также в ряде стран восточной и западной Европы, в связи с чем репетиторство рассматривается как мировое явление, требующее к себе серьезного отношения со стороны государства. Правительство многих развитых и развивающиеся стран по разным причинам (недополученный доход от уплаты налогов, недостаточное качество услуг репетиторов) высказывает о значимости государственного регулирования репетиторства, подчеркивает, что репетиторство – это деятельность по оказанию платных образовательных услуг и потому оно должно быть легализовано, в связи с чем устанавливает нормативно-правовые акты по регулированию репетиторства.

Обзор научно-педагогической зарубежной литературы показывает, что исследования, посвященные вопросам репетиторства в образовании, делятся на две группы: первая группа охватывает работы, рассматривающие общемировые тенденции в развитии частной преподавательской практики (М. Брай, А. Наумова и др.); вторая группа объединяет работы, включающие труды российских ученых, посвященные роли и месту репетиторства в образовании (Т.П. Балакиной, А.Я. Бурдяк и др.).

Анализ современных исследований в области частного дополнительного образования и рынка репетиторских услуг показывает, что российские исследователи репетитор рассматривают в качестве экономической единицы этих взаимодействий и объясняется это тем, что он «*во-первых, как вид преподавательской деятельности, смысл которой в том, чтобы обучать определенному предмету индивидуально или в малых группах, с целью успешного поступления в учебное заведение… Во-вторых, это теневой социальный институт общества по использованию социальных ресурсов, позволяющий удовлетворить определенные потребности. В-третьих, это особый вид образовательной услуги»* [1]. Следовательно, *«под репетиторством понимается вид платных образовательных услуг, представляющий собой дополнительные учебные занятия по предметам школьной программы с целью закрепления или углубления знаний»* [2].

В зарубежной литературе имеются три нижеследующие ключевые позиции, которые должны быть представлены, чтобы образовательная услуга считалась репетиторством: 1) Репетиторство как образовательная услуга должна оказываться за материальное денежное вознаграждение. 2) Репетиторство как образовательная услуга идет в дополнение к текущему общему образованию. 3) Репетиторство как образовательная услуга по академическим предметам. С точки зрения педагогической экспертизы, в целом эти три позиции составляют новый формат преподавания в образовании, которое определяется как *«обучение определенному академическому предмету за финансовое вознаграждение, дополняющее общую школьную программу»* [3]. Специалист по сравнительному образованию Марк Брай выделил шесть типов правительственных подходов, шесть действий от жесткого контроля до поддержки и субсидирования к регулированию репетиторства (таблица 1).

Таблица 1. Шесть государственных подходов к регулированию частных занятий.

№	Подходы	Действия
1	Невмешательство	Политики игнорируют систему негосударственного сектора дополнительного образования
2	Мониторинг	Данные о явлении собираются и оцениваются, но меры не принимаются
3	Регулирование и контроль	На деятельность накладываются определенные ограничения (в плате за услуги, круге лиц, которые могут давать уроки)

4	Финансовая помощь	Налоговые льготы, субсидии
5	Смешанный подход	Продвижение только некоторых видов репетиторства и ограничение других, комбинирование методов регулирования
6	Запрет	Разрешена лишь бесплатная помощь некоторым категориям
Источник: [4]		

Российские практики на основе классификации образовательной политики Марка Брайя обусловили параметры государственного регулирования репетиторства, по которым придерживаются зарубежные страны (таблица 2)

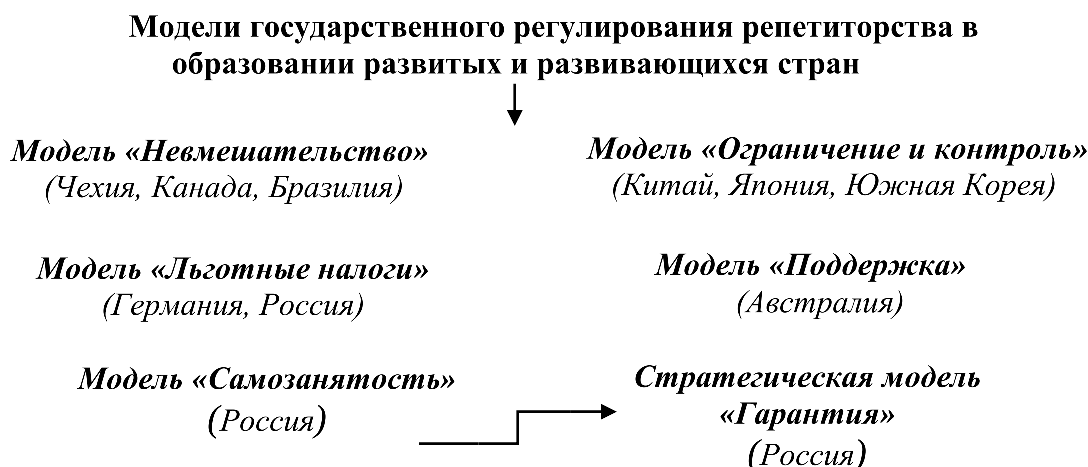
Таблиц 2. Типы и способы государственного регулирования рынка репетиторства по странам.

Страна	Тип государственного регулирования	Инструменты регулирования
Чехия	Невмешательство	Налоговая политика в отношении репетиторов проводится, но жесткого контроля нет
Канада	Невмешательство	Отсутствуют
Бразилия	Невмешательство	Отсутствуют
Австралия	Смешанный подход	Мониторинг, финансирование
Китай	Регулирование и контроль	Лицензирование, сертификация, ограниченный круг людей, которые могут заниматься репетиторством
Япония	Регулирование и контроль	Сертификация, встраивание репетиторских центров в систему общего образования, лимиты времени занятий
Германия	Регулирование и контроль	Налоговая политика
Россия	Регулирование и контроль	Налоговая политика, самозанятость
Источник: [5]		

С точки зрения педагогической экспертизы, таблицы (1) и (2) в целом составляют систему практических основ регулирования репетиторства мирового уровня, где каждая представленная страна отображает конкретный тип регулирования репетиторства. Каждый тип регулирования репетиторства введен государством как параметр его существования в образовании, воссоздает модель государственного режима разрешения, огра-

ничения или запрета репетиторства в образовании. Например, в Чехии и Канаде отношение к частным учителям толерантное, а в Китае и Японии, наоборот, применяют режим ограничения. Следовательно, каждая модель по отдельности характеризует государственную стратегию страны по отношению к репетиторству, показывает его роль и место в образовании (схема 1).

Схема 1. Модели репетиторства в образовании зарубежных стран.

Подчеркнем, что российские власти, учреждая правовое регулирование репетиторства в образовании, пытаются предоставить репетиторам статус преподавателя нового формата как работника-предпринимателя школьного образования. Такой формат обеспечивает определенными гарантиями их деятельность, то есть репетитор как физическое лицо, оказывающее платные образовательные услуги, платит налог государству, но при этом он, например, пополняет личностный пенсионный доход. С точки зрения педагогической экспертизы, если репетитор выступает как предприниматель, то репетиторская деятельность представляется как предпринимательская педагогическая деятельность, составляющими которой предполагаются школьное репетиторство (оплачиваемые дополнительные занятия) и внешкольное репетиторство (частные уроки, курсы), безусловно, в роли заказчиков образовательных услуг выступают обучающиеся, родители (законные представители).

Отметим, что в современных условиях репетиторство как за рубежом, так и в Азербайджане обрела особую значимость, обладает высоким спросом не только во время подготовки к выпускным и вступительным экзаменам, но и в течение всего учебного года. С точки зрения педагогической экспертизы обнаруживаются две главные причины, на которые акцентировали свое внимание азербайджанские эксперты: 1) сегодня репетиторство, занимая не официальное, но и немаловажное место в отечественном образовании, является серьезным подспорьем в повышении его качества; 2) репетиторство представлено профессиональными образовательными услугами, оказываемыми без оформления лицензий. В связи с чем репетиторство рассматривается как нерегулируемый сегмент рынка образовательных услуг и поэтому «*необходимо перевести частные занятия в законное русло и для этого следует ввести систему патентов, причем в странах Запада такая система уже давно существует и хорошо себя зарекомендовала*» [6]. В настоящее время в Институте Образования Азербайджанской Республики исследуются концептуальные вопросы, касающиеся государственного регулирования репетиторской деятельности в отечественном образовании.

Актуальность. В современных условиях во всем мире ежегодно растет рынок репетиторских услуг. В зарубежных странах существуют разнотипные подходы государственного регулирования репетиторства. В Азербайджане отсут-

ствует правовое регулирование репетиторства, в связи с чем вопрос регулирования репетиторской деятельности в отечественном образовании становится проблемным.

Научная новизна. Практические основы государственного регулирования репетиторства за рубежом в сравнении с реалиями отечественного репетиторства служат научным основанием определения параметра государственного регулирования репетиторской деятельности в Азербайджане.

Практическая значимость. Материалы в сфере международного опыта государственного регулирования репетиторства привлекут внимание работников образования, студентов и всех желающих, интересующихся данной сферой.

Литература:

1. Крылова, Н.Г. (2011). Репетиторы выходят из тени // Народное образование, № 5, -с. 180–184
2. Наумова, А.А. (11–12.04.2017). Роль репетиторства в современной системе образования // Россия между модернизацией и архаизацией: 1917-2017 гг.: материалы XX Всероссийской научно-практической конференции Гуманитарного университета. Екатеринбург, -с. 385–390.
3. Макеев, П.А. (2019) Репетиторство в России: описание явления на основе онлайн-платформ. Журнал институциональных исследований. № 11, с.106-120
4. Гетман, А. (2020). Выход из тени: подходы к регулированию репетиторства в России и в мире // Образовательная политика, № 4, -с. 58-68
5. Ахвердиев, О. (2016). Репетитор в законе. https://www.kaspiy.az/repetitor-v-zakone
6. Балакина, Т.П. (2012). Экономика репетиторства: мотивы, стимулы, модели // Экономика образования, № 2, -с. 115–123
7. Брай, М. (2007). Частное дополнительное обучение (репетиторство): сравнительный анализ моделей и последствий // Вопросы образования, № 1, -с. 65–83
8. Бурдяк, А.Я. (2015). Дополнительные занятия по школьным предметам: мотивация и распространенность // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, № 2, с. 96–112.

E-mail: rita-nigar@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

UOT 37.0

Sevil Məhərrəm qızı Axundova
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti,
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
https://orcid.org//0009-0004-8993-0411
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).25-28

TƏLƏBƏLƏRİN FƏALİYYƏTİNDƏ PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN ROLU

Севиль Магеррам гызы Ахундова
доцент Сумгаитского Государственного Университета,
доктор философии по биологии,

РОЛЬ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Sevil Maharram Akhundova
associate professor at Sumgayit State University,
doctor of philosophy in biology,

THE ROLE OF PEDAGOGICAL PRACTICE IN STUDENT ACTIVITIES

Xülasə. Azərbaycan Respublikasının inkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq tələbə və şagirdlərə dolğun, sistemli, yararlı, hərtərəfli bilik və bacarıqların aşılanması əsas şərtlərdəndir. Bu zaman infrastruktur, tədris müəssisələri və insan resursları inkişaf etdirilməlidir. Təhsilin müasir şərtlərlə inkişaf ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, eyni rzamanda hər bir fərdin həyatının daha ali səviyyədə qurulması və inkişafı üçün zəmin yaradır. Sinifdə pedaqoji təcrübədə olan tələbələrlə şagirdlər arasında sağlam əməkdaşlığın alınmasında fənn müəllimləri maraqlı olmalıdırlar, bu əməkdaşlığı diqqətdə saxlamalıdırlar. Tələbələrimizə sevgi, qayğı ilə yanaşmalıdırlar. Öz təcrübələrini, bildiklərini bölüşməyi bacarmalıdırlar.
***Açar sözlər**: şagird şəxsiyyəti, "mənlik şüuru", sinifdəki ruh yüksəkliyi, təlim-tərbiyə-təhsil, pedaqoji təcrübə*

Аннотация. В соответствии с Концепцией развития Азербайджанской Республики, одним из главных условий является передача студентам и учащимся обширных, систематических, полезных, всесторонних знаний и умений. В настоящее время необходимо развивать инфраструктуру, образовательные учреждения и человеческие ресурсы. Развитие образования в современных условиях создает основу для повышения благосостояния населения страны и в то же время для становления и развития жизни каждого человека на более высоком уровне. Учителя-предметники должны быть заинтересованы в построении здорового сотрудничества между учащимися и студентами, проходящими педагогическую практику в школе. К студентам следует относиться с любовью и заботой, делиться своим опытом и знаниями.
***Ключевые слова**: личность студента, «самосознание», поднятие морального духа в классе, обучение-воспитание-образование, педагогический опыт*

Abstract. According to the Concept of the Development of the Republic of Azerbaijan, one of the main conditions is the transfer of extensive, systematic, useful, comprehensive knowledge and skills to students. Currently, it is necessary to develop infrastructure, educational institutions and human resources. The development of education in modern conditions creates the basis for improving the well-being of the country's population and at the same time for establishing and developing the life of each person at a higher

level. Subject teachers should be interested in building healthy cooperation between students and students undergoing pedagogical practice at school. Students should be treated with love and care, share their experience and knowledge.

Keywords: *student's personality, "self-awareness", raising morale in the classroom, training-upbringing-education, pedagogical experience*

Respublikamızda demokratiyanın inkişafı və "Təhsil islahatı"nın sayəsində ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətinin yeni, səmərəli dövrü başlamışdır. Müasirləşmə qabaqcıl texnologiyaların, elmi uğurlar sayəsində yaradılan innovasiyaların, qabaqcıl və peşəkar müəllimlərin sistemli şəkildə təsiri ilə meydana gəlir. Bu zaman insan kapitalının inkişafı - şagird şəxsiyyətinin formalaşması, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin əlaqəli şəkildə uğurlu tətbiqi həyata keçirilməlidir. İnsan kapitalının inkişafı ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsidir. Bu istiqamətdə bütün qüvvələrin maksimum səfərbər olunması, birgə fəaliyyəti zəruridir.

Təhsil insanlara yeni texnologiyalarda daha yararlı faydalanmaq, əmək bazarında özünəməxsus və layiqli yer tutmaq, ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq və onu dəyərləndirmək, sağlam və aktiv həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək və tətbiq etmək və s. imkanlarını verir.

Ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji təcrübələrin təşkilinin əsasında bir sıra məqsədlər mövcuddur. Bu məqsədlər həm tələbələrin, həm pedaqoji təcrübəyə rəhbərlik edən müəllimlərin (metodist, psixoloq və pedaqoq), həm də məktəb kollektivinin birgə fəaliyyətinin nəticəsidir. Məqsədlərə aiddir:

- Tələbələrin təhsil prosesində əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirmək, onları daha dolğun, yaddaqalan, sistemli, yeri gələndə daha istifadəli hala sala bilmək. Bu bilikləri praktik bacarıqlarla və fəaliyyətlə tamamlamaq.
- Tələbələrin bilik, bacarıq və fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək.
- Tələbələri müstəqil və səmərəli əmək fəaliyyətinə və akademik mühitə hazırlamaq, onların gələcək karyera inkişafına kömək etmək.
- Tələbələri təhsil aldığı ixtisasın profilindən asılı olaraq, yeni texnologiyalarla, müasr itehsalat sahələri, qabaqcıl peşə təcrübəsi, iş üsulları, elmi-tədqiqat və digər məsələlərlə tanış etmək.

Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi və uğurlu nəticələrin əldə edilməsi elə də sadə məsələlər deyil. Əməkdaşlıq sayəsində uğurlu, arzuolunan nəticələr əldə etmək olar. Məhz buna görə müəllim – müəllim, müəllim – şagird, müəllim – tələbə, tələbə-şagird və bir sıra digər əməkdaşlıqlar diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Orta məktəblərdə şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında onların mənlik şüurunun mərhələli şəkildə inkişafı xüsusi rol oynayır. Bu şüurun formalaşmasının bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə, xüsusilə də valideynlər övladlarında özünə inamı, güvəni, dəyərləri tədricən tərbiyə etməlidirlər. Onlar başa düşməlidirlər ki, övladı özü üçün deyil, cəmiyyət üçün yetişdirirlər. Mənlik şüurunun düzgün formalaşmışı insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması, dərk etməsi, xüsusilə də xarakterinin düzgün inkişafı prosesindən ibarətdir. İnsanın öz mənini kəşf etməsi çox uzun və gərgin, eyni zamanda birgə fəaliyyət, yəni əməkdaşlıq tələb edən bir prosesdir.

Pedaqoji təcrübə zamanı tələbələrimiz şagirdlərlə əməkdaşlığı çox çətinliklə də olsa alındırmağı bacarırlar. Belə ki, şagirdlərlə ünsiyyət zamanı onlardakı "Mən obrazı"nın, "Mənlik şüuru"nun ya heç formalaşmadığını, ya da qədərindən artıq formalaşdığını görürük. Bu da tələbələrimizdə bir qədər ruh düşkünlüyü yaradır.

Həyati faktlar insanda "Mən obrazı"nın eyni vaxtda müxtəlif xarakterli olduğunu göstərir. Bunlara "real mən", "ideal mən" və "sosial mən" obrazları aiddir. Əlimizdə olan real şagirdləri ideal və sosial şagirdlər səviyyəsinə qədər mərhələli şəkildə inkişaf etdirmək biz müəllimlərin ən mühüm vəzifəsidir. Şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında bu istiqamət xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Yeni təhsil proqramlarında şəxsiyyətyönlük prinsiplərinə əsaslanaraq "real mən"in düzgün formalaşmasına və özünüqiymətləndirməsinə nail olmaq üçün müəllim-şagird əməkdaşlığı səmərəli şəkildə həyata keçirilməlidir. Təsadüfü deyil ki, müasir məktəblərin qarşısında qoyulan tələblər də bu əməkdaşlığın səmərəliliyindən irəli gəlir.

Ümumtəhsil məktəbləri üçün yeni təlimin tələblərinə uyğun olaraq şagirdlərdə tənqidi, məntiq və yaradıcı təfəkkür formalarını inkişaf

etdirmək mühüm vəzifələrdən biridir. Bunun üçün şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişmələrinə, özünəinam, özünəgüvən, özünüdərk, özünüqiymətləndirmənin düzgün inkişafına çalışmaq və nail olmaq lazımdır. Müasir məktəb həyatının, müəllim-şagird, müəllim-müəllim, şagird-şagird, müəllim-valideyn əməkdaşlıqlarının humanistləşdirilməsi yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafı kimi qiymətləndirməlidir.

Görkəmli Amerika pedaqoqu Fillip Şlexti özünün "XXI əsrin məktəbi. Təhsil İslahatının prioritetləri" əsərində qeyd edir ki, o, sahibkarlarla, uğurlu iş adamları ilə və məktəb funksionerləri ilə çoxsaylı sorğular aparmış və onlardan belə bir suala cavab istəmişdir: "Siz məktəbdən nə istəyirsiniz ?" – cavab isə belə olmuşdur: "Bizə elə insanlar lazımdır ki, onlar müstəqil, sərbəst öyrənməyi bacarsınlar". Müəllif bununla demək istəyir ki, əgər şagird müstəqil öyrənməyi, sərbəst fikir irəli sürməyi bacarırsa, məqsədinə çatmaq üçün yollar tapmağı, bu və ya digər problemləri həll etməyi bacarırsa, onda peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmək asan olacaqdır.

Şagird-şəxsiyyətinin formalaşması, müasir məktəblərin təminatının, zamanın, təlim-tərbiyə-təhsil üçlüyünün, təbii ki, dəyərli peşəkar müəllimlərin birgə fəaliyyətinin məhsuludur. Bu baxımdan digər istiqamətləri də düzgün dəyərləndirən, istiqamətləndirən, öyrədən və öyrənənlər arasında səmərəli əməkdaşlığı təmin edə bilən, ən əsası peşəsinin məsuliyyətini hər dəqiqə diqqətdə saxlayan müəllimlərə ehtiyac qədərindən artıqdır.

İllərlə pedaqoji təcrübədə iştirak edən, hərtərəfli müşahidə imkanı olan, müxtəlif məktəblərdə tələbələrimizə olan fərqli münasibətləri görən, tələbələrin pedaqoji təcrübədə rastlaşdığı müsbət və mənfi məqamlarda verdikləri reaksiyaları təhlil edən bir pedaqoji təcrübə rəhbəri kimi bəzi məqamlar məni həddindən çox narahat edir.

Aydındır ki, təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun olmalıdır. Müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti sistemli şəkildə artırılmalıdır. Əksər müəllimlərin tədris prosesində tətbiq etdiyi metodlar müasir tələblərə cavab verməlidir. Bəzi hallarda şagirdlərə əldə etdikləri bilikləri tətbiqetmə və yaradıcı, müstəqil düşünmə imkanı verilmir.

Metodikanı tədris edən müəllimlər mənimlə razılaşarlar. Biz özümüz ildən-ilə, mövzudan-mövzuya, qrup-qrupa ya mövzuları daha da mürəkkəbləşdirib diskussiyaya meyilli edirik, ya da qismən sadələşdirib pedaqogika-psixologiya - metodika ilə əlaqəli şəkildə keçməyə çalışırıq. Hər iki halda məqsəd tələbələrə müəllimlik ixtisasının məsuliyyətini, ağırlığını və heç bir peşə ilə müqayisə olunmayacaq qədər şərəfli olduğunu tədris edə bilməkdir. İldən-ilə, mərhələli şəkildə müəllim olmaq istəyən tələbələrin sayının artdığını çox böyük məmnunluqla görürük və sevinirik. Biz buna çox çətinliklə nail oluruq. Əslində tələbələrin öz seçimləri hansı sahə olursa olsun yaxşı pul qazanmaqdır. Savadlı və peşəkar müəllimlərimizin maddi durumu həmişə yerində olur. Bizim vəzifəmiz tələbələrimizi, yəni gələcəyin müəllimlərini düzgün istiqamətləndirməkdir.

Təcrübəçi tələbələr çox böyük ümidlərlə orta məktəblərə daxil olurlar. Çünki biz onlarla IV kursdan artıq gələcəyin gənc müəllimləri kimi əməkdaşlıq edirik. Seminar və laboratoriya dərslərində bütün səlahiyyət tələbələrdə olur. Onlar tam hazır şəkildə pedaqoji təcrübəyə göndərilir. Bəzi fənn müəllimləri qısqanclıqla yanaşırlar, əməkdaşlıq etmək istəmirlər. Qeyri-səmimi münasibət tələbələrdə özgüvəni aşağı salır. Təbii ki, biz orda daimi deyilik. Dərk edirik ki, məktəbin bütün şərtləri bizim üçün də keçərlidir. Mən belə başa düşürəm ki, əgər gələcəyimiz gənclərin əlindədirsə, onlara münbit, əlverişli şərait yaradılmalıdır ki, öz potensiallarını göstərə bilsinlər. Zamanla bu problemlərin qaydasına düşəcəyinə inanıram.

Yaşadığımız həyatın daha zəngin, daha müasir olmasında qazanılan bilik və bacarıqların yalnız iqtisadi amilə çevrilməsi kifayət eləmir. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, eyni zamanda əxlaqi norma və dəyərlər təhsilalanların cəmiyyətin seçilən, layiqli, sərbəstfikirli olması üçün imkan və şərait yaradır, onları nümunəvi ailə üzvünə və cəmiyyətin layiqli vətəndaşına çevirir.

Məqsədimiz ölkədə peşəkar və səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infrastuktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqe tutan təhsil sistemini yaratmaqdır.

Azərbaycanın təhsil sistemi iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olmalıdır. Ölkəmizdə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat bərpa olunmalı, informasiya cəmiyyəti yaradılmalı və ölkənin davamlı inkişafı təmin edilməlidir.

Pedaqoji təcrübə tələbələrimizə verilən sonuncu imkanlardan biridir. Belə ki, nəzəri biliklərin, bilik və bacarıqların, eyni zamanda əməkdaşlıqların sərbəst və özünəməxsus şəkildə tətbiq oluna biləcəyi pedaqoji təcrübə tələbələrə qərarlı olmaqda yardımçı olur. Onlar bu müddət ərzində tam nəticəyə gələ bilirlər. Bir növ içindəki "Mən" obrazı ilə təkbətək qalırlar. Mən müəllim ola bilərəm, ya da müəllimlik mənim peşəm deyil.

Çox istəyərdik ki, tələbələrimiz məndə alınar, mən peşəkar müəllim ola bilərəm, mən şagirdləri, məktəbi, məktəb kollektivini sevirəm nəticəsinə gəlsinlər. Belə fikirlərin onlarda yaranması onların öz imkan və bacarıqlarından çox asılıdır. Eyni zamanda bu fikrin düzgün formalaşması biz müəllimlərdən, onlara yaradılan şəraitdən, təbii ki, pedaqoji təcrübə keçdikləri məktəb kollektivindən çox asılıdır.

Gələcəyimiz gənclərin əlindədir. Gəlin gənclərin düzgün və sevdikləri peşəni seçməkdə onlara yardımçı olaq. Onlarda özünəinamı və özünəgüvəni inkişaf etdirməyi bacaraq. Əlimizdə olanları cəmiyyətə sağlam və inamlı təqdim edə bilək. Yeri gələndə bu mənim tələbəm olub, mən ona inanırdım, bütün uğurlara layiqdir deyə bilək.

Müəllimlik gözəl peşədir. Yetər ki, onu sevəsən, dəyərləndirəsən, məsuliyyətini dərk edəsən. Müəllimlik daima öyrənmək, yeniliklərə açıq olmaq, yeri gələndə tətbiq etməyi bacarmaqdır. Nə qədər çox öz peşəmizi sevsək, o qədər də sevgi görəcəyik. Digər peşələrdən fərqli olaraq biz insan kapitalı ilə işləyirik. Bu kapitalı yaralı hala salmaq, ona bilik vermək, onu şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, ən başlıcası isə onu sevmək bizim borcumuzdur. Biz ya peşəmizi sevib cəmiyyətin inkişafında yardımçı olmalıyıq, ya da bizim insanların taleyi ilə oynamaq haqqımız yoxdur. Tələbələrimizin bizim layiqli davamçımız olacaqlarına çox inanıram, onlara uğurlar arzulayıram.

Problemin aktuallığı - Savadlı və təcrübəli müəllim hazırlığının səmərəliliyinin qorunması. Tələbələrimizin müstəqil şəkildə fəaliyyətlərində hərtərəfli yardımların təşkili. Peşəkar müəllim kimi yetişmələrində xüsusilə diqqət göstərmək. Tələbələrdə peşə və akademik vərdişlərin mərhələli, sistemli inkişafının, əməkdaşlıq və davranış xüsusiyyətlərinin formalaşmasını pedaqoji təcrübə tədricən təmin edir.

Problemin elmi yeniliyi. Pedaqoji təcrübə gələcəyin savadlı, peşəkar müəllimlərinin bu peşəyə layiqlilik dərəcəsini və səviyyəsini üzə çıxaracaq bir fəaliyyət sahəsidir, müəllim hazırlığı formalarından biridir. Bu prosesin gənc müəllimlərin fəaliyyətində xüsusi yeri var. Tələbələrin təcrübəli mütəxəssis kimi hazırlığı məhz praktik yolla dərinləşir, nəzəri bilikləri təkrarlanaraq daha yaddaqalan olur və asan mənimsənilir. Nəticədə pedaqoji təfəkkür, peşəkarlıq formalaşaraq, bacarıq və fəaliyyətin inkişafını təmin edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Pedaqoji təcrübənin praktik əhəmiyyəti ixtisasın xüsusiyyətindən asılı olaraq, həm də tələbələrin yeni texnologiyalarla, müasir istehsalat sahələri ilə, peşə təcrübəsi, iş forma və üsulları, aparılan elmi tədqiqatlarla tanış olmalarıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2009, 138 s.
2. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. Bakı. "Nurlan"-2007. 260 s.
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin müasir problemləri. Bakı – 1998. 368 s.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri.. Bakı: Mütərcim -2010. 448 s.
5. Azərbaycan Respublikasının təhsil inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // -Bakı: Kurikulum, 2013.-№ 4

E-mail: sevilakhundova0@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2024

UOT 37.0

Teybə Aslan qızı Əfəndiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şamaxı filialının müəllimi
https://orcid.org/0000-0003-3898-9566
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).29-31

ÖYRƏNMƏYƏ QABİLLİK PROBLEMİ VƏ ONUN MÜVƏFƏQQİYƏTİNİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Тейба Аслан гызы Эфендиева
преподаватель Шамахинского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПРОБЛЕМА ОБУЧАЕМОСТИ И ФАКТОРЫ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ЕЕ УСПЕШНОСТЬ

Teyba Aslan Efendiyeva
teacher at Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THE PROBLEM OF LEARNABILITY AND THE FACTORS THAT ENSURE ITS SUCCESS

Xülasə. Bu problem şagirdlərin geridə qalma, mənimsəyə bilməmə səbəblərini aşkara çıxarmaqla əlaqədar meydana çıxan problemləri araşdırır. Təlim materiallarının mənimsənilməsində geridə qalan şagirdlərin psixoloji xarakteristikası əsasında psixoloqlar "öyrənməyə qabillik" anlayışını irəli sürmüşlər.
Açar sözlər: *Öyrənməyə qabillik, qabilliyin növləri, geridə qalan uşaqlar, öyrənmə müvəffəqiyyəti.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы, возникающие в связи с выявлением причин отставания и сложности усвоения материала учащимися. Психологи выдвинули понятие «умение учиться», исходя из психологических особенностей учащихся, отстающих в усвоении учебного материала.
Ключевые слова: *способность к обучению, виды способностей, отстающие дети, успешность обучения*

Abstract. Learning ability problem. This problem examines the problems that arise in connection with revealing the reasons why students are behind and unable to master. Psychologists put forward the concept of "ability to learn" based on the psychological characteristics of students who are lagging behind in mastering learning materials.

Keywords: *Ability to learn, typs of ability, children left behind, learning success.*

Öyrənməyə qabillik problemi. Bu problem şagirdlərin geridə qalma, mənimsəyə bilməmə səbəblərini aşkara çıxarmaqla əlaqədar meydana çıxan problemdir. Təlim materiallarının mənimsənilməsində geridə qalan şagirdlərin psixoloji xarakteristikası əsasında psixoloqlar "öyrənməyə qabillik" anlayışını irəli sürmüşlər. Həmin anlayış altında şagirdlərin bilikləri və təlim fəaliyyəti tərzlərini mənimsəməyə nə dərəcədə həssas, qabil olduqları nəzərdə tutulmuşdur. Öyrənməyə qabilliyi şagirdin əqli inkişafı ilə qarışdırmaq olmaz. Yüksək əqli inkişaf səviyyəsinə ma-

lik olan adamda bəzən öyrənməyə qabilliyin aşağı səviyyədə olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Yaş artdıqca əqli inkişaf yüksək səviyyəyə qalxa bildiyi halda, öyrənməyə qabillik uzun müddət az və ya çox dərəcədə öz sabitliyini saxlaya bilər.

Öyrənməyə qabilliyin ümumi və xüsusi növləri vardır. Öyrənməyə ümumi qabillikdən danışarkən hər cür materialı, bütün tədris fənlərini mənimsəməyə qabillik, öyrənməyə xüsusi qabillikdən söhbət gedərkən isə ayrı-ayrı materialları (müxtəlif elmləri, incəsənəti, yalnız bir fənni, tək bir praktik fəaliyyət növünü) mənimsəməyə qabillik nəzərdə tutulur. Bunlardan birincisi fərdin ümumi, ikincisi isə xüsusi istedadının göstəricisi hesab olunur.

Psixoloji tədqiqatlar təlimdə geridə qalan şagirdlərin üç tipini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir: birinci tip özünün öyrənməyə qabilliyinin aşağı səviyyəsi ilə, lakin təlimə qarşı müsbət münasibətləri və məktəbli mövqelərini saxlamaları ilə xarakterizə olunurlar; ikinci tip geridə qalan şagirdlər fikri fəaliyyətinin yüksək keyfiyyətləri və məktəbli mövqelərini qismən və ya tamamilə İtirmələri ilə fərqlənirlər. Üçüncü tip şagirdlərdə öyrənməyə qabillik aşağı olmaqla onlarda təlimə qarşı mənfi münasibət və məktəbli mövqelərini qismən və ya tamamilə itirmə xüsusiyyətləri özünü göstərir. Hər bir tipi yarımtiplərə ayırmaq üçün aşağıdakı iki göstəriciyə istinad olunmuşdur: 1) şagirdlərin təlimdəki müvəffəqiyyətsizliklərini əvəz etmələrinə imkan verən vasitələr; 2) Gələcəkdə müəyyən fəaliyyətə qarşı yönəlmənin olması və ya da olmaması.

Psixoloji ədəbiyyatda öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən daxili amil kimi diqqət və ustanovkaya xüsusi yer verirlər. verirlər. Bizə hər an saysız-hesabsız cisim və hadisələr təsir edir. Bunların içərisindən hal-hazırda bizə lazım olan, tanımaq və öyrənmək, mənimsəmək istədiyimiz cisim və hadisələri ayıra, seçə bilmədən qarşımıza qoyduğumuz məqsədə nail ola bilmərik. Bunlar isə diqqətin bilavasitə iştirakı olmadan mümkün deyildir. Xüsusilə təlim fəaliyyətində diqqətin oynadığı rolu nəzərə alaraq K.D. Uşinski yazmışdır: «Diqqət şüurumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, şüurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Ona görə də şagirdləri təlim prosesində həmin qapını açıq saxlamağa alışdırmaq lazımdır». Təcrübə göstərir ki, müəllim dərsdə şagirdlərin diqqətini təşkil etməyi bacarmasa heç bir informasiyanı mənimsədə bilməz. Ona görə də diqqət öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən ən mühüm daxili amillərdən biri kimi özünü göstərir. Bu cəhəti nəzərə alaraq müəllim təlim prosesində diqqətin qanuna - uyğunluqlarından geniş istifadə etməlidir.

Məsələn, psixoloji eksperiment zamanı iki qrupda eyni material eyni yolla öyrədilmiş, hər iki qrupda eyni miqdarda təkrar aparılmışdır. Lakin qrupların birinə qabaqcadan xəbərdarlıq edilmişdir ki, həmin materialı necə öyrəndiklərini soruşana qədər bir daha təkrar aparılmayacaq, istənilən vaxt onlar yoxlanıla bilərlər. İkinci qrupa materialı öyrənmək tapşırılarkən bildirilmişdir ki, yoxlamadan əvvəl mütləq materialı bir daha təkrar etməyə imkan olacaqdır. Sonradan gözlənilmədən hər iki qrupda sorğu aparılmışdır. Nəticədə birinci qrupa nisbətən ikinci qrupun nümayəndələri bir daha təkrar edəcəklərini zənn edərək materialı pis yadda saxlamışlar. Onlarda verilən materialı qəti, birdəfəlik öyrənməyə yönəlmə yaranmamışdır.

Aparılmış psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu cür öyrənməyə yönəlmə qarşıya qoyulan yaddasaxlama məqsədi, yadda saxlamanın müddəti möhkəmliyi və xarakterindan yadda saxlamanın müddəti, möhkəmliyi və xarakterindən asılıdır. Hər şeydən əvvəl öyrənmə o zaman səmərəli olur ki, şagird öz qarşısına yaddasaxlama məqsədi qoysun. Təcrübə göstərir ki, qarşıya öyrənmək, yadda saxlamaq məqsədi qoymadan səmərəli yaddasaxlama mümkün deyildir. Bəzən şagird müəyyən bir materialı oxuyur və ya dinləyir. Lakin qarşısında onu öyrənmək, yadda saxlamaq məqsədi qoymadığına görə suallara ya ötəri cavab verir, ya da heç cür cavab verə bilmir. Şagirdin qarşısında yaddasaxlama məqsədi qoyduqda (istər müəllim, istərsə də şagirdin özü tərəfindən) o, verilən materialı yaxşı öyrənir. Ona görə də müəllim təlim fəaliyyətində öyrənmənin həmin səmərəli yolunu nəzərdən qaçırmamalıdır, şagirdləri həmişə öyrənmə zamanı qarşılarına yaddasaxlama məqsədi qoymağa alışdırmalıdır.

Öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər. Öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amillər təlim materialının xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər çoxdur. Psixoloqların apardıqları tədqiqatlar həmin xü-

susiyyətlərin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Təlim materiallarının xarici amil kimi öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xüsusiyyətlərindən birincisi onun məzmunudur. Təlim materiallarının Əsas məzmununu məlumatlar, anlayışlar, prinsiplər, qaydalar, bacarıq və vərdişlər təşkil edə bilir. Həmin məzmunun düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyi üçün zəruridir. Təlim materialları məzmunca dolğun, anlayışları dəqiq açacaq, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmalıdır.

Təlim materialını öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin edən xarici amil kimi ikinci mühüm xüsusiyyəti onun formasıdır. Adətən, təlim materialları müxtəlif formaya malik ola bilər. Forma etibarilə o, əşyavi, obrazlı, sözlü və simvolik şəkildə ifadə edilir. Təlim materialının göstərilən formalarının hər birinin özlərinə məxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də təlimin həmin formalarından və onların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öyrənmə, mənimsəmə də müxtəlif şəkildə gedir. Bu baxımdan təlim prosesində həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müəyyən yaş dövründə müxtəlif şəkildə gedir. Bu baxımdan təlim prosesində həmin cəhətlərin nəzərə alınması zəruridir. Müəyyən yaş dövründə təlim materialının müvafiq formasından istifadə olunması öyrənmənin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Öyrənmənin müvəffəqiyyətinə təsir göstərən xarici amillərdən biri də təlim materiallarının çətinlik dərəcəsidir. Öyrənmənin səmərəliliyinə, onun sürətinə və düzgünlüyünə bu amilin böyük təsiri vardır.

Materialın çətinliyi onda olan informasiyaların məktəblinin idrak imkanlarına müvafiq olmaması ilə müəyyən edilir. Materialın ayrı-ayrı ünsürləri arasında əlaqənin zəif olması, onun bir tərkib hissəsinin özündən sonra gələn tərkib hissəsini ətraflı aydınlaşdıra bilməməsi, səbəb-nəticə əlaqəsinin pozulması, ardıcıllığın itməsi, mətn daxilində qayda və tərifləri üzə çıxarmaq imkanı verən ümumiləşdirmənin zəif olması materialın çətinlik dərəcəsini artırır. Ona görə də bu cür materiallar şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilir.

Lakin buradan heç də belə bir nəticə çıxarmaq olmaz ki, materialın təkcə öz-özlüyündə əhəmiyyətli olması onun müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsini təmin edə bilər. Öyrənmənin müvəffəqiyyətlə getməsi üçün material şagird üçün əhəmiyyətlilik kəsb etməli, onun tələbat və maraqlarına cavab verməlidir. Psixoloqların apardıqları müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, anlaşıqlılıq dərəcəsi yüksək olan materiallar daha tez mənimsənilməklə yanaşı bu prosesdə buraxılan səhvlərin miqdarı da az olur və həmin material uzun müddət yaddan çıxmır. Anlama öyrənmənin səmərəli yollarından hesab olunur. Şagird öyrəndiyini anlamalıdır. Materialın mənasını dürüst və dərindən anlayaraq öyrənmənin mexaniki öyrənmədən fərqli olduğu şübhəsizdir. Şagird dərindən anlayaraq, əsaslı şəkildə düşünərək öyrəndikdə həmin materialı bir o qədər düzgün və möhkəm yadda saxlayır. Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, mənanı anlamadan, başa düşmədən materialı mexaniki öyrənmək üçün daha çox təkrar tələb olunur, bu cür öyrənilən material, mənası anlaşılaraq öyrənilən materialdan tez unudulur.

Problemin aktuallığı: Öyrənməyə qabilliyin əsasında idrak proseslərinin, şəxsiyyətin iradi-emosional sahəsinin inkişaf səviyyəsi, eləcə də bunlardan doğan təlim komponentlərinin inkişafı dayanır. Lakin öyrənməyə qabillik təkcə fəal dərketmənin inkişaf səviyyəsilə, daha doğrusu, subyektin müstəqil olaraq dərk etmə və mənimsəmə bacarığı ilə deyil, onun artıq müvafiq bilik və bacarıqlara malik olan adamın köməyilə dərk edə və mənimsəyə bilmək bacarığı səviyyəsi ilə də şərtlənir.

Problemin elmi yeniliyi: Təlim inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir. Ona görə də təlimin məzmununu, forma və üsulları elə seçilməlidir ki, bu funksiyaları həyata keçirməyə imkan versin.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Təlim materialının öyrənməyə təsir edən əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun əhəmiyyətidir. Materialın əhəmiyyətlilik dərəcəsi müxtəlif sahələrlə bağlı ola bilər. Material, ola bilsin ki, şagirdlərə təqdim edilmiş digər materialları mənimsəmək, qarşıda duran məsələni həll etmək, yeni məlumatlar əldə etmək, şagirdlərdə şəxsiyyətin bu və ya digər keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və s. Baxımından əhəmiyyətli olsun.

Ədəbiyyat:

1. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. – Bakı, 1991, -s. 242-291.
2. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. -Bakı, 2003.- s. 212-257

3. Əlizadə Ə.Ə. Məktəbə psixoloji xidmət: problemlər, düşüncələr // Azərbaycan məktəbi, 1993, № 3.

E-mail: efendiyevateybe1962@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2024

UOT 37.0

Zərifə Mahmud qızı Həmidova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
*https://orcid.org/*0000-0002-5041636
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).32-35

QLOBALLAŞAN DÜNYADA EKOLOGİYANIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ

Зарифа Махмуд гызы Гамидова
преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
диссертант по программе доктора философии,

ВЛИЯНИЕ ЭКОЛОГИИ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ В ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Zarifa Mahmud Hamidova
teacher at the Shamakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University,
doctorial student in the program of doctor of philosophy

THE IMPACT OF ECOLOGY ON THE ENVIRONMENT IN A GLOBALIZED WORLD

Xülasə. Bitkilərin ekologiyası, torpağın ekologiyası, coğrafi ekologiya, heyvan ekologiyası, mikroorqanizmlərin ekologiyası, suların, dənizlərin ekologiyası, atmosferin, hidrosferin ekologiyası, kənd təsərrüfatının, sənayenin, nəqliyyatın, şəhərlərin ekologiyası, ekoloji biologiya, geokimyəvi ekologiya, mədəniyyət ekologiyası, sosial ekologiya və onun qolu olan insan ekologiyası, kosmik ekologiya. Odur ki, son 30-40 il ərzində ekologiya yalnız biologiya elmləri deyil, həm bütün təbiət, həm də sosial və iqtisadi elmləri arasında populyar, tətbiqi elm sahəsinə çevrilmişdir.
Açar sözlər: *Ekologiya, xammal, antropogen, texnologiya, landşaft, mühit, bəşəriyyət.*

Аннотация. Экология растений, экология почвы, географическая экология, экология животных, экология микроорганизмов, экология вод, морей, экология атмосферы, гидросферы, сельского хозяйства, экология промышленности, транспорта, городов, экологическая биология, геохимическая экология, экология культуры, социальная экология и ее отрасли, экология человека, космическая экология. Таким образом, за последние 30-40 лет экология стала популярной областью прикладной науки не только среди биологических наук, но и среди всех естественных, социальных и экономических наук.
Ключевые слова: *экология, сырье, антропогенное, технология, ландшафт, окружающая среда, человечество*

Abstract. Plant ecology, soil ecology, geographical ecology, animal ecology, ecology of microorganisms, ecology of waters, seas, ecology of the atmosphere, hydrosphere, agriculture, ecology of industry, transport, cities, ecological biology, geochemical ecology, cultural ecology, social ecology and its branch, human ecology, space ecology. Therefore, during the last 30-40 years, ecology has become a popular applied science field, not only among biological sciences, but also among all natural, social and economic sciences.

Keywords: *Ecology, raw materials, anthropogenic, technology, landscape, environment, humanity*

İnsan özü üçün nə lazımsa – hava, su, maddi nemətlər, sənaye üçün xammalı təbiətdən alır. Bu sərvətlərdən yüz illərdən bəri kor-təbii istifadə olunması nəticəsində ətraf mühit dünya miqyasında dəyişilməyə məruz qalmışdır. Bu vəziyyət müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da kəskinləşmişdir. Belə ki, dünya əhalisinin sayının artımı onun tələbatının yüksəlməsini ötüb keçməsi, Yer sərvətlərinin istifadəsinin durmadan çoxalması, energetika, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələrində yeni texnologiyanın tətbiqi və istehsalının genişlənməsi, dünya landşaftlarının antropogen dəyişməsi, beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi – bu və ya digər amillər ətraf mühitlə bəşəriyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinə və insanı əhatə edən mühitə antropogen yükün (təzyiqin) artmasına səbəb olmuşdur. Ekoloji tarazlığı, onun mürəkkəb və bir-birilə sıx bağlı mexanizmlərini, təbiətin insanın təsirinə reaksiyasını, təbii sistemlərə yol verilə biləcək yükü bilmədən, yəni ekoloji biliyə dərindən yiyələnmədən təbiətdən, onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, təbii mühiti həyat üçün yararlı halda saxlamağı proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Bu baxımdan, ekologiya elminə tələbat və maraq günü-gündən artır. Müasir dövrdə ekologiya elmi bütün sənət adamlarının, alim və mütəxəssislərin, müəssisə və dövlət rəhbərlərinin diqqət mərkəzindədir. Ekologiya yunan sözüdür (*oykos* – ev, daxma, *logiya* – elm) deməkdir.

Ekologiya elminin inkişafı XX əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Çünki təbiətin vəziyyəti bu əsrin 30-cu illərinə qədər ciddi təşviş doğurmurdu. Lakin II Dünya müharibəsindən sonra təbiətə, ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qarşı mənfi münasibət ilbəil gücləndiyindən ekologiya elmi tamamilə yeni, inkişafı zəruri sayılan elm sahəsinə çevrildi. Hazırda elmi-texniki tərəqqinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar təbii ehtiyatların mühafizəsi məsələlərinin həlli müasir ekologiyaya olan maraq dairəsini özünün qanuni bioloji sərhədindən çıxarmışdır. Bununla əlaqədar ekologiya elminin xüsusi sahələri meydana gələrək sürətlə inkişaf etməkdədir, bitkilərin ekologiyası, torpağın ekologiyası, coğrafi ekologiya, heyvan ekologiyası, mikroorqanizmlərin ekologiyası, suların, dənizlərin ekologiyası, atmosferin, hidrosferin ekologiyası, kənd təsərrüfatının, sənayenin, nəqliyyatın, şəhərlərin ekologiyası, ekoloji biologiya, geokimyəvi ekologiya, mədəniyyət ekologiyası, sosial ekologiya və onun qolu olan insan ekologiyası, kosmik ekologiya və s. Ekologiya elminin son tətbiqi nəticələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır. Müasir və gələcək nəsilləri sağlam ətraf mühitlə təmin etmək üçün elmi əsaslar hazırlamaq, təbii ehtiyatların mühafizəsi və tullantısız texnologiyanın ekoloji əsaslarını aşkar etmək. Optimal və etibarlı fəaliyyət göstərən süni (antropogen) ekosistemlər, xüsusilə kənd təsərrüfatı yaratmaq. Rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyələrdə ekoloji təhsilə və əhalinin bütün təbəqələri arasında ekoloji mədəniyyətə yiyələnmək. Əsaslı ekoloji tədqiqatlar məhz bu vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətinə yönəldilməlidir. Yaşayış mühiti canlı orqanizmləri əhatə edən təbiətin bir hissəsi olub onlarla bilavasitə qarşılıqlı əlaqədədir. Mühitin tərkib hissələri və xassələri çox müxtəlif və dəyişkəndir. Hər bir canlı, daim mürəkkəb və dəyişkən həyatına uyğunlaşır və onun dəyişkənliyinə uyğun olaraq həyat tərzini nizamlayır. İnsan cəmiyyətinin fəaliyyət forması olub, orqanizmlərin həyatına birbaşa təsir göstərir və ya dolayısı ilə yaşayış mühitinə bilavasitə təsir göstərməklə. Bəşəriyyət tarixi gedişində ilk əvvəl ovçuluğun inkişafı, sonralar isə kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat planetimizin təbiətini güclü dəyişmişdir. Canlı aləmə və bütövlükdə biosferə antropogen faktorların təsiri sürətlə artmaqda davam edir və hazırkı şəraitdə çox vaxt hakimlik edir. İndiki dövrdə Yerin canlı aləmi və orqanizmlərin bütün növlərinin taleyi praktik olaraq insan cəmiyyətinin əlində olub antropogen amillərin təbiətə təsirindən asılıdır. Ekoloji faktorların əksəriyyəti vaxta görə keyfiyyətcə və kəmiyyətcə dəyişir. Məsələn, iqlim faktorları (temperatur, işıqlandırma dərəcəsi və s.) sutka, mövsüm, il ərzində dəyişir. Vaxta görə müntəzəm olaraq təkrarən dəyişən faktorlar dövri faktorlar adlanır. Bura iqlim amillərdən başqa bəzi hidroloji faktorlar (qabarma və çəkilmələr, bəzi okean axınları) da aiddir. Gözlənilməz baş verən faktorlar (vulkan püskürməsi, yırtıcıların hücumu və s.) qeyri dövri faktorlar adlanır. Temperatur daim təsir

göstərən faktor sayılır. Onun kəmiyyətcə göstəricisi geniş coğrafi, mövsümi və sutka bitkilərdə olduğu kimi, hava şəraiti poykiloterm heyvanlarda da əks olunur, homoyoferm heyvanlar isə buna öz davranışlarının dəyişməsi ilə cavab verir, yuvasalma, miqrasiya və vaxtı dəyişdirilir. İnsan yuxarıda göstərilən hadislərdən istifadə etməyi öyrənmişdir. İşıqlı günün uzunluğunu süni olaraq dəyişərək bununla da bitkinin çiçəkləmə və meyvəvermə vaxtını dəyişmək (qış dövründə istixanalarda şitil, hətta meyvə yetişdirmək), toyuqların yumurtalama qabiliyyətini artırmaq olar. Canlı təbiət ilin mövsümləri üzrə hadisələri yerin en və uzunluq dairəsindən, onun dəniz səviyyəsindən yüksəkliyindən asılıdır. Deməli, ərazi şimal, şərq və daha yuxarı ərazilərdə yaz gec, payız tez gəlir. Belə ki, səhrada qum səthində temperatur 600 C-yə qalxa bilir, Şərqi Sibirdə isə havanın minimum temperaturu mənfi 700 C-yə enir. Ümumiyyətlə, +50-dən -500 C temperatur diapazonu biosferdə temperatur şəraitin fundamental xarakteristikası hesab olunur, hərçənd bu parametrlərdən sapmalar da olur. Suyun miqdarı kəskin dəyişməyə məruz qalarsa (qabarma, çəkilmə), çox duzlu sularda osmotik yolla orqanizmlər tərəfindən itirilirsə, ekoloji baxımdan, həm yerüstü, həm də su ərazilərində limitləşdirici amil hesab olunur.

Su canlı orqanizmlərin fəaliyyətində mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, biokimyəvi reaksiyalar üçün əsas mühit, protoplazmanın vacib tərkib hissəsidir. Qida maddələri orqanizmdə əsasən su məhlulu şəklində dövr edir, bu şəkildə də orqanizmdən dissimlyasiya məhsulu yüksək dərəcədə xaric edilir. Su bitki və heyvan orqanizmlərinin əsas kütləsini təşkil edir, toxumalarda onun nisbi miqdarı 50-80%, bəzi növlərdə isə daha yüksək olur. Belə ki, meduzaların bədənində 95%-ə, bir çox molyuskların toxumalarında isə 92%-ə qədər su vardır. Hüceyrədaxili və hüceyrələrarası mübadilə, hidrobiontlarda isə xarici mühitlə osmotik qarşılıqlı əlaqə suyun və onun tərkibində həll olan duzların miqdarından çox asılıdır. Heyvanlarda qaz mübadiləsi yalnız rütubətli səthin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Yerüstü orqanizmlərdən buxarlanma mühitlə istilik balansının formalaşmasında iştirak edir. Sənaye məhsullarının Dəniz sahilləri antropogen təzyiqlərə daha çox məruz qalan və bu təzyiqlər durmadan artan şəraitdə quru, okean və atmosferin qarşılıqlı əlaqədə olan Yer səthinin bir hissəsidir. Bu üç geosferin qarşılıqlı əlaqəsi nisbətən enli olmayan zonası olmaqla, həm də spesifik sahilyanı təbii təsərrüfat sistemi fəaliyyət göstərən enli zolaqdır.

Dəniz sahilboyu ərazi dedikdə adətən şərti olaraq dəniz səviyyəsindən 200 m-ə qədər izogips və dəniz səviyyəsindən 200 m qədər izobat arasındakı ərazi başa düşülür. Dəniz sahilboyu təbii-təsərrüfat sistemi – ekosferin olduqca mühüm komponenti olub həm dünya təsərrüfatına, həm də qlobal təbii proseslərə təsir göstərir. İstehsalı gündən günə artır, bu da metallurgiya, kimya, neft, qaz və kömür istehsalı sənayelərinin atmosferə atılan tullantılarının miqdarının artmasına gətirib çıxarır. Həmçinin qaz, kömür və mazutla işləyən istilik energetikasının tullantılarının həcmi də artıb. Radionuklidlər yer səthinə əsasən atmosfer yağıntıları vasitəsilə daxil olur və onların maksimum çöküntüləri yaz-yay fəsillərinə təsadüf edir. Bu qanunauyğunluq atmosferdə gedən meteoroloji proseslərlə əlaqədardır. Su mühitində atmosferin radionuklidləri suspenziya şəklində həll olur, bu vəziyyətdə də onlar torpağa hopur, qrunt sularına daxil olur.

Təmiz su hövzələrində və su axarlarında radionuklidlərin böyük hissəsi dib çöküntüləri və ali su bitkiləri tərəfindən sorbsiya olunur. Az miqdarda radionuklidlər az-çox bərabər miqdarda həll olunmuş halda suda qalır. Radioaktiv çirklənmiş su obyektlərində ən çox miqdarda stronsium – 90 və sezium – 137 radionuklidləri olur.

Onlar uzun yarımparçalanma dövründə və yüksək toksikliyə malik olduğu üçün təhlükəlidir. Qrunt suyu torpaq səthinə yaxın olan, şorlaşma getməyən və zəif duzlu torpaqlarda irriqasiya qoruyucu meşə zolaqlarını qoşalaşdırılmış (ikiləşdirilmiş) cərgələrlə salmaq faydalıdır. Belə əkinlərdə tinglər şırımın hər iki tərəfində və ya qarşı-qarşıya əkilir. Meşə zolaqlarının kənar cərgələrində meyvə, kol və ya alçaq boylu ağaclar, kanal tərəfdəki cərgələrdə isə kök sistemi dərin gedən, transpirasiya xüsusiyyəti yüksək olan, ucaboylu, uzunömürlü və tezböyüyən ağac cinslərinin əkilməsi faydalıdır. Əkin cərgələrinin uzunluğunu 100 (meyilli yerlərdə 25-30 m) metrdən artıq götürmək məsləhət görülmür. Tinglər çalaya şaquli istiqamətdə qoyulmalı, kök sisteminin torpaqla təmasda olmasını təmin etmək üçün əvvəlcə çalaya azca torpaq tökməli,

sonra ting çalaya qoyulmalı, çala torpaqla doldurulmalı və bitkinin ətrafı tapdalanmalıdır. Bütün cərgələr düz xətt boyunca əkilməlidir.

Əhalinin artımı Yerin təbii sistemlərinə antropogen təzyiqi artırır. Daim artmaqda olan əhalini ərzaqla təmin etmək üçün məhsul istehsalını artırmaq tələb olunur, bunun üçün kənd təsərrüfatı istehsalına yeni (xam) torpaqlar daxil etmək, yaxud mövcud torpaqları hədsiz istismar etmək lazımdır, bu isə torpaqların eroziyasına, səhralaşmasına və çirklənməsinə (toksifikasiyasına) səbəb olur.

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq əhali sayının artımını azaltmaq bütün ölkələrin mühüm vəzifəsi sayılır. Lakin bu zaman müxtəlif ölkələrdə adət-ənənə, dini qadağalar və əhalinin bu problemə olan münasibəti nəzərə alınmalıdır.

Ekoloji mədəniyyətin ölçüsü kimi ekoloji etika çıxış edir. Ekoloji etikaya əxlaq münasibətləri sferasında «insan-insan», «insan-cəmiyyət» ənənəvi münasibətləri ilə yanaşı «insan-təbiət» münasibətlərinin bir sıra cəhətləri daxil edilmişdir. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğı təşkil edir. Ekoloji etikanı onun ənənəvi istiqamətlərindən fərqləndirən onun üzünü gələcəyə çevirməklə, indinin qayğısına qalmasıdır.

XXI - əsr İnkişafı sosial, iqtisadi və ekoloji baxımdan necə dayanıqlı etmək olar ki, ətraf mühitdə dəyişkənlik yaradan hərəkətedici qüvvələrin əhali, istehlak və texnologiya olduğu bir dövrdə bütün xalqlara daha təhlükəsiz və təminatlı gələcək bəxş edə bilək.

Problemin aktuallığı. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğı təşkil edir. Ekoloji əxlaq anlayışı ilə birlikdə bütün dünyada ekoloji problemlər və onların aradan qaldırılması üçün bir işıq oldu. İnsanların dünyanın bu ekoloji problemlərinə həssas olmamaları və əvvəllər fəlsəfədə mövcud olan tibbi etika və iş etikası kimi nəzəriyyələrin mövcudluğu bu konsepsiyaya fəlsəfi yanaşmada təsirli olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə əlavə olaraq, fəlsəfənin alt nəzəriyyəsinə çevrilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Ekoloji etikaya məxsus olan əsas xassələr içərisində aparıcı xüsusiyyəti gələcək nəsillərin yaşayacağı təbii mühitə olan qayğını təşkil etməliyik. Gələcək nəsillərin yaşaması imkanını pozan istənilən hərəkətdən imtina etmək, təbii mühitin vəziyyətinə təsir göstərən qərarların qəbulunda gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyət ölçüsü aparıcı olmalıdır. İndiki nəsillərin mənafeyinə görə gələcək nəsillərə ziyan vurulmasına yol verilməməlidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məsələnin aktuallığı və onun həyata keçirilməsinə demoqrafik problemlərə həsr olunmuş beynəlxalq forumlarda baxılmışdır. Orada qeyd olunmuşdur ki, demoqrafik problemin həlli dayanaqlı inkişafın milli strategiyasının bir hissəsi olmalıdır və bütün ölkələr demoqrafik proqramlar işləyib hazırlamalıdır. Belə yanaşmanın son məqsədi də, bilavasitə olmasa da, onun mövcud olduğu təbii mühiti saxlamaqla yenə də insandır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q.Ş. Xəlilov M.Y. / Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi./ - Bakı: Mütərcim,- 2005.- 880 s.
2. Aslanov H.Q. / Meliorasiya torpaqşünaslığı./ -Bakı: – Elm, - 1999. - 346 s.
3. Avazova M.A. Respublika torpaqlarının müasir ekoloji vəziyyəti // «Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. -Bakı: 2003, -s.340-342.
4. V.İ. Korobkin, L.V. Peredelski. / Ekologiya / Dərslik (rus dilindən tərcümə). -Bakı: İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, -2013. - 434 s.

E-mail: zerifehemidova16@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 01.07.2024

UOT 372.0:002

Səbinə Etibar qızı Babayeva
Gəncə Dövlət Universitetinin
İnformatika və cəbr kafedrasının müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
http://orcıd.org/0009-0001-8364-6258
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).36-41

ALİ TƏHSİL MÜƏSİSƏLƏRİNDƏ TƏBİƏT ELMLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ ÜÇÜN İNFORMAL MÜHİTİN YARADILMASI

Сабина Этибар гызы Бабаева
преподаватель кафедры Информатики и алгебры
Гянджинского Государственного Университета,
диссертант по программе доктора философии

СОЗДАНИЕ НЕФОРМАЛЬНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Sabina Etibar Babayeva
lecturer at the department of Computer science and algebra of Ganja State University
doctorial student in the program of doctor of philosophy

CREATION OF AN INFORMAL ENVIRONMENT FOR STUDYING NATURAL SCIENCES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Xülasə. Bu məqalədə araşdırılmalı əsas obyektləri aşağıdakı qısa fikir kimi yazmaq olar. Universitetdə müəllimlər yeni problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər öyrənmə mühitlərinin inkişafına daha çox təzyiq göstərir [11]. Bir çoxu yeni pedaqoji yanaşmaların tətbiqi, təhsil texnologiyasının sürətli inkişafı, çevik kurslara ehtiyacı olan qeyri-ənənəvi tələbə kütlələrinin şaxələndirilməsi cari və gələcək həyatında tələb olunan bacarıqlarla bağlı artan gözləntilərlə bağlıdır. Bu dəyişikliklər həm də təlimat paradiqmasından öyrənmə paradiqmasına keçid kimi təsvir edilən daha böyük transformasiyaya uyğunlaşır və ya biliklərin tələbələrə ötürülməsindən bilik konstruksiyasına keçid kimi qəbul oluna bilər.

Biz bu mühitin yaradılmasını məqalədə göstərməyə çalışmışıq.
Açar sözlər: *informatika, təlim, tərbiyə, təhsil mühiti, universitet tələbələri*

Аннотация. Основные объекты исследования в данной статье можно сформулировать в виде следующей краткой идеи: преподаватели вузов сталкиваются с новыми проблемами, которые оказывают большее давление на развитие среды обучения [11]. Многие из них связаны с внедрением новых педагогических подходов, быстрым развитием образовательных технологий, диверсификацией нетрадиционных групп студентов, нуждающихся в гибких курсах, а также растущими ожиданиями относительно навыков, необходимых в их нынешней и будущей жизни. Эти изменения также согласуются с более масштабной трансформацией, описываемой как переход от парадигмы инструкции к парадигме обучения или может рассматриваться как переход от передачи знаний учащимся к построению знаний.

В статье мы постарались показать создание этой среды.
Ключевые слова: *информатика, обучение, образование, образовательная среда, студенты вузов*

Abstract. The main objects of research in this article can be formulated in the form of the following brief idea: University teachers face new problems that put more pressure on the development of the learning environment [11]. Many of them are related to the introduction of new pedagogical approaches, the rapid development of educational technologies, the diversification of non-traditional groups of students in need of

flexible courses, as well as growing expectations about the skills needed in their current and future lives. These changes are also consistent with a larger transformation, described as a transition from the instruction paradigm to the learning paradigm, or can be seen as a transition from transferring knowledge to students to building knowledge.

In the article, we tried to show the creation of this environment.
Keywords: *computer science, training, education, educational environment, university students*

Giriş. Zamanla İKT-nin inkişafı ilə yüksələn təhsil, daha çox tələbə mərkəzli tədris və öyrənmə təcrübələrinə keçid olmuşdur. Bu istinadlar nisbətən köhnə olsalar da, cari inkişaf məqsədləri ilə bağlı baxıldıqda onlar hələ də etibarlılığın itirməmişdir. Ali təhsil üçün illik hesabatlarına əsaslanaraq, fiziki mühitlər tələbələrin fəal rolunu vurğulayan bugünkü pedaqoji təcrübələrin ehtiyaclarını daha yaxşı qarşılaya bilmək üçün modifikasiya tələb edir[1]. Ənənəvi universitet mühazirə zalları nə müasir pedaqoji təcrübələrin, nə də müasir təlim texnologiyalarından səmərəli istifadənin tələbatına cavab vermək üçün təlim parametrlərini dəyişdirməyə imkan verir. Bundan əlavə, öyrənmə məqsədləri ilə bağlı yeni gözləntilər var. Öyrənilən ənənəvi məzmunla yanaşı, tələbələrin XXI əsr bacarıqları və ya indiki və gələcək iş mühitləri üçün bacarıqlar əldə etmələri gözlənilir [10]. XXI əsr bacarıqlarının bəzi nümunələrinə yaradıcı və tənqidi düşünmə, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqları, sosial mədəni səriştələr, İKT savadlılığı və problem həll etmə bacarıqları daxildir. Təhsil müəssisələri bu bacarıqları və onları dəstəkləyən tədris təcrübələrini öz kurikulum proqramına daxil etmələri vacibdir. Yenə də bu tədris təcrübələri tələbələrin İKT avadanlıqları ilə fəal iştirakını və ekspertlər komandası kimi öyrənmələrini təmin edən daha yaxşı öyrənmə mühitləri tələb edir. Bu fəaliyyətlər üçün auditoriyalarda tələbələrə məlumatların yayımlanması yaxşı seçim deyil. Ali təhsildə daha bir mühüm dəyişiklik informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadəni nəzərdə tutur. İKT və əlaqəli pedaqoji təcrübələrin inkişafı sürətlə baş verir. İKT XXI əsr bacarıqlarının mərkəzi elementidir və müasir tədris və təlim təcrübələrini dəstəkləmək üçün əsas vasitədir. İKT ali təhsilin daha çevik və geniş şəkildə əlçatan olmasında mühüm rol oynayır [8]. 2018 Horizon hesabatı ali təhsildə İKT sahəsində bir neçə inkişaf tendensiyasını, o cümlədən öyrənmə analitikası, adaptiv texnologiyalar və mobil öyrənməni göstərdi [5]. İKT-ni özündə birləşdirən ali təhsil yanaşmaları (məsələn, qarışıq öyrənmə, kütləvi açıq onlayn kurslar və onlayn video materiallarla çevrilmiş sinif strategiyaları) ali təhsildə öyrənmə təcrübələrini inkişaf etdirmək və ali təhsili daha çevik etmək üçün yeni yollar təqdim edir.

Universitetdə təhsil mühitinin inkişafı ali təhsillə bağlı gözləntiləri qarşılamaq və müasir texnologiya ilə müxtəlif pedaqoji yanaşmalardan istifadə etmək üçün açardır. Öyrənmə mühitlərini inkişaf etdirərkən tələbələrin perspektivləri nəzərə alınmalıdır [7]. Tələbələrin perspektivləri ali təhsildə keyfiyyətin təminatı və tədqiqata əsaslanan keyfiyyətin artırılması üçün də vacib hesab olunur. Hazırkı tədqiqatın məqsədi tələbələrin nöqteyi-nəzərindən ali təhsil səviyyəsi üçün ən yaxşı öyrənmə mühitini dərk etməklə onların üstünlük verdiyi öyrənmə mühitlərini müəyyən etmək idi.

Nəzəri məlumat: öyrənmə mühiti. Öyrənmə mühitinin bir neçə tərifi var. Ətraf mühitin müxtəlif elementlərini nəzərdən keçirmək üçün istifadə edilə bilən beş fərqli perspektivdən istifadə edərək, belə mühitləri müəyyənləşdirir: fiziki məkanlar, tədris və öyrənmə yanaşmaları, öyrənməyə dəstək verən sosial və əməkdaşlıq aspektləri, istifadə olunan texnologiyalar və məkandan kənarda kontekstli öyrənmə yerləri (məsələn, biologiya üzrə iş yerləri və sahə səfərləri) [9]. Belə mühitlərin layihələndirilməsi və qiymətləndirilməsi üçün Pedaqogika-Fəza-Texnologiya çərçivəsindən istifadə edərək öyrənmə mühitini müəyyən edir. Bu çərçivə fərdi (fərdi otaqlar) və ya şəbəkələr (öyrənmə məkanı) üçün istifadə olunan öyrənmə mühitlərini nəzərdən keçirərkən faydalı olan öyrənmə mühitinin müxtəlif elementləri arasında əlaqələri vurğulayır [9]. Qeyri-rəsmi öyrənmə mühitləri həm real, həm də virtual aləmlərdə sosial və ya fərdi təhsil fəaliyyətlərinin xeyrinə fərdi və kiçik qrupları dəstəkləyərkən vacibdir [5]. Bu, seminar otaqları və auditoriyalardan kənarda tədris mühitinin təmin edilməsinin vacibliyini göstərir. Bütün

öyrənmə ərazisi öyrənmə mərkəzləri kimi görünməlidir. Aşağıdakı bölmələrdə öyrənmə mühitlərinin xüsusiyyətləri verilən təriflərə uyğun olaraq müzakirə edilir. Tədris mühitləri üç daha böyük sahəyə (məkan, İKT, pedaqogika) bölünür, beləliklə, yuxarıda verilmiş öyrənmə mühitlərinin təsvirlərini əhatə edir. Pedaqogika texnologiya ilə genişləndirilir və fəza anlayışı imkan verir, pedaqogikanı və texnologiyanı özündə cəmləşdirir, texnologiya isə pedaqogikanı təkmilləşdirir və ya məkanı genişləndirir [9].

Öyrədici məkan anlayışı. Bu yaxınlarda fiziki məkanların əhəmiyyəti (məsələn, binalar, seminar və mühazirə otaqları) təhsil tədqiqat mühitində geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Tədris və öyrənmə təcrübələrindəki dəyişikliklər yayım modelini dəstəkləyən və tələbələrin birgə biliklərin qurulması və ya birgə işi üçün yararsız olan ənənəvi öyrənmə məkanlarına (məsələn, mühazirə zalları) çüvirir. Carr and Fraser fiziki məkanlara aid inkişaf meyllərini təsvir edir [4]. Bu məkanlar İKT ilə müxtəlif pedaqoji yanaşmalardan istifadə etməyə, əməkdaşlıq və fəal təlim təcrübələrinin tətbiqinə və tələbələrin öz İKT cihazlarından istifadə etməyə imkan verir, eyni zamanda rahatdır və qeyri-rəsmi və getdikcə inteqrasiya olunmuş onlayn öyrənmə üçün məkanları ehtiva edir. Bugünkü öyrənmə məkanları kiçik qrup görüşlərini, layihə işlərini və dialoqları yerləşdirməyi bacarmalıdır [2]. Bundan əlavə, öyrənmə məkanlarında sənədləri göstərmək və onlarla işləmək üçün asanlıqla əldə edilə bilən texnologiyalar və alətlər olmalıdır. Bu məkanların rahatlığının, işıqlandırılmasının və akustikasının vacibliyini vurğulayır. Tələbələrin diqqətini təhsilə yönəldə biləcəyi rahat və sakit yerlər olmalıdır. Öyrənmə məkanından istifadənin öyrəgnmə tapşırıqlarından asılı olduğunu aşkar etdi; öz-özünə təhsil üçün tələbələr evdə təhsil almağı, daha çox əməkdaşlıq üçün isə universitet şəhərciyini seçirlər.

Öyrənmə məkanının dizaynı onun müəyyən bir şəkildə və ya xüsusi pedaqoji təcrübələrə uyğun istifadə olunmasını təmin etmir. Bununla belə fiziki məkanın çevikliyi müəllimlərin tədris üsullarına təsir edə bilər; daha çevik öyrədici məkanda olduqda, müəllimlər daha çox tələbə mərkəzli təcrübələrdən istifadəni vurğulayırlar. Məktəblərdə rifah və təhsilə müsbət təsir göstərən əlavə amillərə aşağıdakılar daxildir: bitki örtüyü, yumşaq mebel və aşağı oturacaq sıxlığı: daxili və xarici təmizlik məkan təhlükəsizliyi; keyfiyyətli qapalı hava və temperatur; akustika; təbii elementlər, məsələn, kənar görünüşlər və bitkilər [1].

Ali təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları. Son onilliklərdə ali təhsildə tədris və təlimi dəstəkləmək üçün İKT-dən istifadə etməyə bir neçə fərqli yanaşma tətbiq edilmişdir. İKT-nin inkişafı sürətli olmuşdur, ali təhsillə bağlı Horizon Reports İKT-nin ali təhsildə indiki və gələcək tətbiqlərini təsvir edir [1]. Trendlər çox vaxt planşetlər, mobil telefonlar, geyilə bilən texnologiya və 3D çap kimi xüsusi texnologiyalar üzərində qurulur. Əsasən digər tendensiyalar daha çox pedaqoji yanaşmalara əsaslanır. Məsələn, dərsə aid texniki materiallarla təchiz edilmiş sinif otaqları, yaradıcı məkanlar, oyunlar və oyun metodları [1]. Bugünkü tendensiyaları mobil öyrənmə və analitik texnologiyalar kimi müəyyən etdi. Yaxın gələcəkdə qarışıq reallıq və süni intellektin. təhsildə daha mühüm rol oynayacağı və növbəti 4-5 il ərzində inkişaf tendensiyalarının öyrənməyə dəstək üçün blokçeyn və virtual köməkçilərə diqqət yetirəcəyi gözlənilir. Ali təhsildə İKT-nin əhatə etdiyi və müxtəlif texnoloji və pedaqoji yanaşmaları əhatə edən potensial geniş ərazini görmək olar.

Bu gün universitet səviyyəsində tədrisin mühüm aspekti tələbələrin şəxsi cihazlarından istifadədir. "Öz cihazınızı gətirin" yanaşmasının bir sıra üstünlükləri var, məsələn, universitetin müxtəlif məkanlar üçün cihazlar almasına ehtiyacı azaltmaq, bundan əlavə, qurğular artıq tələbələrə tanışdır və onların saxlanması tələbənin məsuliyyətidir. potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün infrastruktur da dəyişdirilməlidir, yəni simsiz yerli şəbəkə (WLAN) və cihazların doldurulması üçün yerlər tələbələr üçün əlçatan olmalıdır, hansı ki,bu şərait ölkəmizdə çox az universitetlər təmin olunmuşdur.

Müxtəlif onlayn mühitlər eyni dərəcədə vacib rol oynamağa hazırdır. Bu mühitlərlə əlaqəli bəzi anlayışlara öyrənmə idarəetmə sistemləri, kurs idarəetmə sistemləri, virtual öyrənmə mühitləri və biliklərin idarə edilməsi sistemləri daxildir. Bunların hamısı az və ya çox sinonim kimi görünə bilər.

Tipik olaraq, bu anlayışlar tədris materiallarının çatdırılması, əməkdaşlıq sahələrinin yaradılması, müxtəlif tapşırıq və tapşırıqların di-

zaynı, tələbələrin işinin qiymətləndirilməsi, istifadəçi məlumatlarının toplanması və idarə edilməsi üçün alətləri ehtiva edən onlayn mühitlərə (məsələn, Moodle) aiddir. Bundan əlavə, müxtəlif bulud hesablama xidmətləri ali təhsil pilləsində də özünü qabarıq göstərir.

Ali təhsildə pedaqoji hissə. Son bir neçə onillikdə pedaqoji təcrübələrdə biliyin ötürülməsindən biliyin qurulmasına keçid baş vermişdir. Transmissiya modeli məzmunun eyni vaxtda çoxlu sayda tələbəyə paylana biləcəyi böyük mühazirə zallarında aparılan ali təhsil üçün çox uyğundur. Daha yeni baxışlar öyrətmə və öyrənməni daha fəal tələbə iştirakı və daha çox əməkdaşlıq fəaliyyəti ilə biliyin qurulması prosesi kimi şərh edilir [6]. Ümumiyyətlə, son illərdə ali təhsildə pedaqogikanın rolu daha çox vurğulanır. Ali təhsildə peşəkar hazırlıq, hətta tədris tapşırıqları üçün də əvvəllər ciddi şəkildə intizam əsasında idi. İndi pedaqogikanın roluna daha çox diqqət yetirilir. Bunu kurikulum sisteminin məktəblərə inteqrasiyası kimi vurğulamaq olar.

Təlim və öyrənmənin daha çox tələbə mərkəzli üsullarını inkişaf etdirmək üçün bir neçə yanaşma və model təqdim edilmişdir. Məsələn, qarışıq öyrənmə həm onlayn, həm də üzüzə formatları qarışdırmaqla və tələbələrə vaxt və məkandan çevik istifadə etməyə imkan verməklə tələbələr üçün vahid öyrənmə təcrübəsini əhatə edir. Qarışıq öyrənmə nümunələrindən biri, üzbəüz görüşdən əvvəl tələbələrin öyrənmələri üçün mühazirələrin video materiallar və digər materiallarla əvəz edildiyi tərs çevrilmiş sinif yanaşmasıdır, hansı ki, bu metod özünü pandemiya zamanı doğrultdu.

Tədqiqat məqsədləri. Tələbələr və müəllimlər ənənəvi olaraq ali təhsil üçün təlim mühitinin layihələndirilməsində çox kiçik rol oynamışlar. Eynilə, ədəbiyyat öyrənmə mühitlərinin tələbələrin nöqteyi-nəzərindən dərk edilməli və qiymətləndirilməli olduğunu öyrənmə mühiti ilə bağlı daha çox tələbənin perspektivlərinə ehtiyac olduğunu təklif edir. Hazırkı məqalə tələbələrin ali təhsil pilləsindəki təhsil mühitləri, o cümlədən hazırda təhsil aldıqları tədris mühitləri və hansı növ öyrənmə mühitlərinə üstünlük verdikləri barədə təsəvvürlərinə diqqət yetirməklə bu tədqiqat boşluğunu doldurur.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədqiqat sualları aşağıdakı kimi idi:

1. Fiziki təlim məkanları, təhsildə İKT və pedaqogika nöqteyi-nəzərindən tələbələr öz təlim mühitlərini necə qiymətləndirirlər?

2. Tələbələr hansı növ öyrənmə mühitlərinə üstünlük verirlər və onların nöqteyi-nəzərindən ali təhsil üçün ən yaxşı öyrənmə mühiti hansıdır?

Bu tədqiqatda biz qarışıq metodlu yanaşmadan istifadə etdik: birincisi, biz tələbələrin öyrənmə mühitlərinin ölçüləri ilə bağlı kəmiyyət maddələrinə cavablarını təhlil etdik; düşündüklərini təsvir edən açıq cavablar əsasında keyfiyyətli məlumatları təhlil etdik.

Metodlar. Tədqiqat məlumatları tədris və öyrənmə təcrübələrinin inkişafına güclü diqqət yetirir. Bu inkişafda istifadə olunan pedaqoji təcrübələrə, daha çox tələbə mərkəzli yanaşmalara və öyrənmə mühitlərinin inkişafına diqqət yetirilir. Tədris mühitləri ənənəvi mühazirə zallarından tutmuş daha çevik sinif otaqlarına və ən son İKT vasitələri ilə təchiz olunmuş laboratoriyalara qədər dəyişir. Sorğunun məqsədi artıq universitetdə təhsil təcrübəsi olan tələbələri əhatə etmək idi. Nəticədə üçüncü kurs tələbələri hədəf qrup kimi seçilib. Dörd fakültədən ümumilikdə 73 tələbə (66% qadınlar) strukturlaşdırılmış və açıq suallardan ibarət sorğuya cavab verib. Materiallar əsasən müxtəlif kursların, məsələn, mühazirələrin təmas dövrlərində toplanmışdır. Müxtəlif kursların müəllimləri vasitəsilə tələbələrə sorğu haqqında elektron poçt və məktəbin elektron lövhələri vasitəsilə də məlumat verilib. Anket həm elektron, həm də kağız formatda mövcud idi, çünki müxtəlif şöbələr sorğunun təşkili üçün müxtəlif strategiyalara üstünlük verirdilər. İştirak könüllü idi və respondentlər sorğu, məlumatların necə təhlil ediləcəyi, onun məqsədləri və nəticələrin necə paylanacağı barədə yaxşı məlumatlı idilər. Respondentlərin hamısı böyüklər idi.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, bu tədqiqat qarışıq metodlu bir yanaşma əsasında aparılmışdır[12]. Tələbələrin mövcud təlim mühiti haqqında təsəvvürlərinin ümumi mənzərəsini təmin etmək üçün kəmiyyət məlumatları toplanmışdır. Bu cür məlumatlar üç perspektivə yönəldilib: fiziki təlim mühitləri, istifadə olunan İKT və pedaqoji təcrübələr (Nəticələr bölməsindəki ifadələr). Bu bölmədə bütün 73 tələbənin məlumatları var idi (çatışmayan məlumatlar istisna edil-

mişdir). Alət bu tədqiqat üçün Radcliffe və Manninenin komandası tərəfindən verilən öyrənmə mühiti təriflərinə əsaslanaraq hazırlanmışdır [3]. Alət tələbənin hazırkı öyrənmə mühiti ilə bağlı qavrayışlarına ümumi baxış əldə etmək üçün hazırlanmışdır. Keyfiyyət metodlarından istifadə etməklə aparılan bölmə üçün təsviri fon yaratmaq üçün kəmiyyət məlumatları yalnız təsviri statistikadan (orta qiymətlər və standart kənarlaşmalar) istifadə edilməklə təhlil edilmişdir.

Eyni zamanda, keyfiyyət göstəriciləri 23 tələbənin açıq suallarına cavabları ehtiva edir. Bu məlumatlar yaxşı öyrənmə mühitinin nəyin təşkil etdiyinə dair tələbə qavrayışlarından ibarət idi. Şagirdlərə ümumi suallar verilib və onlara təlim mühitinin spesifik aspektləri qeyd olunmayıb. Cavab verən tələbələr vacib hesab etdikləri şeylərə uyğun olaraq öyrənmə mühitləri ilə bağlı sahələri və perspektivləri təyin edə bildilər. Sual belə idi: "Məqsəd ali təhsil səviyyəsində ən yaxşı təhsil mühitini müəyyən etməkdir. Bu öyrənmə mühiti necə olardı və buna necə nail olmaq olar?" Keyfiyyətli məlumatların təhlili, o cümlədən kod kitabının hazırlanması, bu məqalənin üç müəllifi tərəfindən mərhələlərlə aparılmışdır. Təhlilin birinci mərhələsində respondentlərin qaldırdığı mövzular haqqında ümumi məlumat əldə etmək məqsədi ilə tələbələrin açıq cavabları tədqiqatçılar tərəfindən oxunmuşdur.

Nəticələr. Biz ilk növbədə tələbələrin fiziki öyrənmə məkanları, İKT resursları və pedaqoji təcrübələrlə bağlı təcrübələrini təsvir etmək üçün kəmiyyət məlumatlarının təsviri statistikasını təqdim edirik. Daha sonra tələbələrin açıq cavablarında müəyyən edilmiş beş əsas kateqoriyanı təsvir edirik. Nəhayət, hər bir kateqoriyanın və alt-kateqoriyanın qeyd olunma tezliyi müzakirə olundu.

Problemin aktuallığı. Tələbələrin təlim fəaliyyəti motivasiyasında səriştəli müəllimin nəzəri hazırlığı, onun analitik, elektron və, proqnostik və onun öyrənmə şəraitindən, yerindən asılı olmayaraq bu məqaləni actual mövzu kimi ortaya qoyur. Layihələşdirici təlim proqramları vasitəsilə bu aktual məsələ Ali məktəb tələbələri üçün yenidir.

Problemin elmi yeniliyi. Motivasiyaedici orta məktəb kurikulum sistemindən sonra ali məktəblərdə də davamedici bir sistem kimi bu məqalənin elmi yeniliyini nəticəlilik olaraq vurğulamaq olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali məktəb tələbələri və müəllimlər yararlana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. https://www.nrdc.org/sites/default/files/nrdc-sign-on-letter-to-nas-iris_2018-01-30.pdf
2. Palmer, M.M. Next Generation @ IUPUI: A leadership development program for faculty of color / M.M.Palmer, J.V.Banks, J.S.Smith [et al.] // To Improve the Academy, - 2011. №30, -s. 203-215.
3. Tanner, C.K. Effects of school design on student outcomes // Journal of Educational Administration, -2009. 47(3), -s.381–399.
4. Carr, N., Fraser, K. Factors that shape pedagogical practices in next generation learning spaces. In The future of learning and teaching in next generation learning spaces.// Emerald Group Publishing Limited.- 2014. -pp. 175-198.
5. https://library.educause.edu/~/media/files/library/2018/8/2018horizonreport.pdf
6. Al-Samarraie, Hosam; Shamsuddin, Aizat; Alzahrani, Ahmed Ibrahim. Educational Technology Research and Development // -2020. v.68 №3, -p.1017-1051.
7. Newton, Lynn D., and Douglas, P.Newton. Creativity in 21 st-century education // Prospects, -2014. 44, -p. 575-589.
8. Voogt, J. Under which conditions does ICT have a positive effect on teaching and learning? A call to action / J.Voogt, G.Knezek, M. Cox [et al.] // Journal of computer assisted learning, -2013. 29(1), -p.4-14.
9. Manciaracina, Andrea Giuseppe. Relation among pedagogy, space and technology and users. An implementation of Radcliffe's PST framework. // In: Edulearn19 Proceedings. IATED, -2019. -p. 3067-3073.
10. Dina Shouman, Amani Itani and Anwar Kawtharani. Preparing Students with Twenty First Century Skills for the Future Post-Pandemic Era // Submitted: -25 May, -2023. Reviewed: -27 May, -2023 Published: -18 August, -2023. DOI: 10.5772/intechopen.1001993
11. www.wellcome.ac.uk/stellent/groups/corporatesite/@msh_peda/documents/web_document/WTP055240.pdf
12. https://cumming.ucalgary.ca/sites/default/files/teams/82/communications/Creswell%202003%20-%20Research%20Design%20-%20Qualitative%2C%20Quantitative%20and%20Mixed%20Methods.pdf

E-mail: babayevasabina96@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub:29.05.2024

ALİ TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION

UOT 378

Kamal Sərvər oğlu Kamalov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının
Hunanitar elmlər kafedrasının baş müəllimi
https://orcid.org/0009-0003-9376-1502
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).42-44

AZƏRBAYCANDA "SOSİAL İŞ" İXTİSASI ÜZRƏ KADR HAZIRLIĞININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Камал Сарвар оглы Камалов
старший преподаватель кафедры Гуманитарных наук
Губинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ «СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА» В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Kamal Sarvar Kamalov
head teacher of Humanites department at
Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

STAFF TRAINING ON THE SPECIALIZATION OF "SOCIAL WORK" IN AZERBAIJAN CURRENT PROBLEMS

Xülasə. Ötən əsrin sonlarında müstəqillik əldə etmiş respublikamızda sosial problemlərin həlli, insanların rifah halının yüksəldilməsi Azərbaycanın gələcək inkişafını şərtləndirən əsas şərtlərdən biri olmuşdur. Bunun üçün, ilk növbədə, bu problemlərin öhdəsindən gələ biləcək yeni və ixtisaslı mütəxəssislərə böyük ehtiyac var idi. Ona görə də ilk növbədə bu mütəxəssislərin yetişdirildiyi ali məktəblərdə tədrisin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ötən müddət ərzində bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, əldə olunan təcrübəni qənaətbəxş hesab edə bilmərik. Məqalədə bu kimi zəruri məsələlərə toxunulur və hələ də mövcud olan çətinliklərin həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən həlli üçün tövsiyələr verilir.
Açar sözlər: *təhsil, idarəetmə, metod, problem, sosiallaşma, əhali, dərslik, sosial işçi, müasir*

Аннотация. Решение социальных проблем и повышение благосостояния людей в нашей республике, получившей независимость в конце прошлого века, были одними из основных условий, определяющих будущее развитие Азербайджана. Для этого, прежде всего, возникла большая потребность в новых и квалифицированных специалистах, которые могли бы заняться решением этих проблем. Поэтому, прежде всего, особое внимание следует уделить организации преподавания в вузах, где готовят этих специалистов. Хотя за прошедший период в этой области была проделана определенная работа, мы не можем считать полученный опыт удовлетворительным.

В статье рассматриваются столь важные вопросы и даются рекомендации как по теоретическому, так и по практическому решению проблем, которые все еще существуют.
Ключевые слова: *образование, менеджмент, метод, проблема, социализация, население, учебник, социальный работник, современный*

Abstract. Solving social problems and improving people's well-being in our republic, which gained independence at the end of the last century, were among the main conditions determining the future

development of Azerbaijan. For this, first of all, there was a great need for new and skilled specialists who could deal with those problems. The initiation of personnel training in the field of social work in higher schools was intended to solve such problems. The refore, first of all, special attention should be paid to the organization of teaching in higher schools where these specialists are trained. Although some work has been done in this field in the past period, we cannot consider the experience gained as satisfactory. The article addresses such important issues and provides recommendations for both theoretical and practical solutions to problems that still exist.

Keywords: *education, management, method, problem, socialization, population, textbook, social worker, modern*

XX əsrin sonlarında müstəqillik əldə edən Azərbaycanın qarşısında duran başlıca məsələlərdən biri də ölkə əhalisinin sosial rifah halını yaxşılaşdırmaq, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan əhali qruplarının ehtiyaclarını diqqətdə saxlamaq, ümumilikdə insanların sosial problemlərinin həlli istiqamətində təcili, həm də konkret tədbirlər görməkdən ibarət idi. Bu isə heç də asan deyildi. Bir tərəfdən bu problemləri həll edəcək idarəetmə strukturunun milli maraqlara uyğun formalaşmaması, bir tərəfdən yeni idarəçilik metodlarına cavab verə biləcək yerli kadrların olmaması, digər tərəfdən isə yaxın gələcəkdə bu istiqamətdə çalışacaq və nəhayət, müasir tələblərə cavab verə biləcək kadr hazırlığının olmaması problemləri birə-beş artırırdı. Bunlar isə digər sahələrdə olduğu kimi, əhaliyə sosial xidmət istiqamətində daha açıq-aydın hiss olunurdu. Açıq etiraf etmək lazımdır ki, əksər respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycanda sosial iş sahəsi üzrə kadr hazırlığı prosesi ləngiyirdi. Nəhayət, 2005-ci ildə respublikamızda ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetində, özü də yalnız magistratura pilləsində sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlanıldı.

Etiraf edək ki, sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı hər bir dövrün real və zəruri məsələsi olmalıdır. Keçmiş SSRİ məkanında bu istiqamətdə kadr hazırlığına o qədər ciddi yanaşılmayıb. Elə bunun nəticəsidir ki, həmin sahədə işləyənlər də əvvəllər müxtəlif xidmət sahələrində çalışanlar və bəzən sosial peşə ilə heç də bağlılığı olmayan insanlar olub. Məhz yeni şəraitə uyğun kadr hazırlığı zamanı da məhz bu amil əsas götürülmüşdü. Amma ölkədə nəinki sosial işçilərin vəzifələri və sosial xidmətlərin funksiyaları, heç bu sahə üzrə kadr hazırlığının aparıldığı haqda yetərincə məlumat yox idi. Ali məktəblərə qəbul imtahanlarının nəticələrinə əsasən bu ixtisaslara qəbul olunanların sabah taleləri necə olacağı elə onların özü üçün də qaranlıq qalmışdı.

Heç kimə sirr deyil ki, ali təhsil müəssisələri həmin dövrdə heç də az problemlərlə üz-üzə qalmadılar. Cəmiyyətin bu haqda məlumatsızlığı elə ali məktəbdə dərs deyən müəllimlərdən də yan keçmədi. Gələcək sosial işçiləri yetişdirəcək, ölkəyə insanların sosial müdafiə sahəsindəki problemlərini müəyyənləşdirəcək və aradan qaldıra biləcək kadrların hazırlanması işi bəzən elə bu sahədən az-çox xəbəri olan pedaqoqlara tapşırıldı. Zaman keçdikcə, həmin təsadüfi pedaqoqları sosioloqlar, psixoloqlar, daha təcrübəli sosial işçilər əvəz etdikcə, bu sahədəki boşluqlar aradan qaldırıldı. Amma elmi-metodiki cəhətdən mövcud vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olardımı? Dərslik və dərs vəsaitlərinin olmaması, fənn proqramlarının ölkə reallıqlarının nəzərə almadan hazırlanması zamanı bəzən milli maraqlar və xüsusiyyətlər nəzərə alınmamışdı.

Hazırda Azərbaycanda 20-ə yaxın ali məktəbdə və bir onun yarısı qədər də orta ixtisas təhsili müəssisəsində “Sosial iş” ixtisası üzrə kadrlar hazırlanır. Sevindiricidir ki, bu ali məktəblərin bir qismi gələcək sosial işçilərin zəruri tələblərə cavab verən səviyyədə hazırlanması sahəsində kifayət qədər təcrübə qazanmışlar. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və onun filialları (Quba və Şəki), Azərbaycan Dövlət İqtasad Universiteti, Azərbaycan Universiteti, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası kimi ali məktəblərin bu yönümdə fəaliyəti və tədrisin təşkili vəziyyəti yalnız yüksək dəyərləndirilməlidir. Ümumilikdə, günümüzün tələblərinə cavab verən təhsil prosesi ilə yanaşı, bu ali məktəblərdə sosial iş ixtisası üzrə kadr hazırlığı ilə bağlı aparılan və keçirilən tədbirləri yalnız alqışlamaq olar. Amma bütün bunlara baxmayaraq, bu gün ölkəmizdə həmin ixtisaslar üzrə təhsil alan tələ-

bələrin təminatını ödəyəcək və müasir tələblərə cavab verə biləcək elmi-metodik ədəbiyyatlar hələ də yetərincə deyil. Bəzən tədris prosesini həyata keçirən müəllimlər bu səbəbdən xarici dərsliklərə mürüciət etməli olurlar. Eyni fənn üzrə müxtəlif ali məktəblərdə hazırlanan fənn proqramları da bir-birindən gərqlidir. Bu da həmin fənnləri tədris edən müəllimlərin bəzən bu sahə üzrə mütəxəssis olamaması və belə bir vacib məsələyə subyektiv yanaşmasından irəli gəlir. Bəzi ali məktəblərdə bu ixtisas üzrə hələ ilk məzun buraxılışının olmaması onların son kursda harada istehsalat təzrübəsi keçəcəyi və bu kimi aktual bir məsələnin necə təşkil olunacağı ilə bağlı maraqlı suallar ortaya çıxarır. Tələbələrin xarici ölkələrin ali məktəblərinin uyğun təhsil ocaqları ilə əməkdaşlığı – qarşılıqlı təcrübənin öyrənilməsi, tələbə mübadiləsi, birgə tədbirlərin təşkili də ümumi işə yalnız müsbət təsir göstərə bilər. Bütün bu və digər bu kimi sual doğuran məqamları ümumiləşdirərək təklif etmək istərdim ki, 2-ci kursdan başlayaraq, gələcək sosial işçilərin ixtisaslaşması prosesi təşkil olunsun. Konkret olaraq, onların çətin həyat şəraitində yaşayan hansı əhali kateqoriyaları ilə işləyəcəyi elə tələbəlik illərindən müəyyənləşməlidir və gələcəkdə əlillərlə, valideynlərini itirmiş uşaqlarla, ahıllarla, penitensiar müəssisələrsən cəza çəkməkdən azad edilmiş və cəmiyyətə adaptasiyada hələ də problemləri olan və s. bu kimi sosial müdafiəyə daha çox ehtiyac duyulan adamlarla ünsiyyətdə olacaq bu günün tələbəsi – sabahın sosial işçisi indidən özünü olduqca məsuliyyətli bir prorsesə hazırlamalıdır. Çünki belə insanlarla işləməmək heç də asan deyil. Ona görə də gələcək mütəxəssislər sabahın həkimləri kimi bu məsuliyyəti dərk etməli və özlərini bu prosesə hazırlamalı, bir sözlə təcrübə toplamalıdırlar. Digər ən vacib məsələ isə cəmiyyətin özündə geniş maarifləndirmə işlərinin aparılması və bu işdə elə tələbələrin də iştirakı təmin edilməsidir. Bu həm də gələcək sosial işçiləri öz peşələrinə daha məsuliyyətlə yanaşmağa sövq edər. Onlar bir daha dərk edərlər ki, ailə üzvlərindən, qohumlarından, hətta ən yaxın adamlarından doğmalıq hiss etməyən insanların onların mənəvi yardımına daha çox ehtiyacı var.

Problemin aktuallığı. XXI əsrin əvvəllərindən etibarən respublikamızda elm və təhsil sahəsində aktual məsələlərdən biri də yeni yaradılmış "Sosial iş" ixtisası üzrə kadr hazırlığı ilə bağlıdır. Artıq 20 ilə yaxındır ki, bu sahədə mütəxəssis hazırlığı həyata keçirildə də, hələ də görülən tədbirləri yetərli saymaq olmaz. Gələcək sosial işçilərin ali məktəblərdə bacarıqlı və yüksək savada malik mütəxəssis kimi hazırlanmasından başlayaraq onların gənc kadr kimi işlə təminatınadək olan məsələlərdə hələ də müəyyən qədər problemlər var ki, həmin məsələlərin də araşdırılması baxımından məqaləni aktual hesab etmək olar.

Problemin yeniliyi. "Sosial iş" ixtisası üzrə kadr hazırlığında hələ də mövcud olan halların aradan qaldırılması məqsədi ilə irəli sürülən təklif və tövsiyələr problemin elmi yeniliyini şərtləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərində "Sosial iş" ixtisası üzrə fənnləri tədris edən və çalışan müəllimlər, metodistlər, təhsil alan tələbələr, eləcə də bu sahədə işləyən mütəxəssislər yararlana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Qəhrəmanov E.Ə., Əhmədov Y.P. Sosial işin əsasları. / Dərs vəsaiti. – Bakı: "B-print", 2014.
2. Əhmdov Y.P. Sosial işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. / Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: PG Nəşrlər Evi, - 2013.
3. Məmmədova R.O. Sosial işə giriş. / Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı, - 2019.
4. Firsov M.V., Studenova E.Q. Sosial işin nəzəriyyəsi. / Ali məktəblər üçün dərslik. - Bakı, - 2018.

E-mail: kamalsarvar@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2024

UOT 372.3/.4

Pərvanə İldırım qızı İmanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-9542-4804
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).45-50

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Парвана Ильдырым гызы Иманова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Parvana Ildirim Imanova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

THEORETICAL ASPECTS OF SOCIAL CULTURE DEVELOPMENT IN PRE-SCHOOL CHILDREN

Xülasə. Elmi məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafının nəzəri aspektləri araşdırılmışdır. Bir insanın cəmiyyətdəki uğurunun, xüsusilə sosiallaşmasının digər amillərlə yanaşı ünsiyyət mədəniyyətinin səviyyəsindən asılı olduğu, cəmiyyətdəki hər hansı bir fəaliyyətin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi əsaslandırılmışdır.
Açar sözlər: *məktəbəqədər yaş, ünsiyyət mədəniyyəti, tərbiyəçi-müəllim, pedaqoji etika, pedaqoji takt*

Аннотация. В научной статье исследованы теоретические аспекты развития культуры общения у дошкольников. Обосновано, что успешность человека в обществе, особенно его социализация, зависит, среди прочих факторов, от уровня культуры общения и оказывает существенное влияние на эффективность любой деятельности в обществе.
Ключевые слова: *дошкольный возраст, культура общения, учитель-воспитатель, педагогическая этика, педагогический такт*

Abstract. Theoretical aspects of the development of the culture of communication among preschoolers are investigated in the scientific article. It is justified that the success of a person in society, especially his socialization, depends, among other factors, on the level of culture of communication and has a significant impact on the effectiveness of any activity in society.

Keywords: *preschool age, communication culture, educator-teacher, pedagogical ethics, pedagogical tact*

Hal-hazırda "mədəniyyət" anlayışı insanların həyat və fəaliyyətinin təşkilinin müxtəlif növlərində və formalarında, habelə maddi və mənəvi dəyərlərdə ifadə olunan cəmiyyətin tarixən müəyyən bir inkişaf səviyyəsini, insanın yaradıcı güc və qabiliyyətlərini ifadə edir.

Mədəniyyət insanlardan kənarda mövcud deyil, o, ilkin olaraq insanla bağlıdır və onun daim öz həyatının və fəaliyyətinin mənasını axtarmağa, özünü və yaşadığı dünyanı təkmilləşdirməyə çalışması ilə yaranır.

Mədəniyyətin mənimsənilməsində, onun nəsildən-nəslə ötürülməsi prosesində təlim-tərbiyənin, təhsilin əvəzedilməz rolu vardır. Ənənələrin yaşadılması, təkmilləşdirilməsi və ötürülməsi sayəsində insan özündən əvvəl yaranmış mədəniyyətə yiyələnir.

İnsanlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın mürəkkəb sosial-psixoloji prosesi olan ünsiyyət şəxsiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır. Ünsiyyət olmadan tam hüquqlu şəxsiyyətin formalaşması ümumiyyətlə mümkün deyil. Məhz ünsiyyət prosesində təcrübənin mənimsənilməsi, biliklərin toplanması, praktiki bacarıqların, münasibət və inancların formalaşması baş verir. Yalnız ünsiyyət zamanı estetik hisslər formalaşır, mənəvi ehtiyaclar inkişaf edir, xarakter formalaşır.

L.D. Stolyarenko "ünsiyyət" anlayışının aşağıdakı tərifini verir: "Ünsiyyət insanların cəmiyyətin bir üzvü kimi digər insanlarla qarşılıqlı əlaqəsinin spesifik formasıdır; insanlar arasında sosial münasibətlər ünsiyyətdə həyata keçirilir. Ünsiyyət insanlar, sosial qruplar, icmalar arasında məlumat, təcrübə, bacarıq və fəaliyyət nəticələrinin mübadiləsinin aparıldığı qarşılıqlı əlaqə prosesidir" [7, s. 3].

Tərbiyəçi-müəllimin peşə fəaliyyətinə şəxsi hazırlığı onun ümumi və pedaqoji mədəniyyət səviyyəsindən asılı olur. V.S. Qrexnev, pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinə böyük əhəmiyyət verərək, tərbiyəçi-müəllimlə onun ümumi mədəniyyəti arasında ünsiyyət mədəniyyətini müəyyən edir: "İnsanın mədəniyyəti nə qədər yüksəkdirsə, o, ünsiyyətin məzmununa və təbiətinə bir o qədər təsir göstərir" [4, s.34]. Fəaliyyətinin əsasını insanı formalaşdırmağa, təkmilləşdirməyə yönəltmiş tərbiyəçi-müəllim uşaqları ruhlandıran və həvəsləndirən mədəniyyət obrazını təcəssüm etdirməlidir. Buna görə də pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti yalnız pedaqoji ünsiyyətin deyil, həm də vahid pedaqoji prosesin səmərəli təşkilinin tərkib hissələrindən biri kimi özünü əks etdirir.

Pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti nitqdə, davranışda, jestlərdə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərdə ifadə olunan pedaqoji mədəniyyətin bir hissəsi hesab olunur. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində uşaqlara bütün etiket, ünsiyyət qaydaları dərin humanist məzmunla aşılanmalıdır. Pedaqoji ünsiyyət mədəniyyəti uşaqlarda hörmət, xoşməramlılıq və tolerantlıq kimi xarakterik xüsusiyyətləri formalaşdırmaqla yanaşı, nəzakətli və təvazökar davranmağın inkişafını da nəzərdə tutur. Məktəbəqədər yaşlı uşaq üçün onun başqa insanlarla ünsiyyəti təkcə müxtəlif təcrübələr mənbəyi deyil, həm də onun şəxsiyyətinin formalaşması, inkişafı üçün əsas şərtdir [6, s. 29], buna görə də ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması bu baxımdan son dərəcə vacibdir. Nəzakət həqiqi ünsiyyət istedadı kimi qəbul edilir, əsas məzmunu isə qarşılıqlı ünsiyyətin müxtəlif vəziyyətlərində müəyyən davranış qaydalarına riayət etməkdən ibarət olur.

Təvazökarlıq- insanlara qarşı hörmət və həssaslıqla yanaşmada, özünə qarşı yüksək tələblərdə müşayiət olunur. Təvazökarlıq şəxsiyyətin əxlaqi xüsusiyyətidir, əsl gözəl davranışın göstəricisidir. Mədəni ünsiyyətin vacib cəhəti digər insanlarla qərəzsiz ünsiyyət qurmaq bacarığıdır, öz zövqlərini və baxışlarını tətbiq etmək deyil. Pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətində zəriflik və öncədən düşünmə, planlaşdırma kimi tərbiyəçi-müəllimə məxsus keyfiyyətlərin olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji ünsiyyət prosesində təhsilalanlarla təhsilverənlərin bir-birini qavraması və anlaması, birinin digərinə təsir göstərməsi və kommunukativ - əlaqə funksiyasına malik olması müəllimin peşəkar fəaliyyətində ən başlıca yerlərdən birini tutur [3, s. 154].

Pedaqoji ünsiyyət etikası və pedaqoji taktika pedaqoji ünsiyyət mədəniyyətinin tərkib hissəsidir.

Etika (yunan dilindən "ethos" – adət, rəftar) – əxlaq təlimi mənasını ifadə edir. "Etika" termini ilk dəfə Aristotel tərəfindən düzgün, əxlaqi hərəkətləri yerinə yetirmək üçün nə etməli olduğumuz sualına cavab verməli olan praktik fəlsəfəni ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Əxlaq insan tərəfindən tanınan etik dəyərlər sistemidir. Əxlaq ictimai həyatın müxtəlif sahələrində: ailədə, məişətdə, siyasətdə, elmdə, təhsil prosesində insanların sosial münasibətlərinin, ünsiyyətinin və davranışının normativ tənzimlənməsinin ən mühüm yoludur.

Etikanın ən mühüm kateqoriyaları bunlardır:

"yaxşı", "pis", "ədalət", "məsuliyyət", "vəzifə", "vicdan".

Əxlaq normaları öz ideoloji ifadəsini insanın davranış mədəniyyətinə aid ümumi fikirlərdə, əmrlərdə və prinsiplərdə alır. Əxlaq həmişə

müəyyən bir əxlaqi idealın, örnək modelin mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, onun məzmunu və mənası tarixi zaman və sosial şəraitdən aslı olaraq dəyişir.

Bəzən tələb olunan dəyərlərlə var olan modellər arasındakı ziddiyyət ünsiyyət motivasiyasının ziddiyyətli mahiyyətini ehtiva edir. Bir tərəfdən insan özünü əxlaqi cəhətdən uyğun aparmağa çalışır, digər tərəfdən isə onun həyata keçirilməsi əxlaq normalarının pozulması ilə çox əlaqəli olan ehtiyaclarını ödəməyə ehtiyac duyur.

Bu ideal və təcrübi hesablama, əxlaqi borc və bilavasitə arzu arasında olan bu daxili ziddiyyət həyatın hər zaman və bütün sahələrində mövcuddur. Lakin o, özünü pedaqoji ünsiyyət etikasında xüsusilə intensiv şəkildə göstərir. Peşəkar və işgüzar ünsiyyət etikasını təlim-tərbiyə prosesində tərbiyəçi-müəllim və uşaqlar arasında davranış və münasibəti tənzimləyən əxlaq normaları, qaydaları və ideyaları məcmusu kimi müəyyən etmək olar.

Tərbiyəçi-müəllimin ünsiyyət zamanı etik standartlara riayət etmək bacarığı onun etikasını formalaşdırır. Etiket normalarına riayət etmək nəzakət, diqqətlilik, dostluq və təmkin kimi keyfiyyətlərin təzahürünü əhatə edir. Bu keyfiyyətlər konkret verbal və qeyri-verbal vasitələrlə ifadə olunur. D. Yagerin iş etikası üzrə araşdırmasına əsaslanaraq pedaqoji ünsiyyət etikasının əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ünsiyyət vaxtında olmalıdır, bu, əsas məqsədə çatmağa kömək edir. Burada əsas cəhət tərbiyəçi-müəllimin diqqətli, məsuliyyətli olmasıdır. Laqeyd münasibət uşağın emosional vəziyyətinə təsir göstərə bilər.

2. Tərbiyəçi-müəllimin geyim üslubunun seçilməsində dəqiqliyi və ciddiliyi nəzərdə tutan etik normalara uyğunluq olmalıdır.

3. Ünsiyyətdə diqqətli, mehriban və xeyirxah olmaq, əlverişli emosional atmosferin yaradılmasına kömək edir.

4. Davranışda, jestlərdə, məkan mövqeyində etik standartlara uyğunluq təmin edilməlidir.

5. Həmsöhbətə diqqətli münasibət, onun fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq qarşılıqlı münasibətdə çox önəmlidir.

6. Həmsöhbətin çatışmazlıqlarına, davranışındakı səhvlərinə, nitq qüsurlarına, fiziki qüsurlarına qarşı həssas davranmaq bacarığı çox önəmlidir.

7. Ünsiyyət səriştəli, obrazlı nitqdən istifadəyə əsaslanmalıdır.

8. Pedaqoji ünsiyyətdə nitq etiket formalarından istifadə edilməlidir.

9. Şəxsi intonasiyaya nəzarət olmalıdır [8, s.34],

Peşəkar-pedaqoji ünsiyyətdə pedaqoji ünsiyyət etikasının əsasını pedaqoji takt təşkil edir. Etik normalara uyğunluq uşaq ilə tərbiyəçi-müəllim arasında ünsiyyətin səmərəliliyinə töhfə verir və öz növbəsində pedaqoji takta riayət etməklə müəyyən edilir.

Takt sözün hərfi mənası toxunma, təsiretmə deməkdir. Bu, insanlar arasında münasibətləri tənzimləməyə kömək edən əxlaqi kateqoriyadır. Humanizm prinsipinə əsaslanaraq, taktlı davranış ən çətin və mübahisəli situasiyalarda insana hörmətin saxlanmasını tələb edir. Takt insanın mənəvi güzəştə getdiyi zaman, yüksək mənəvi məqsədlər naminə nümayiş etdirdiyi davranış formasıdır. Bu, başqalarına sədaqət naminə bir mənəvi tələbin yumşaldılması, şüurlu şəkildə zəiflədilməsidir.

Taktlı olmağı çətinliklərdən qaçmaq deyil, məqsədə aparan daha qısa yolu seçmək kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Ümumi taktla pedaqoji taktika eyni mənanı ifadə etmir; hər nəzakətli və incə insanda pedaqoji takt olmur.

Pedaqoji taktika tərbiyəçi-müəllimin peşəkar keyfiyyətidir, onun məharətinin bir hissəsidir. Bu, tərbiyəçi-müəllimin uşaqlarla ünsiyyətdə pedaqoji ton və üslub yaratmaq bacarığıdır. Pedaqoji takt, ümumiyyətlə, nəzakət kimi, tərbiyəçi-müəllimin mütənasiblik hissinə malik olmasını və buna görə də öz təsir vasitələrini tənzim etmək bacarığını və uşaqlarla ünsiyyətdə ifrata yol verməməsini nəzərdə tutur.

Pedaqoji takt - tərbiyəçi-müəllimin müxtəlif fəaliyyət sahələrində uşaqlarla ünsiyyətdə mülayimlik prinsipinə riayət etməsi, onlara düzgün yanaşma seçmək bacarığıdır.

Pedaqoji taktikaya uşağın şəxsiyyətinə hörmət, uşaqlara həssas münasibət və onların psixi vəziyyətinə diqqətlə nəzarət daxildir. Hörmət, isti münasibət, məhəbbət tələbkarlığı istisna etmir, əksinə onu daha da artırır. Hörmətlə tələbkarlıq arasındakı əlaqə dialektikdir. Uşağın fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq tərbiyəçi-

müəllim onunla münasibətinin çalarlarını dəyişir: gizli rəğbətdən- təmkinli davranışa, yumşaqlıqdan - sərtliyə və s. qədər.

Diqqət, mehribanlıq, qayğı göstərmək uşaqların yaşından asılı olaraq dəyişməlidir. Pedaqoji takt tərbiyəçi-müəllimin davranış tarazlığında özünü göstərir (təmkin, özünənəzarət, ünsiyyətdə diqqətlilik və s.). Pedaqoji takt uşaqlara inamı yaratmaqla, onlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına şərait yaradır. Ünsiyyət mədəniyyəti uşaqlarla qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif formalarında özünü göstərir: qrup otağında, məşğələdənkənar fəaliyyətlərdə, asudə vaxtda və s.

Pedaqoji takt münasibətlərdə və nitq formalarında, qürurunu incitmədən danışmaq bacarığında, uşaqların fəaliyyətini təşkil etmək və onların həyata keçirilməsini yoxlamaq bacarığında, davranış və tələb etmək, xəbərdar etmək (və ya görməmək) bacarığında özünü göstərir. Pedaqoji taktika şərhlərdə, dəyər mühakimələrində, intonasiyada, həvəsləndirmək və cəzalandırmaq bacarığında özünü göstərir. Pedaqoji takt tərbiyəçi-müəllimə uşaqlarla ünsiyyət yaratmaq üçün məkanı müəyyən edir: həmyaşıdlarının yanında, bir-biri ilə, qrup otağında, oyun zamanı, gəzintidə, ekskursiyada və s.; ünsiyyət vaxtını təyin etməyə imkan verir: dərhal, indi və ya uşaqlara düşünmək üçün vaxtın verilməsinə, söhbətin lazımi tonunun müəyyən edilməsinə; vəziyyəti idarə etməyə, özünü ələ almağa, diqqətli və səbirli olmağa kömək edir. Qeyd edilən yanaşmalarda ani diqqətsizlik ünsiyyətin pozulmasına səbəb olur. Məsələn:

Uşaq məşğələnin bitməsini gözləyir, sonra tərbiyəçi-müəllimin yanına yaxınlaşır və həyəcanla deyir: “Mən sizdən soruşmaq istəyirdim...”

- Tərbiyəçi-müəllim əsəbiləşir- Səbirli ola bilməzsən?.

- Sonra:

- “Nə soruşmaq istəyirdin?” deyə müraciət etdikdə uşaq “Heç nə” deyə başını aşağı salaraq tərbiyəçi-müəllimdən uzaqlaşır.

Əgər fəaliyyətin vasitələri, situasiya, yaşıdlar mühiti uşaqda narazılıq yaradırsa, özünəinamı zəiflədirsə, o, özünü fəaliyyətin tamhüquqlu iştirakçısı hesab edə bilmirsə belə fəaliyyət mənfi hisslər yaradır. Mənfi hisslərin davamlı olması uşağın fəaliyyətə marağını azaldır. Özünəqapanma, özündənnarazılıq, frustrasiya kimi zərərli psixoloji halların əmələ gəlməsi ilə nəticələnir [2, s. 203].

Pedaqoji taktika aşağıdakıları nəzərdə tutur:

● uşaqlara qarşı hörmət və tələbkarlığı;

● bütün fəaliyyət növlərində uşaq müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsini və onların işinə möhkəm pedaqoji rəhbərliyi;

● uşaqların psixi vəziyyətinə diqqətlilik və ona olan tələblərin əsaslılığı və ardıcıllığı;

● uşaqlara inam və onların fəaliyyətlərinin sistemli şəkildə təşkili;

● uşaqlarla münasibətlərin işgüzar və emosional xarakterinin pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış birləşməsini və s.

Pedaqoji taktın spesifikliyini şərtləndirən amillər bunlardır:

- tərbiyəçi-müəllimin peşəkar davranışının, hərəkət və əməllərinin ölçüsü;

– tərbiyəçi-müəllim və uşaq, tərbiyəçi-müəllim və valideyn arasında düzgün ünsiyyətin qurulması;

– üsulların, formaların, təsir vasitələrinin və qarşılıqlı təsirin seçilməsi və istifadəsi.

Pedaqoji takt əxlaqi vərdiş səviyyəsinə çatdırılmalıdır ki, tərbiyəçi-müəllimin xarakter xüsusiyyətinə çevrilsin. Tərbiyəçi-müəllimin uşaqlarla ünsiyyəti ilk növbədə müəllimin şəxsiyyəti, onun yüksək mənəvi keyfiyyətləri, uşaqlara məhəbbəti, mənəvi alicənablığı ilə müəyyən edilir. Pedaqoji taktın tələblərinə əməl etməklə tərbiyəçi-müəllim uşaqlarla demokratik ünsiyyət tərzini inkişaf etdirə və əsl mədəni uğur qazana bilər.

Pedaqoji ünsiyyətin elmi əsaslarını: strukturunu, növlərini, formalarını, vasitələrini, üslublarını, texnologiyasını bilmək çox vacibdir. Ancaq tərbiyəçi-müəllimlə uşaqlar arasında canlı ünsiyyət heç bir alqoritmə sığmır. Vəziyyəti, konkret şəraiti, uşağın yaşını, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan ünsiyyət qaydalarını formalaşdırmaq mümkün deyil. Şəxsiyyət fərdi ünsiyyət tələb edir, müxtəlif pedaqoji vəziyyətlərin xarici oxşarlığına baxmayaraq, hər birində tərbiyəçi-müəllimin hərəkətləri unikaldır. Ünsiyyət fərdin müstəsna fərdi və yaradıcı sahəsidir. Bilik ünsiyyət sənətinin əsasını təşkil edir. Şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alaraq ünsiyyətin elmi əsaslarından istifadə etmək tərbiyəçi-müəllimin yaradıcılıq sənətidir.

Tərbiyəçi-müəllim öz işinin ustasıdır və eyni zamanda demokratik, avtoritar və liberaldır. Onun uşaqlarla ünsiyyət sənəti, müəyyən bir işgüzar vəziyyətdə liderlik üslubunun nə olduğunu müəyyən etməkdir.

Məsələn: Nahar vaxtıdır. Süfrə nahara hazırlanmalıdır. Uşaqlar oyuncaqlarla oynayırlar. Siz uşaqlara süfrənin nahara hazırlanmasında kömək etmələri üçün necə müraciət edərdiniz?

Ünsiyyət sənəti peşəkar müvəffəqiyyətin əsasını təşkil edir və bu, tərbiyəçi-müəllimdə bir sıra bacarıqların inkişafı ilə şərtlənir: davranışını, hisslərini idarə etmək, müşahidə etmək, diqqəti dəyişdirmək, anlamaq və qəbul etmək, uşaqların psixi vəziyyətini, hərəkətlərin motivlərini nəzərə almaq, verbal və qeyri-verbal əlaqə qura bilmək.

Ünsiyyət sənəti öyrənilməlidir, lakin "insan özünü müəllim kimi hiss etmirsə, səmimi desək, uşaqları sevmirsə, peşəni sevmirsə, ona ünsiyyət qurmağı öyrədə bilməzsən" deyir L. L. Leontyev [5, s.10].

Pedaqoji ünsiyyətin effektivliyini şərtləndirən ən mühüm amil tərbiyəçi-müəllimin münasibət şəklidir. Münasibət oxşar vəziyyətdə müəyyən bir şəkildə reaksiya vermək istəyini ifadə edir.

Müsbət münasibətin həyata keçirilməsi demokratik idarəetmə tərzi ilə daha təsirli və effektiv olur. Təsirin effektivliyini yüksəltmək üçün tərbiyəçi-müəllim uşağın öz fikirlərini ifadə etməsinə şərait yaratmalı, istiqamətləndirici suallar verməli, baxışları, təbəssümü ilə həvəsləndirməli və rəğbət göstərməlidir. Əks münasibət qarşılıqlı anlamanın yaranmasına mane olur.

Məsələn: Nümunəyə nəzər salaq.

Lalənin anası qızının məktəbəqədər təhsil müəssisəsində gününün necə keçdiyini, məşğələlərdə necə iştirak etdiyini və uşaqlarla necə münasibət qurduğunu öyrənmək üçün bağçaya gəlir. İçəri daxil olmamış tərbiyəçi-müəllim:

– Lalə çox dəcəldi. Nə yaxşı ki, gəlmisiniz, mən özüm sizinlə Lalə haqqında danışacaqdım. Lalə məşğələdə diqqətsizdir, tapşırıqları yerinə yetirmək istəmir, uşaqlarla oyuncaq üstündə mübahisə edir...

Tərbiyəçi-müəllimin anaya yanaşması, ünsiyyət mədəniyyəti Ananın əhvalının pozulmasına, üz ifadəsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Ancaq sonra tərbiyəçi köməkçisi anaya yaxınlaşaraq pıçıltı ilə Lalənin müsbət keyfiyyətlərini çatdırmağa çalışır. O, Lalənin əslində mehriban olduğunu, uşaqların onu çox sevdiyini anaya çatdırmağa çalışır.

Bir neçə dəqiqədən sonra Lalənin anasının səsi eşidilir:

- Təşəkkür edirəm çox sağ olun. Çalışacağam Lalə ilə daha çox vaxt keçirim, onun inkişafını izləmək üçün müəssisəyə tez-tez gəlim.

Ana müəssisəni qəmgin şəkildə deyil, qarşıda həll etməli olduğu yeni vəzifələrlə tərk edir.

- *Uşağınızı çox qucaqlayın, öpün və yaxşı davranışa görə tərifləyin.*

- *Arzuolunmaz davranışa cavab olaraq qətiyyətlə "yox" deyin. Qışqırmayın, əl qaldırmayın və uzun izahlar verməyin.*

- *Uşağınızda arzuolunmaz davranışı cəzalandırmaq üçün deyil, arzuolunan davranışa nail olmaq üçün çox vaxt sərf edin* [1, s.13].

Problemin aktuallığı. Ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması məktəbəqədər pedaqogikanın ən mühüm vəzifələrindən biridir. İnteraktivlik müasir cəmiyyətin yeni modelidir. Bir insanın cəmiyyətdəki uğuru, xüsusilə sosiallaşması digər amillərlə yanaşı ünsiyyət mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır ki, bu da cəmiyyətdəki hər hansı bir fəaliyyətin səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda ünsiyyət mədəniyyəti konsepsiyası müəyyən edilmiş, ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafı üzrə tərbiyəçi-müəllimin işinin məzmunu, xüsusiyyətləri aşkar edilmiş, təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyi aşkara çıxarılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti araşdırmadan alınan nəticələrdən məktəbəqədər təhsil sahəsində çalışan tərbiyəçi-müəllimlər, valideynlər, məktəbəqədər təhsil ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Erkən uşaqlıq dövründə inkişaf (körpə həyatının ilk 2 ili haqqında valideynlər üçün vəsait) / UNİCEF. Regional İnkişaf İctimai Birliyi.- 22 s.
2. Əmrahlı, L. Uşaq psixologiyası: Dərs vəsaiti / L. Əmrahlı, N. Rzayeva – Bakı: Nurlar, - 2015. -s.203
3. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri: Monoqrafiya. / M.İ. İlyasov.- Bakı: Elm və Təhsil, - 2018. – 208 s.

4. Грехнев, В. С. Культура педагогического общения / В. С. Грехнев. – М. : Просвещение, – 1990. – 144 с.
5. Леонтьев, А.А. Язык, речь, речевая деятельность / А.А. Леонтьев. – М.: Просвещение, – 2009. – 214 с.
6. Скитская, Л.В. Оптимизация общения детей в воспитательно- образовательном процессе дошкольных учреждений: специальность 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Скитская Лариса Валерьевна. – М., 2014. – 300 с.
7. Столяренко, Л.Д. Психология делового общения и управления: Учебник / Л.Д. Столяренко. – Ростов-н /Д: Феникс, 2015. – 416 с.
8. Ягер, Д. Деловой этикет: как выжить и преуспеть в мире бизнеса / Д. Ягер. – М., 1994. – 34 с.

E-mail: imanova.pervane@bk.ru
Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2024

UOT 372.3/.4

Yeganə Xanoğlan qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-8319-8849
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).51-55

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNTEQRATİV TƏLİM MƏŞĞƏLƏLƏRİ UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Егана Ханоглан гызы Мамедова
старший преподаватель кафедры Педагогики дошкольного образования
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗАНЯТИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО В РАЗВИТИИ РЕЧИ ДЕТЕЙ

Yegana Khanoghlan Mammadova
senior teacher at the department of Pedagogy of preschool education of
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

INTEGRATIVE EDUCATIONAL EXERCISES IN PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS AS A MAIN TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH

Xülasə. Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün inteqrativ məşğələlər ən yaxşı texnologiyadır. Bu o deməkdir ki, uşaqlar təlim prosesində passiv deyil, konkret materiallarla və ətrafındakı olan insanlarla fəal, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Fəal təlim metodları üzərində qurulan məşğələ ənənəvi məşğələlərdən fərqlənir. Bu məşğələlər uşaqların sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır və bu zaman onlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirə bilmək imkanı əldə edirlər.
Açar sözlər: *Məktəbəqədər dövr, nitq inkişafı, inteqrativlik, təlim, məşğələ.*

Аннотация Обучение родному языку имеет большое педагогическое значение в дошкольных образовательных учреждениях. Роль обучения родному языку в системе общего образования чрезвычайно важна в определении уровня мышления детей и обеспечении пути его развития. На занятиях по родному языку дети обмениваются идеями на основе своих знаний, ищут подходящие слова, чтобы правильно, ясно и бегло выразить свои мысли, и стараются использовать слова, которые они находят в своем активном словарном запасе. Интегративные упражнения – лучшая технология развития речи дошкольников. Это означает, что дети не пассивны в процессе обучения, а активно взаимодействуют с конкретными материалами и окружающими людьми. Обучение, основанное на активных методах обучения, отличается от традиционного обучения. Эти упражнения позволяют детям действовать самостоятельно, и в это время у них есть возможность продемонстрировать все свои знания, умения и таланты.

Ключевые слова: *Дошкольный период, развитие речи, интегративность, обучение, упражнение.*

Abstract. Mother tongue teaching is a matter of great pedagogical importance in preschool educational institutions. The role of mother tongue teaching in the general education system is extremely important in determining the level of thinking of children and ensuring its development path. In mother tongue classes, children exchange ideas based on their knowledge, look for appropriate words to express their ideas correctly, clearly, and fluently, and try to use the words they find in their active vocabulary. Integrative exercises are the best technology for developing the speech of preschool children. This means that children are not passive in the learning process, but actively interact with concrete materials and people around them. Training based on active learning methods differs from traditional training. These exercises allow children to act freely, and at this time they have the opportunity to demonstrate all their knowledge, skills and talents.

Keywords: *Preschool period, speech development, integrativeness, training, exercise.*

Ana dili tədrisi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində böyük pedaqoji əhəmiyyəti olan məsələdir. Uşaqların təfəkkür səviyyəsini müəyyənləşdirməkdə və onun inkişaf yolunu təmin etməkdə ana dili tədrisinin ümumi təlim sistemində rolu son dərəcə böyükdür. Ana dili məşğələlərində uşaqlar biliklər əsasında fikir mübadiləsi keçirir, öz fikirlərini düzgün, aydın, səlis ifadə etmək üçün müvafiq sözlər axtarır, tapdıqları sözləri fəal lüğətlərində işlətməyə çalışırlar. Bu məqsədlə tərbiyəçilər səylə çalışmalı, məşğələlərdə nitq inkişafının müxtəlif cəhətlərini-söz yaradıcılığını, nitqin qrammatik cəhətini və rabitəli nitqinin qarşılıqlı inkişafının əlaqələndirilməsini təmin etməlidirlər.

İkinci kiçik qrupdan başlayaraq uşaq bağçalarında nitq inkişafına həsr olunmuş xüsusi məşğələlər təşkil edilir. Belə məşğələlərdə əsas məqsəd uşağın həmin dövrədək ailədə, körpələr evində, uşaq bağçasında öyrəndiklərini sistemə salmaq, onun nitq inkişafı sahəsindəki qabiliyyətini artırmaq və bu prosesi sürətləndirməkdir. Məşğələlər uşağın məsuliyyətini artırır, onu kollektivlə birlikdə dinləməyə, yoldaşlarının nitqinə fikir verməyə, onlarla söhbət etməyə, onların qarşısında şeir oxumağa, nağıl danışmağa alışdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişafında ən yaxşı və səmərəli yanaşma məşğələlərin inteqrativ qurulmasıdır. Bunun üçün işin müvafiq qaydada planlaşdırılması əhəmiyyətli hesab edilir. Məşğələnin inteqrativ qurulması onun keyfiyyətinə bir neçə cəhətdən təsir göstərir:

- Məşğələlərin inteqrasiyası onların saylarının azalması ilə nəticələnir. Məzmunca yaxın məşğələlər sintez edilir.

- Məşğələlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsi imkanını yaradır. Bu isə təlim yükünün-məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır.

- Uşaqların həyati əhəmiyyəti olan bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarına, onların şəxsiyyət kimi formalaşması üçün ən zəruri praktik işlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır.

İnteqrativlik təlim sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan tərbiyəçinin vəziyyətini, fəaliyyət istiqamətini dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Bu zaman uşaqlar öz təfəkkürünün düşüncəsi, tərbiyəçilər isə uşağın inkişafı üçün şərait təşkilatçısı olur**.**

Hər bir tərbiyəçi bilməlidir ki, uşağın söz ehtiyatı onun təsəvvürlərinə müvafiq olmalıdır. Bəzən uşaqlarda kifayət qədər təsəvvür olur, lakin onları ifadə edən sözlər olmur. Bəzən əksinə, uşaq canlı təsəvvürə əsaslanan çoxlu söz bildikdə onların mənasını dərk etmədən işlədir. Bu halın aradan qaldırmaq üçün tərbiyəçilər məşğələləri planlı aparmalı, əşya, hadisə haqqında uşaqda geniş təsəvvür yarandıqdan sonra, həmin sözləri uşağın fəal nitqinə daxil etməlidirlər. Deməli, biz məşğələ prosesində uşaqların nitqinin inkişafı üçün iki halı öyrətməliyik.

1. Söz və cümlələri başa düşmək qabiliyyəti.

2. Sözün formasını, söz birləşmələrini və cümlələri nitqdə işlətmək qabiliyyəti.

Beləliklə, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində nitq inkişafı üzrə təşkil edilən məşğələlərin məzmununu üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci, uşağın söz ehtiyatının get-gedə zənginləşməsi, yəni sözlər öyrənib bu sözlərdən istifadə etməsi;

İkinci, nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi, yəni uşağın səsləri düzgün tələffüz etmək xüsusiyyətinin inkişafıdır. Bu bir tərəfdən səs-

ləri düzgün eşitmək, digər tərəfdən isə səsləri düzgün tələffüz etməkdə ifadə olunur;

Üçüncü, uşaq nitqinin qrammatik cəhətdən təkmilləşməsi, danışıq hissinin inkişaf etməsidir. Bu prosesin düzgün qurulması, uşaqların yaşına və anlaq səviyyəsinə uyğun təşkili, məktəbəqədər yaş dövrünün sonunda onların aşağıdakı nitq bacarıqlarına yiyələnməsinə imkan verir.

Müasir məşğələlər birtipli struktura malik deyil. Buna görə də, hər bir tərbiyəçi özü üçün onun konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş və təhlil forması seçir. Həmçinin məşğələyə elə tələblər verilir ki, tərbiyəçilər iş zamanı onları mütləq nəzərə almalıdırlar. Uşaqlarda hər şeyi bilmək həvəsi oyatmaq, ona ətraf aləmin müxtəlif sahələri haqqında biliklər vermək son dərəcə vacibdir. Bunun üçün məşğələlərin məzmunu elə qurulmalıdır ki, uşaqlarda həvəs yaransın, diqqətlilik, tərbiyəçini məşğələnin sonunadək dinləmək, öz fikirlərini düzgün və səlis ifadə etmək həvəsi oyansın. Ona görə də məşğələdə fərdiləşdirmə üçün optimal şərait yaradılır və bütün qrup üçün anlaşıqlı olan təlim metodikası ilə aparılır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün inteqrativ məşğələlər ən yaxşı texnologiyadır. Bu o deməkdir ki, uşaqlar təlim prosesində passiv deyil, konkret materiallarla və əhatəsində olan insanlarla fəal, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Fəal təlim metodları üzərində qurulan məşğələ ənənəvi məşğələlərdən fərqlənir. Bu məşğələlər uşaqların sərbəst şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır və bu zaman onlar özlərinin bütün bilik, bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirə bilmək imkanı əldə edirlər.

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim uşaqların yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman uşaqlar tərbiyəçinin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Hazırda təhsil proqramında hər bir məşğələ uşaqlar üçün təfəkkür, eləcə də intellekt məkanına çevrilməlidir. Bu məqsədlə cəmiyyətin hərtərəfli inkişafında müasir təlim metodlarının, interaktiv təlim texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir. Bu məqsədlə təlim-tərbiyə prosesinin düzgün qurulmasında yeni kirikulumlara uyğun aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi zəruri hesab edilir:

1. Pedaqoji prosesin tamlığı.

2. Təlimdə bərabər amillərin yaranması.

3. Şagirdyönlülük.

4. İnkişafyönlülük.

5. Fəaliyyəti stimullaşdırıcı, dəstəkləyici mühitin yaradılması.

Standartlar nəticəyönlü və şagirdyönlü olduğundan onların reallaşmasında interaktiv metodlardan istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Hazırda təlimin qarşısında duran ən mühüm vəzifə uşaqların idrak fəallığına, təşəbbüskarlığına, öz fəaliyyətə nail olmaq, onların təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan interaktiv təlim metodları müasir illərdə pedaqoji prosesin qurulmasına yeni yanaşmadır. Belə yanaşma tərzində təlim uşağın təkcə yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsi deyil, həm də təfəkkürünü inkişaf etdirilməsinə, bacarıq və vərdişləri əldə olunmasına yönəldilir. Onlar yeni təlim metodlarının mənimsənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etdirir, nəticə çıxarmağı, ümümiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

İnteraktiv təlim texnologiyaları tədris və dərketmə təşkilinin və idarə edilməsinin elə üsullarıdır ki, onlar üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

1. Müəllim tərəfindən problem situasiyanın yaradılması.

2. Problemin situasiyanın həlli prosesində şagirdlərin idrak fəallığının stimullaşdırılması.

İnteraktiv təlim zamanı birgə təşkili fəaliyyəti təşkil olunur. Bununla yanaşı hər bir uşağın öz fikri, ideyası olur. Mübadilə nəticəsində fikirlər dəyişir, ideyalar təzələnir. Eyni zamanda qrupdakı zəif uşaqlarda müzakirədə fəal iştiraka qoşulur, məsələlərin müzakirəsi və kollektiv

müzakirənin gedişində bir-birini dinləməyi alışırlar. İnteraktiv təlim prosesində biliklərin yiyələnmə prosesində həm də uşaqlarda iradi, əxlaqi, estetik, mədəni, hüquqi, ekoloji, iqtisadi, digər akseoloji dəyərlər yönümündə inkişaf etdirir və formalaşdırır. İnteraktiv təlimi səciyyələndirən cəhətlər bunlardır: problem situasiyanın köməkliyi ilə idrak müstəqilliyi; öyrənmə prosesin kompüter idarə olunması, ümumi bacarıqların yaranması; idraki, rollu və didaktik oyunların köməyi ilə şagirdlərdə fəallığın və yaradıcılığın inkişafı, qabaqlayıcı təlim metodlarından istifadə də fəaliyyət qaydasını, biliklərin praktik tətbiqi qaydasının öyrədilməsi, tədqiqatçılıq tapşırığı, təhsilin özünütəhsilə keçməsini təmin edən metodlardan istifadə; yaradıcılıq inkişafını təmin edən metodlardan istifadə.

İnteraktiv təlim uşaqların fəal fəaliyyətini təmin etməklə problemli şəraitin yaradılmasına, əməkdaşlığına, təfəkkürün müstəqilliyinə, sərbəstliyinə, uşaqların fəal dərketmə mövqelərinə, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, yaradıcı tətbiqinə, sərbəst fikir söyləməsinə, fikrin müzakirə edilməsinə, sübuta yetirilməsinə əsaslanır. İnteraktiv təlim metodlarını səmərəli təşkil etmək üçün ilk növbədə müəllimin planlaşdırma bacarığı olmalıdır. O, dərs dediyi fənn üzrə bütün mərhələləri aydın təsəvvür edə bilməli, onlara aid prespektiv və cari planlar hazırlamağı bacarmalıdır. Dərs planlaşdırmağı hansı təlim standartlarının reallaşdırılmasının müəyyənləşdirilməsi, ona uyğun təlimin məqsədi, müvafiq forma və üsullar seçilməlidir. İnteraktiv təlim zamanı istifadə olunan üsullar təlim standartlarının qurulmasında və təhsilin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatlarda nisbətən geniş yayılmış interaktiv təlim üsullarını nəzərdən keçirək; Beyin həmləsi, BİBÖ, Klaster (şaxələndirmə), Söz assosiasiyaları, Söz zənciri, Qar topası, İnsert, Diskussiya, Rollar üzrə oyunlar, Venn diaqramı, Karusel, Ziqzaq.

Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində yol veriləcək kiçik xətalar sonralar çox ciddi, qarşısı alınmaz nöqsanlar kimi özünü büruzə verə bilər. Ona görə də həmin dövrdə heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadan uşaqları müstəqil fəaliyyətə hazırlamaq lazımdır. Bu, o dövr üçün tərbiyə işinin çətinliyindən daha çox həmin sahədə düşünülmüş, sistemli və təsirli işin aparılması ilə izah olunmalıdır. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması əsas amillərdən biridir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tərbiyəçilər məşğələləri əsasən “Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulum)” əsaslanan inteqrativlik prinsipinə uyğun təşkil etməlidirlər. İnteqrativlik uşaqlar üçün bütün inkişaf sahələrində öyrənmə mühiti yaradır. Müasir məşğələlər bir tipli struktura malik deyil. Buna görə də hər bir tərbiyəçi özü üçün məşğələnin konseptual əsasına uyğun daha əlverişli iş və təhsil forması seçir. Tərbiyəçi nitq inkişafı üzrə təşkil edilən məşğələləri digər məşğələlərlə inteqrasiya edərək uşaqların fəal lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə kömək etməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, inteqrativlik məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında ən yaxşı və səmərəli yanaşmadır. Məşğələlərin inteqrasiyası həftəlik saatların minimum səviyyəyə endirilməsi imkanını yaradır. Bu isə təlim yükünün-məşğələlərin sayının azalmasına gətirib çıxarır. Tərbiyəçi təlim prosesində yeni texnologiyaların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında tərbiyəçi və uşaq şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir. Münasibətlər “subyekt-subyekt” formuluna uyğun qurulur. Bu zaman uşaqlar öz təfəkkürünün, düşüncəsinin, tərbiyəçilər isə uşağın inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olur. Biz pedaqoq və tərbiyəçilər inamla deyə bilərik ki, gələcəyimiz həqiqi insanın necə olacağından, bu isə bütövlükdə bizim uşaqların şüuruna nə kimi fikir və ideyalar yükləməyimizdən asılıdır.

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Gənc nəslin, o cümlədən məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsinin qarşısında duran başlıca məqsəd hərtərəfli biliyə, mütərəqqi dünyagörüşə, milli və ümumbəşəri əxlaqa, mənəviyyata və mədəni dəyərlərə yiyələnən şəxsiyyət formalaşdırmaq və cəmiyyətimiz üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan hazırda məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların tərbiyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vacibdir. Bütün bu prosesləri nəzərə alaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inteqrativ təlim məşğələləri uşaqların nitqinin inkişafında əsas vasitə kimi bu və ya digər şəkildə tədqiq edilsə də, bu sahədə onun məqsəd və vəzi-

fələri öyrənilməmiş, ümumiyyətlə açıq qalmışdır. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə, ilk dəfə olaraq, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inteqrativ təlim məşğələləri uşaqların nitqinin inkişafında əsas vasitələrdən biri kimi araşdırılmış, məqsəd və vəzifələrinin əhəmiyyəti və həlli yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən təkliflər və nəticələr, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inteqrativ təlim məşğələləri uşaqların nitqinin inkişafında əsas vasitə kimi müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təşkil etmək və uşaqların inkişafında nəzərə alınmasına köməklik göstərməkdir. Bu məlumatlar vasitəsilə istər tərbiyəçilər, istərsə də valideynlər uşaqların inkişafı, tərbiyəsi və təhsilini müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təşkil edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin Proqramı (Kurikulum). -Bakı: 2022, -54 s.
2. Cəfərova, L.K. Uşaq bağçalarında gəzintilərin təşkili. / *L.K. Cəfərova.* -Bakı: Letterpress -2019, -99 s.
3. Əsgərova, R.Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların rabitəli nitqinin inkişafı. / R.Ə. Əsgərova. -Bakı: Hərbi, -2006. -158 s.
4. Hacıyeva, Ə.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. / Ə.H. Hacıyeva. -Bakı: Maarif, -1992. -107 s.
5. Kərimov, Y.Ş. Uşaq məktəbə gedir. / Y.Ş. Kərimov. -Bakı: Maarif, -2002. -144 s.
6. Kərimov, Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. / Y.Ş. Kərimov. -Bakı: «RS Poliqraf», -2009. -319 s.
7. Məmmədova, Y.X. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin məzmunu və yolları. / Y.X. Məmmədova. -Bakı: ADPU-nun nəşri, -2019. -260 s.
8. Məmmədova, A.M. Uşaq bağçasında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması. / A.M. Məmmədova. -Bakı: ADPU, -2007. -156 s.

E-mail: yeganememmedova.doc@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 05.06.2024

UOT 371

Gülarə Hüseynağa qızı Kərimova
Bakı Dövlət Universitetinin
Pedaqogika kafedrasının dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0009-0004-3372-9786
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).56-61

İGİDLİK, MƏRDLİK VƏ QƏHRƏMANLIQ TARİXİMİZDƏN GƏLƏN MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZDƏN BİRİ KİMİ

Гюлара Гусейнага гызы Керимова
доцент кафедры педагогики Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по педагогике

ХРАБРОСТЬ, МУЖЕСТВО И ГЕРОИЗМ КАК НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ИСХОДЯЩИЕ ИЗ НАШЕЙ ИСТОРИИ

Gulara Huseynagha Karimova
associate professor of the department of Pedagogy at Baku State University,
doctor of philosophy in pedagogy

BRAVERY, COURAGE AND HEROISM AS ONE OF OUR NATIONAL-SPIRITUAL VALUES FROM OF OUR HISTORY

Xülasə. Məqalədə igidlik, mərdlik və qəhrəmanlıq milli-mənəvi dəyərlər haqda məlumat verilir. Bu dəyərlərin tarixi kökləri açıqlanır, tarixi şəxsiyyətlərin igidliklə dolu nümunələr gətirilir. Eyni zamanda Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatlarında sözügedən problemin yeri və rolu işıqlandırılmışdır. Məqalədə orta məktəbin V-IX siniflərin ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi dərslikləri problem baxımından araşdırılmış, mövzular sistemləşdirilmiş, onlardan nümunələr gətirilmişdir. Ümumiləşdirilmiş nəticə ilə məqalə yekunlaşdırılmışdır.
Açar sözlər: igidlik, tarix, milli-mənəvi, dəyər, tədqiqatlar, məktəb, dərslik, şagird

Аннотация. В статье представлены сведения о национальных нравственных ценностях мужества, отваги и героизма. Раскрываются исторические корни этих ценностей, приводятся примеры полных мужества исторических личностей. В то же время в азербайджанской педагогической литературе освещаются место и роль рассматриваемой проблемы. В статье были рассмотрены учебники литературы и истории Азербайджана V-IX классов средней школы с точки зрения проблем, систематизированы темы, приведены примеры. Статья завершается обобщающим выводом.
Ключевые слова: храбрость, история, национально-нравственная, ценность, исследования, школа, учебник, ученик

Abstract. The article provides information about the national moral values of courage, bravery and heroism. The historical roots of these values are revealed and examples of historical figures full of courage are given. At the same time, the place and role of the problem under consideration is highlighted in Azerbaijani pedagogical literature. In the article, textbooks of literature and history of Azerbaijan in grades

V-IX of secondary school were examined from the point of view of problems, topics were systematized, and examples were given. The article ends with a general conclusion.

Keywords: bravery, history, national-spiritual, value, studies, school, textbook, student

Tariximizdə igidlik milli-mənəvi dəyər kimi öz izlərini qoysa da o, həm də ümumbəşəri dəyər kimi əsrlərdən-əsrlərə köçürülmüşdür. Milli-mənəvi dəyərlərimiz sırasında möhkəmlənən igidlik ermənilər tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımızın 44 gündə geri alınmasında öz bariz nümunəsini göstərə bilmişdir. Nə qədər ki, xalq öz tarixini yazırsa, o zaman ön sıraya igidlik-qəhrəmanlıq milli-mənəvi dəyəri çıxır. Demək, bu milli-mənəvi dəyər daim aktual bir məsələ kimi özünü təzahür etdirir. Bu milli-mənəvi dəyəri aktual edən cəhətlərdən biri də yaşadığı dövrdə öz həyatlarını vətən üçün qurban verməyə hazır olan oğulların çoxluğundadır. Problemin öyrənilməsi üçün bir sıra tədqiqat üsullarına - müşahidə, müsahibə, anket sorğuları, eksperiment və s. müraciət olunmuşdur.

Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinə diqqət yetirən, onu böyüyən nəsillərə çatdıran çoxsaylı tədqiqatlarımız vardır. Bu sıraya Ə. Həşimov, F. Sadıqov, İ. Əliyev, İ. Həşimov, X. Səlimxanova, Y. Mustafayev, M. İsmayılov, S. Quliyev, B. Qurbanov, S. Orucova, N. Muxtarova, L. Qasımova, A. Həşimov, T. Vahabov, Q. Tağıyeva, Z. Əzimovanı və s. daxil etmək olar.

Sözügedən tədqiqatçıların əsərlərində milli-mənəvi dəyərlərimizdən, o cümlədən igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq məsələlərin-dən ətraflı bəhs olunmuşdur. A. Həsənov, L. Qasımova, S. Quliyev, X. Fətəliyevin tədqiqatlarında sözügedən problemlə bağlı ətraflı söhbət açılır. A. Həsənov "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatındakı mənəvi dəyərlərdən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə" adlı tədqiqatında göstərir ki, "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında göstərilən milli-mənəvi dəyərlərdən, xüsusən igidlik, qəhrəmanlıq, vətənə sədaqət, milli orduya məhəbbət, qəhrəman xalqa sevgi və s. günümüzün vacib məsələlərindən birinə çevrilməlidir".

L. Qasımova "Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsində nəzəriyyə və təcrübəsi" tədqiqat işində problemlə bağlı ədəbiyyatları tədqiq edərkən onu aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilmişdir:

- Böyüməkdə olan nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində igidlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və s.-nin zəruri olduğu daim diqqətdə saxlanılmalıdır. Çünki torpaqlarına yad gözlə baxanlara cavab vermək üçün vətənin igid oğullarına daim ehtiyac vardır.

Ə. Həşimovun "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər" adlı tədqiqatından bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərdən söhbət açılsa da, igidlik, qəhrəmanlıq, mərdlik dəyərlərinə üstünlük verilmişdir. "İgid ölər, adı qalar", "İgid basdığını kəsməz", "İgid odur atdan düşə, atlana, igid odur hər əzaba qatlana" və s. bu qəbildəndir.

İ. Əliyevin tədqiqatlarında da bu problemə geniş yer verilmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bu gün gənclərimizin vətənpərvər kimi formalaşmasında önəmli yerlərdən birini tutan igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq daim tədqiq olunmağa zərurət yaratdığı kimi daim tədqiqatların aktual məsələlərindən birinə çevrilməlidir.

İgidlik – qorxmazlıq, cəsarətlilik, mərdlik simvoludur. O, heç bir cəfa və əziyyətdən qorxmayaraq qarşıya qoyduğu məqsəd üçün mübarizə kimi səslənir. Bu anda iradə, cəsarət əsas motivə çevrilir ki, bu da böyüyən nəslin həyat salnaməsi kimi səciyyələnir. Cəldlik, çeviklik, qüvvətlilik, igidlik, elastiklik, sürətlilik, qətiyyətlilik kimi dəyərlər iradi-əxlaqi adətlərin sayəsində öz həllini tapa bilir. Ədalətli davranış mexanizmini tədqiq edən psixoloq D.N. Uznadzenin fikrincə "İradə möhkəmliliyinin əsas sisteminin anadangəlmə meyli ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. İradənin inkişafı aydın şüurdan asılıdır. Hər hansı müsbət fəaliyyət prosesində insanın mənəviyyatı zənginləşir ki, bu da onun əxlaqi davranışına təsir göstərmiş olur.

Tarixi araşdırarkən igidlik, cəsurluq sirlərinə yiyələnən xalqların qəhrəmanlıqla dolu yolunu görmək olur. Ucsuz-bucaqsız Sibir və Altay çöllərində, Çin ətrafında Asiya və Avropanın, o cümlədən, İran və Qafqazın müəyyən ərazisində çox qədim dövrlərdən məskunlaşmış türklərin tarixi, etnoqrafiyası, həyat tərzi, dünyagörüşü, mədəniyyəti barədə fundamental elmi tədqiqat işləri aparmış görkəmli türkoloq L.N. Qunilyov "Qədim türklər" əsərində tariximizdən İstəris xaqan, Kapağan xaqan, Kültiğin, Bilgə xaqan və b. sərkərdələrin ibrətamiz həyat yolla-

rından geniş söz açır. L.N. Qunilyova görə türklərin müharibələrdə qazandıqları zəfər yürüşləri onların həyat tərzinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan igidlik məktəbinin inkişafı ilə bağlı idi".

Türk xalqlarının mifologiyasını, tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini, adət və ənənələrini, ordu intizamını, habelə türk döyüş taktikası və strategiyasını araşdıran Bahəddin Ögəl Çin mənbələri əsasında qələmə aldığı qədim türk tarixinin geniş bir hissəsini əhatə edən "Böyük Hun İmperiyası" əsərində hunların genezisi, həyat tərzi, igidliyi haqda dəyərli məlumatlar verir. Həmin əsərdə türk dövlətinin yenilməz cahangirləri, misilsiz sərkərdələri Atilla, Mete və başqalarının hərb sənətindən, ordu təlimi və intizamından, igidliklə dolu fəaliyyətlərindən, onların heybətli görkəmindən söhbət açılır. Əzəmətli və möhtəşəm türk səltənətinin orta əsrlərdə heyrətamiz igidlikləri, mükəmməl döyüş səhnələri, hərbi bacarığa malikliliyi ilə seçilən əsgər və sərkərdələri ilə tarixin yaddaşında qalması danılmaz həqiqətlərdir.

Türk xalqlarının milli-bəşəri dəyərini əks etdirən mənbələrindən biri olan Nizamülmülkün "Səyahətnaməsi"ndə də ordu işi, ölkənin idarəolunması məsələlərindən, xalqın cəsurluğundan bəhs olunur. Tarixi fakt və hadisə, şəxsiyyətlərin həyatı təsdiq edir ki, Azərbaycan hökmdarları yadellilərə qarşı həmişə döyüşkən və mübariz mövqe tutmuş torpağın azadlığı və bütövlüyü naminə döyüşə hazır olmuş, igidlik vı mərdlik göstərmişlər. Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində hünər və igidlikləri ilə əbədiləşib nümunələrə çevrilmiş soydaşlarımızı səciyyələndirən keyfiyyətlər sırasında igidlik, cəsurluq, mərdlik elementlərinin xüsusi yer tutduğu tədqiqat nəticəsində aydın olunmuşdur. Albaniya hökmdarı Varaz oğlu Cavanşir haqqında mənbələr göstərir ki, o hələ yeniyetmə ikən fərasəti, diribaşlığı, qorxmazlığı ilə seçilmişdir. Yüksək hərbi sirrə yiyələnmiş "Cəsus, görkəmli və gözəl sərkərdə qartal kimi cəld, əsgər kimi qorxmaz və igid idi. Döyüşdə iki düşməni öldürəndən sonra üç ağır yara alan, atı yaralı Cavanşir həmlələri dəf edə-edə döyüş meydanından keçərək şah sarayında hörmətlə qarşılanmışdır. Dağdağın matəm qəsidəsində "cəsur, igid, heybətli, aslan", başçı İsxan və qəhrəmanların məhəbbət və qorxudan tabe olduqları Cavanşir bütün zəfər və igidliklərə məhz hökmdar ailəsində xüsusi müəllimlərdən aldığı hərbi təlim, fiziki hazırlıq, fiziki inkişaf nəticəsində nail olmuşdur. Yaşadığı dövrün tələbləri və coğrafi məkanın qorunması zərurəti Cavanşirdən pəhləvan bir döyüşçü, bir sərkərdə kimi xüsusi təlim tələb etmişdir. Cəld və çevik hərəkətlər, dəqiqlik, igidlik, cəsurluq tələb edən manevrlər, güclü zərbələr, sərbəst ox atmaq, at çapmaq bütün zamanlarda şahzadələrə verilən tərbiyənin əsasını təşkil edir.

İgidlik və qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi faktlardan biri də Şəmsəddin Eldənizlə bağlıdır. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz uşaqlıq dövründə həddən artıq xəstəhal, zərif və cılız bir uşaq olmuşdur. Dərbəndin qul bazarından bir dəstə qulla satın alınan Eldəniz bədəncə zərif və çəlimsiz, o cümlədən çirkin olduğundan öz ağasına pulsuz verilmişdir. Qulların Dərbənddən İraqa aparıldığı yolda havalar isti olduğundan karvan gecələr yol gedərdi. İki dəfə yuxulayıb arabadan yıxılan Eldənizi ağası yolda qoyub getmişdi. Səhər yuxudan ayılan Eldəniz böyük fərasət və cəsarətlə axşamayaxın özünü güclə karvana çatdıra bilmişdir. Çox keçmədən Səlcuq xanədanında xidmətə başlayan Eldəniz qoçaqlığı, cəsarətliliyi, diribaşlılığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. O, at çapmaq, ox atmaq, nizə tutmaq, qurşaq tutmaq yarışlarında, bir sözlə bütün işlərdə döyüşkənlik, igidlik göstərmişdir. Dərin zəkasına, böyük hünərinə, qorxmazlığına və igidliyinə görə Eldəniz Sultan Məsudun dərin rəğbətini qazanır və ondan Arzan torpağını bəxşiş alır. Atabəylər kimi möhtəşəm bir dövlətin inkişaf edib möhkəmlənməsində misilsiz xidmətləri olan Eldəniz bir çox müharibələrdə iştirak etmiş, nizami ordusu, güclü pəhləvanları ilə qüdrətli ölkəyə meydan oxumuşdur. Şəmsəddin Eldənizin bu böyük qələbələrinə səbəb onun döyüşçü və siyasətçi keyfiyyətlərinə malik olması idi.

Mərdlik, əzilməzlik, qəhrəmanlıq simvolu olan Alp Arslanın igidliyi zəmanəsinin seçilən adamlarını, şöhrətli hərb xadimlərini heyran qoymuşdur. Ulu qəhrəmanların qorxmaz xarakteri, qürur və ləyaqəti və s. bağlı çoxlu tarixi həqiqətlər mövcuddur. Alp Arslanın oğlu Məlik şah da belə bir tarixi-ictimai, iqtisadi-mədəni mühitdə böyümüş, bütün qələbələrini cəsarətliliyi sayəsində qazanmış, Bağdaddakı məsvərətdə dünya hökmdarı olmaq planını açıqlamışdır. Bütün bu qeyd olunan tarixi həqiqətlər Azərbay-

can xalqının igidlik, qəhrəmanlıqla dolu olan salnamələrinin mətnləridir. Demək, məktəblilərin igidlik və qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə etmək əlçatandır. Buna həm orta məktəblərin V-IX siniflərində tədris olunan şifahi xalq nümunələri: nağıllar, dastanlar, atalar sözləri, o cümlədən bədii əsərlərdən gətirilən nümunələr igidlik, mərdlik elementləri ilə zəngindir. Bu zənginliyi məktəblilərə çatdırmaq müəllimdən böyük ustalıq tələb edir. V sinifdə ədəbiyyat fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulan "Məlikməmməd". atalar sözləri, "Göyərçin əfsanəsi" bu qəbildəndir. Nağıllar insanların yaşayış tərzini, həyata baxışını, insanlara münasibətini bədii boyalarla ifadə edir. Təsadüfi deyildir ki, nağılları xalq məktəbi adlandırırlar. Nağıllar insan mənəviyyatını, əməllərini, düşüncələrini əks etdirir. Nağılların qəhrəmanları ağıllı, tədbirli, igid, çətinliyə dözən, insanların əlindən tutan, bir sözlə əsl qəhrəman kimi göstərilir.

V-IX siniflərin tarix dərsliklərində milli-mənəvi dəyərlərimizdən olan igidlik, qəhrəmanlıq, torpağa-elə bağlılıq və s. haqda mətnlər geniş əhəmiyyət daşıyır. Bu kitab xalqın milli-mənəvi dəyərlərini özündə birləşdirir. O, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik, elə-obaya, torpağa bağlılıq, qəhrəmanlıq, igidlik, sədaqətlilik, dözümlülük, yüksək əxlaqilik dəyərlərindən soraq verir. Dastanda kişilərlə bərabər, qadınların da igidliyindən, qəhrəmanlıqlarından danışılır. Dastanda qadın döyüşdən qayıdan ərinin dəstəsindən oğlunu görmədikdə üsyan edir. O, qırx incəbelli qızla oğlunu axtarmağa gedir. Oğlunun yaralandığını görür, dağ çiçəyi, ana südü ilə oğlunu sağaldır. Digər bir boyda isə Banuçiçək Beyrək ilə yarışır, onunla ox atır, at oynadır, güləşir. Oğlunu əsirlikdən xilas etmək üçün Salur Qazan düşmənlə döyüşə gedir. Ərinin də gəlmədiyini görüb Burla Xatun qırx incə belli qız, igid oğlanlarla Qara ayğırına minib başının tacı olan ərini axtarmağa gedir. O, düşmənlərlə vuruşur, ona kömək etmək üçün gəlmiş oğuz igidləri ilə birlikdə düşmənə qalib gəlir. At çapmaq, döyüşə hazır olmaq, at belində gəzib-dolaşmaq oğuz elinə mənsub cəhətlərdəndir. Boyda Dirsə xanın Xatununun fiziki sağlamlığı imkan verir ki, o da kişilər kimi igidlik göstərə bilsin. O, lazım gəldikdə at çapmağı bacarır, xan atasından qoşun alıb onunla döyüşə gedə biləcək səviyyədə cəngavər və bahadur keyfiyyətlərinə malikdir. Boyu uzun Burla Xatun kafirin qara bayrağını qılınclayıb yerə atır. Dastanda sevilən qadın obrazlarından biri də Selcan Xatundur. O, çox igid, cəngavər və sədaqətlidir. Selcan Xatun türk dünyasının eposunda cəngavər qadının təkmilləşmiş modelidir. O, yuxuya gedərək dəstəsindən uzaq düşmüş sevgilisi Qanturalı qoruyur, çətin məqamda ondan köməyini əsirgəmir. Selcan Xatun çox alp igid, yenilməz qəhrəman kimi hərəkət edir. O, Qanturalı düşmən əlindən ala bilir.

Dünya qəhrəmanlıq dastanları arasında, istərsə də türk dünyasında hər hansı padişahın, xaqanın, yaxud başqa bu kimi hökmdarın madar qızının qəlbinə sahib olmaq aşiqdən misilsiz hünər, igidlik və qəhrəmanlıq tələb edirdi. Danılmaz faktdır ki, qədim "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Burla Xatun, Banuçiçək, Selcan Xatun, Koroğluda Nigar xanım, anası Sara xanım, Şah İsmayılın arvadı Taclı xanım, Fətəli xanın arvadı Tutubikə, Qaçaq Nəbinin Həcəri kimi qəhrəman Azərbaycan qadınları ilə bir düşüncə, ağıl və şücaət, igidlik nümunəsi göstərmişdilər ki, onların həyat yolu bu gün düşmənlə üz-üzə vuruşa biləcək qızlarımızın zəfər və ləyaqət amalına çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycanın qorxmaz, igid Salatınları, Mətanətləri, Gültəkinləri qorxmazlıq, igidlik simvolu kimi səciyyələndirilirlər.

VII sinfin Azərbaycan tarixi dərsliyində verilmiş "Koroğlu" eposu da bu qəbildəndir. Tarixi qəhrəmanlıq eposu olan "Koroğlu"da xalq pedaqoji-ictimai fikrin maraqlı cəhətləri də öz əksini tapmışdır. Koroğlu dəliləri güclü, cəsur, igid və cəsarətlidirlər. Koroğlu və onun dəliləri heç də gücsüz, zəif adamlarla vuruşmurlar. Onlar xalqa əziyyət verən, zülmkarlara qarşı vuruşurlar. Koroğlunun Həmzə və ya qara qulu sınamaq üçün igidlik mövzusunda çalıb-çağırması Dəmirçioğlunun, onların cəsarət və qoçaqlıqları əsərin ana xəttini təşkil edir. Dəli Həsən, Dəmirçioğlu, Gürcüoğlu Məmməd, Eyvaz, Bəlli Əhməd, İsabala, Dəli Mehtər, Tüpdağıdan, Toxmaqvuran, Tanrıtanımaz və b. dəlilər igidlik, mərdlik, qoçaqlıq səviyyəsinə görə seçilən qəhrəmanlardandır. Ədalətli döyüşlərdə Koroğlunun rəqibləri bu el qəhrəmanına asanlıqla məğlub olmurlar. Belə cəsarətli döyüşçülərdən biri də Ərəb Reyhandır. Ərəb Reyhan Türkmən bəylərindəndir. Özü də çox igid adam olmuşdur.

Həqiqət və ədalət carçısı olan xalq öz idealının bütövlük və qüdrətini daha əzəmətli və qabarıq vermək üçün onun düşmənlərini də döyüşkən, mübariz və güclü təsvir edir. Koroğlu Ərəb Reyhanı tanıyırdı. Onunla üz-üzə gəlməsə də, bu haqda çox eşitmişdir. Bilirdi ki, o, güclü, qüdrətli, igid bir adamdır. Azərbaycan xalqının əfsanəvi qəhrəmanı Koroğlu V sinfin "Ata yurdu", VIII sinfin "Azərbaycan tarixi" dərsliklərində Cəlalilər hərəkatı, "Koroğlu" mətnləri sözügedən problemə həsr olunmuşdur. Dastanda cəsarətlilikləri, cəsurluqları ilə seçilən igidlər Koroğludan heç də geri qalmırlar. Qəhrəmanların qələbə və hünəri bir neçə amillə bağlıdır. Bunlardan biri fiziki güc və mənəvi-əxlaqi kamillikdir. Koroğlunun Qarsa səfəri ilə bağlı hissəsində oxuyuruq ki, Koroğlu Dəli Həsənlə ilk dəfə qarşılaşır, onu sazla-sözlə başa salmağa çalışır. Bu mümkün olmadıqda fiziki gücünü göstərməli olur. Onlar misilsiz ustalıqla qurşaq yapışırlar. İntəhasız cəsur igidlər sonradan məslək və əqidə qardaşına çevrilirlər. Tədqiqat baxımından maraq doğuran cəhətlərdən biri də budur ki, dastan qəhrəmanlıqları xalqın ictimai tələb və milli mənafeyinə, mentalitetinə uyğun olaraq igid və qəhrəman böyüyürlər. Xalqın yaratdığı pedaqoji dəyərlərə, yaradıcı ənənələrə əsaslanaraq gənc qəhrəmanlar olduğu kimi şagirdlərə çatdırılır.

Koroğlu ilə Dəli Həsən qolunda da igidliyi hələ heç kimə bəlli olmayan Koroğlu hamını qorxu altında saxlayan yollar cəngavəri düşmənə aman verməyən Dəli Həsənlə qarşılaşır. Koroğlunun igidliyi Dəli Həsənə güc verir, onu daha da cəsarətli edir. Göründüyü kimi igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq problemi orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan əksər fənlərin məzmununda öz ifadəsini tapmışdır. Onların şagirdlərə necə çatdırıldığını yoxlamaq məqsədilə V-IX sinfin ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi fənlərini tədris edən müəllimlərlə aşağıdakı suallarla müraciət olundu:

S. – Tədris etdiyiniz mövzulardan təqribən neçəsində igidliklə bağlı məsələlərə yer verilmişdir.

C. – Onu saymamışıq, tədris edəndə görmək olur.

S. – Hansı yollarla şagirdləri igidlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə edirsiniz?

C. – Sinfin səviyyəsinə uyğun olanları seçirik.

S. – Siz insana bilirsinizmi şagirdləri igidlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə edə bilirsiniz?

C. – Onlarla aparılan söhbətdən bunu görə bilirik.

Müəllimlərlə keçirilən sorğuların cavabları çox da qaneedici olmasa da, hiss olunur ki, müəllimlər şagirdlərin bu ruhda tərbiyəsinə önəm verirlər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, V-IX siniflərin Azərbaycan tarixi dərsliklərində verilmiş mətnlərin əksəriyyəti bu qəbildəndir. Dərslikdə verilmiş "Yadellilərə qarşı mübarizə" mətnində Qarabağda, Şirvanda, Şəkidə və İran ağalığına qarşı üsyanlardan, Hacı Çələbinin cəsarətliliyindən, Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumları və onlara cavablarından bəhs olunur. Mətnin tədrisində müəllimin Hacı Çələbinin dar ağacı altında nitqinin Nadir şahın xoşuna gəlməsini bildirməsi və onun dediklərinin şagirdlərə çatdırması sözün əsl mənasında igidliyin, cəsurluğun, onları içində yaşada bilməsinin bariz nümunəsidir. Dərslikdə verilmiş "Cavad xan" mətni də igidlik, qəhrəmanlıq nümunəsidir. Cavad xan ruslara qarşı vuruşan cəngavər idi. 1786-1804-cü illərdə Gəncə xanı olan Cavad xan Qacar tayfasının Ziyadoğlular nəslindən idi. Sağlam bədənli, vüqarlı, cəsur, igid Cavad xan vətənin azadlığı uğrunda canını belə qurban verməyə hazır olan qəhrəman övladlardandır. Cavad xanın qadını cəsarətli Bəyim xanım da igidliyi ilə seçilir. Döyüş meydanında Cavad xandan geri qalmır.

Aparılan eksperiment və sorğuların nəticəli göstərir ki, şagirdlərin cəsarətli, igid və qəhrəman kimi tərbiyə olunmalarına imkan verən mövzular çoxdur. Şagirdlər də bu işə çox həvəslidirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, yeniyet-mələr igidliyə, qəhrəmanlığa aid hadisələrin iştirakçısı olmağa çox maraqlıdırlar. Bu baxımdan da belə mətnlərin tədrisində onlar çox maraqla dinləyiciyə, iştirakçıya və icraçıya çevrilə bilirlər. Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar:

- Orta məktəblərin V-IX siniflə-rində şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərə məhəbbət hissinin formalaşdırılması üçün kifayət qədər mətnlər vardır.
- Mətnlərdə verilmiş igidlik, qəhrəmanlıq nümunələrini şagirdlərə çatdırmaq üçün müvafiq üsul və vasitələr düzgün seçilməlidir.

- Şagirdləri igidlik, qəhrəmanlıq ruhunda tərbiyə etmək üçün ermənilər tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımızın 44 gündə alınmasında igidlik göstərən övladlarımızdan nümunə gətirmək məqsədəuyğundur.
- Şagirdlərə dəmir yumruq anlayışı ilə bağlı məlumat vermək, sənədli filmlər göstərmək əhəmiyyətlidir.
- Azərbaycanın Ali Baş Komandanı, Prezident İlham Əliyev cəsarətli, qorxmaz qəhrəmanlıq səhnələri ilə dolu işləri haqda şagirdlərə dönə-dönə məlumat vermək və onları döyüş iştirakçılarının şəkillərini toplamağa və fotoalbom düzəltməyə sövq etdirmək problem baxımından əhəmiyyətlidir. Bütün bunlara əməl etmək problem baxımından çox önəmlidir.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmələrin igidlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, milli-mənəvi dəyərlərin aşılanması ruhunda tərbiyə edilməsi işin aktuallığını təşkil edir.

Problemin yeniliyi. Ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi dərslikləri problem baxımından araşdırılmış, mövzular sistemləşdirilmiş, onlardan nümunələr gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əldə edilmiş nəticələr yeniyetmələrin milli-mənəvi ruhda tərbiyə edilməsində, dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Aslanlı, M.İ. Azərbaycan ədəbi və ictimai-pedaqoji fikrində fiziki tərbiyə. / M.İ. Aslanlı. – Bakı: Azərnəşr, -2008. -424 s.
2. Bünyadov, Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. / Z.M. Bünyadov. – Bakı: Azərnəşr, – 1989. – 336 s.
3. Həşimov, Ə.Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. / Ə.Ş. Həşimov. – Bakı: Maarif, – 199. –225 s.
4. Həsənov, A.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında əks olunmuş mənəvi dəyərlərindən kiçik yaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində istifadə. – Bakı: İşıq, – 1997. – 283 s.
5. Qasımova, L.N. Pedaqogika. / L.N. Qasımova, R.M. Mahmudova. – Bakı, 2021.
6. Qasımova, L.N. Ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Ped.elm.dok.dis. – Bakı, –2005. – 301 s.
7. Qumilyov, L.N. Qədim türklər. / L.N. Qumilyov. – Bakı: Gənclik, – 1983. – 536 s.
8. Nizamülmülk, Siyasətnamə. – Bakı: Elm, – 1989. – 212 s.

E-mail: mansur.manerov@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 08.07.2024.

UOT 372.

Muxtar Məmmədtağı oğlu Həsənov
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin
nəzdində İnşaat Kollecinin direktor müavini,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant

Leyla Şiraslan qızı Nuruyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində İnşaat Kollecinin müəllimi,
Dil-ədəbiyyat və Humanitar Fənn Birləşmə komissiyasının sədri

Günay Teyyub qızı Əliyeva
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində İnşaat Kollecinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
https//orcid.org/0009-0008-2597-2072
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).62-67

MƏNTİQƏ, REAL GERÇƏKLİYƏ DAHA ÇOX SÖYKƏNƏN AŞIQ ƏLƏSGƏR YARADICILIĞINDAN BƏZİ NÜMUNƏLƏR

Мухтар Мамедтаги оглу Гасанов
заместитель директора Строительного колледжа при Азербайджанском
Архитектурно-Строительном Университете,
диссертант по программе доктора философии

Лейла Шираслан гызы Нуруева
преподаватель Строительного колледжа при Азербайджанском
Архитектурно-Строительном Университете,
председатель объединенной комиссии лингвистики и гуманитарных наук

Гюнай Тейуб гызы Алиева
учитель Азербайджанского языка и литературы Строительного колледжа при Азербайджанском
Архитектурно-Строительном Университете,
диссертант по программе доктора философии
https//orcid.org/0009-0008-2597-2072

НЕКОТОРЫЕ ОБРАЗЦЫ ТВОРЧЕСТВА АШЫГ АЛЕСКЕРА, ОСНОВАННЫЕ НА ЛОГИКЕ И РЕАЛЬНОСТИ

Mukhtar Mammadtaghi Hasanov
deputy director of the Construction College under the Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering,
doctorial student in the program of doctor of philosophy

Leyla Shiraslan Nuruyeva
teacher of the Construction College under the Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering,

chairman of the Joint Commission of Linguistics and Humanities,

Gunay Teyyub Aliyeva
teacher of Azerbaijani language and literature of the Construction College under the Azerbaijan University of Architecture and Construction,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
https//orcid.org/0009-0008-2597-2072

SOME SAMPLES OF ASHYG ALESKER'S CREATIVITY, BASED ON LOGIC AND REALITY

Xülasə. Məqalədə Dünyanın maddi və mənəvi olaraq əksliyin vəhdəti qanununu üzrə mövcudluğu insanların genetik baxımından müsbət və mənfi qütblərə ayrıldığı göstərilməklə Türk millətinin də xarakterik xüsusiyyətlərinə toxunularaq türklərin müsbət qütbə aid olmaqla aktiv gen daşıyıcıları olduğu göstərilir. Dərin biliyə malik türklərin bir çox istiqamətlərdə olduğu kimi, ədəbiyyatda da çox böyük tarixi şəxsiyyətləri olmuşdur. Onlardan biri də mənəvi qütbə aid olan ruhumuzun qidası olan aşıq sənəti və onun zirvəsində dayananlardan biri də Aşıq Ələsgərdir. Aşıq Ələsgəri haqq aşığı adlandırmaqda yanılmayıblar. Onun yaradıcılığından seçmə nümunələr üzərində məntiqi izahlar verməklə müəlliflər Aşıq Ələsgərin həm də dərin məntiqə söykənən biliyinin olmasını ortaya qoyurlar. Bu isə çox saylı təhlillərə söykənən Aşıq Ələsgər haqqında deyilən fikirlər arasında yenilik kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *əksliyin vəhdəti, maddi və mənəvi, genetik xüsusiyyət, xarakterik xüsusiyyət, məntiq aşığı, haqq aşığı, rəqəmlərin fəlsəfəsi, türk fəlsəfi baxışı, informativ yanaşma*

Аннотация. В статье показано, что материальное и духовное существования мира с точки зрения генетики делится на положительные и отрицательные полюса. Турки относятся к положительному полюсу и являются активными носителями ген. Во многих областях, турки обладали глубокими знаниями, также в области литературы можно найти множество великих исторических личностей. Искусство Ашыг Алескера, принадлежащее к духовному полюсу, является пищей нашей души, он является одним из представителей этого искусства. Давая логические пояснения избранным образцам в своей работе, авторы раскрывают знания Ашыг Алескера, основанные на глубокой логике. Это считается новизной среди мнений об Ашиг Алескере, основанных на многочисленных анализах.

Ключевые слова: *единство противоположностей, материальное и духовное, генетическая особенность, характерная черта, логический ашыг, ашыг правды, истины, философия цифр, турецкий философский взгляд, информационный подход*

Abstract. İn the article, the material and spiritual existence of the world is divicled into positive and negative poles according to the low of the unity of opposites, and it is shown chat the Turks belong to the positive pole and have active gene carriers. Turks with deep knowledge have had great historical personalities in literature as well as in many areas. One of them is the art of ashıq, which belongs to the spiritual pole and is the food of our soul, and one of those who stand at its peak is Ashıq Alasgar. They did not make a mistake in calling Ashıq Alasgar the real ashiq. By giving logical explanations on selected examples from his work, the authors reveal Ashıq Alasgar knowledge based on sleep logic. This is considered also novelty among the opinions about Ashıq Alasgar based on numerous (any) analyses.

Keywords: *unity of opposites, material and spiritual, genetic trait, characteristic trait, ashiq's logic, the real ashiq, philosophy of numbers, Turkish philosophical view, infortmative approach*

Tanrı dünyanı əksliyin vəhdətində yaratmışdır. Xeyir-şər, kişi-qadın, isti-soyuq, bərk-yumşaq, müsbət-mənfi, acı-şirin, maddi-mənəvi və s. Həm də dünyanı-maddi və mənəvi aləmi nizamlayacaq ruhu da vermişdir, bu ruh dünyaya səpələnmiş türklərə məxsusdur. Hər ziyanda bir fayda var demişlər. Səpələnmiş türklərin ruhu səpələnərək zəifləsə də onların birləşməyə, güclənməyə meylliliyi, onlardakı uzaqgörənlik daim inamlı olmalarına və bərpa edilmənin təmin edilməsinə zəmin yaradır.

Hazırda informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinin ziyanlı tərəfi olsa da faydalı tərəfi daha böyükdür və bunun bütün xalqlara, insanlara faydası var. Türklərə olan faydası isə əvəzedilməzdir. Niyə məhz türklərə? Səpələnmiş türklərin əlaqələrinin təmin edilməsi, özünəqayıdışı, oyanması, güclənməsi, illərin həsrətinə son qoyulması üçün virtual məkanın üstünlüklərindən bəhrələnmək üçün şans yaranmışdır, dünyanın dörd bir yanında olan türklər əvvəlcə xəyalən, virtual yəni mənəvi birlik üçün bu imkandan maksimum faydalanmalıdırlar. Türkün bu birliyə genetik olaraq ehtiyacı var. Gec-tez genlər öz yükünü tələb edir və edəcək (1, s.87).

İnsanlar gündəlik həyatlarında özləri də bilmədən mənfi yüklülərin aktivləşməsinə şərait yaradırlar. Mənfi yüklülərin birliyinin güclənməsi isə insanlığı sonucda məhvə apara bilir. İnsanlığın məhvi bəşəriyyətin məhvidir. Mənfi yüklülərin birliyində "hamı mənim üçün çalışmalı, yaşamalı lazım gəlsə canını belə əsirgəməməlidir" prinsipi əldə rəhbər tutularaq – məhvə gedilən yoldur.

Müsbət yüklülərin birliyi, güclənməsi isə dünyanı pisliklərdən xilas edə bilir, müsbət yüklülərin - türklərin şüarı "hər kəs üçün, birliyimiz Turan üçün və bütün dünya üçün" olmalıdır. Çox şükürlər ki, Tanrı türk genlərinin yükünü müsbət yaratmışdır (2, s.19).

Türkün genetik yükü müsbət yaradılmışdır ki, dünyada haqsızlığın qarşısı alınsın. Təbii ki, haqq haradadırsa, nahaq - böhtan da onun yanındadır. Bu əksliyin vəhdətidir. Və əksinə, nahaq haradadırsa, haqq da əzilmiş, sıxılmış vəziyyətdə onun yanındadır. Genetik yükü mənfi olanlar, "parçala, dağıt, ələ keçir, zəbt et" üçün yaşayırsa, haqq onun qarşısındadır, yəni "niyə? nədir günahı? dayan, qoy yaşasın, yardım et, əl tut, dəstək ver" və s. şəklindəki fikirlərlə. Necə ki, Fələstində İsrailin törətdiyi haqsızlığa, Türkiyədə genetik yükü müsbət olanlar meydanlara çıxıb etiraz etdiyi, dünyanın diqqətinə çatdırmaları, bəşəriyyət qarşısında həyəcan siqnalları çalmaları, Afrikada aclığa, səfalətə daha çox narahat olan, etiraz edən türk genlərinin səsidir. Ukraynada Rusiyanın haqsız hücumuna, etiraz səsidir. Dünyanın səsinə səs verən türklərin özlərinin sıx əlaqəsi, birliyi təmin edilməlidir. Bütün türk dünyasında baş verənlər daim izlənməli, gündəmdə saxlanmalı, hər tərəfdə, istər Suriyada, istər İraqda, istərsə Doğu Türküstanda baş verənlərə vaxtında münasibət bildirmək lazımdır.

Haqqı dərk etmək, düşünmək müsbət yükə aid olan məsələdir. Bu yükü Tanrı türklərə zaman - məkan - genetik faktorların birgə kombinasiyası ilə bəxş etmiş və etməkdədir. Hər üç faktor daim hərəkətdə, dəyişmədədir. Genetik yük özü də dəyişir, genin yükü müsbətdirsə və ona uyğun fəaliyyət göstərmirsə, yəni haqqa göz yumursa, passivlik, laqeydlik və s. çoxluq təşkil edirsə, dəyişikliyə məruz qalır, mənfiyə meyllənir. Tanrı verdiyi müsbət yükün özünü də qorumaq lazımdır, ona layiq olmaq gərəkdir. Eyni qayda ilə mənfi yük də mənfiliyindən əl çəkirsə müsbətə meyllənir. Bu yaxşı haldır, əgər sonacan gedəcəksə.

Ruhun özünü də daim gündəmdə saxlamaq, qəlbin səsinə səs vermək, onu cilalamaq lazımdır. İnsanlara dərgahdan gələn informasiyalar, impulslar vəhy şəklində ötürülür bu məntiqin imkanları ilə, qanunauyğunluqları ilə mənimsədilir. Qədimdə insanlara daha çox məntiqi informasiyalar sazın gücü ilə dastanlar formasında çatdırılıb (8, s.104). Hər dastan dinləmək, kino izləmək kimi bir məna daşıyır. Musiqi alətlərində milliliyimizi əks etdirən 3 mərhələli qapalı sistemdə daha çox informasiya ruhun cilalanması ilə bağlı üstünlük sazın üzərinə düşür. Zəngin informasiya sazda 5 sənətin birliyi ilə bağlıdır. Məsələn, muğam ifa etmək üçün muğamın tələb etdiyi səsi çıxaracaq genetik kod lazımdır. Hər boğaz muğamda zəngulə vura bilməz. Erməni muğam ifa eləmək istəyər, yəni onu oğurlamağa cəhd edər, lakin ifa edə bilməz, yenisini yarada bilməz. Çünki onlar daha çox Tanrıya deyil, Şeytana meylli olduqlarından, genetik kodları zamandan asılı olaraq ona uyğunlaşmışdır. Yəni onun genetik yükü mənfidir, onun səs telləri ona uyğunlaşmamışdır, yekunda oğru cilidinə düşmüşdür.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında məntiqi fikirlər geniş yer alır, onun misralarından bir neçəsinə məntiqi yanaşsaq baxıb görərik ki, burada sehrli aləmin yaradılışı ilə bağlı fəlsəfi-məntiqi izahlar diqqət çəkir. Hamımız bilirik ki, onluq rəqəmlərin yaradıcıları türkdür, yəni uyğur qardaşlarımızdır. Uyğurlar hazırda Çinin müstəmləkəsində olduqlarından bu kəşfi Çin özününkü hesab etməkdədir. Yəni aşıq Ələsgər onluq rə-

qəmlərin elmi fəlsəfi mənalarını şerin misraları ilə aydınlatmağa çalışır (3, s. 425).

Yaradan yaradıb külli-aləmi,
Arif olan bu fərmana "can" desin.
Yeddi yer, yeddi göy, yeddi də damu,
Səkkiz Cənnəti-Rizvana "can" desin.

Bildiyimiz kimi, onluq say sisteminin əsası 0-9 rəqəmləridir və bu 8 kubun əmələ gətirdiyi 0-9 rəqəmləri ilə ifadə olunur (5, s.21). Yəni belə təsəvvür edək masa üzərində heç bir kub yoxdursa "0", 1 kub qoyduqda 1, 2-ni qoyduqda 2, 3-nü qoyduqda 3 və 4 ədəd kub altda, 4 ədəd kub üstdə olmaqla 8 kub yerləşdirsək, 0-8 rəqəmləri ifadə olundu. "9" rəqəmi isə 8 kubun birlikdə əmələ gətirdiyi 9-cu kub, yəni "9"-u ifadə edəcəkdir. Bu rəqəmləri qədim türk fəlsəfi baxışlarına istinadən izah etsək:

- "0"- yox, boşluq, yox adlandırdığımız mənəvi aləmdir;
- "1" – Tanrıdır, təkdir, kainatın yaradıcısı, sahibidir;
- "2" - əksliyin vəhdətidir, yəni xeyir-şər, gecə-gündüz, isti-soyuq, acı-şirin, oğlan-qız və s;
- "3" – vəhdətin, yəni mübarizənin nəticəsidir, yəni qısacası nəticədir;
- "4" – tərəf anlayışı, yəni sağ, sol, qabaq və arxa tərəfdir;
- "5" – 4 tərəfin mərkəzidir, simmetriya mərkəzidir, yəni tərəflər arası simmetriyadır;
- "6" – həcmdir, simmetrikliyə uyğun müstəvilər toplusudur, kubdur;
- "7" – həcmin yaratdığı qatlardlr, yəni dünyanın yeddi qatıdır;
- "8" – cənnətdir, yəni qatların ən yaxşısı, ən möhkəmidir, mələklərin cəmləşdiyi qatdır;
- "9" – bütün kainatı içinə alan Dərgahdır, bütün onluq rəqəmlər 9-cu kubun içərisindədir (6, s.53).

Aşıq Ələsgər də bu fəlsəfədən məlumatlıdır və misralarında dünyanın 7 qatı barədə və eləcə də 8-ci qatın cənnət olduğunu Yəni kainatın maddi aləm kimi, yəni məkan olaraq 7 qatdan ibarət olduğuna diqqət çəkir, 8-ci qatın mələklərə aid olduğunu söyləyir. 8-ci qat maddidən mənəviyə keçiddir bu isə mələklərə aiddir. Mələklərə məxsus olan 8-ci qat Dərgahın qoruyucusu Tanrıya gedən yolun sonunda qərarlanıb. Haqqa yüksələnlərin və fikirlərin süzgəcdən keçirilməsi, filtr edilərək real çəki, real qiymət, real mövqe və qərarlaşacaq əbədi məkanın təftiş edilməsi üçün mələklərə aid olan məkandır (7, s. 250).

On iki aya qərar qoyub – bir ildi,
Altısı müttəsil, çox mötədildi,
Üçü bəddi, həmrah olmaq müşgüldü,
Qəsd eylər qovğaya, qana "can" desin.

Zamanın təkrarlanaraq irəliyə hərəkəti real gerçəklikdir (10, s.101). Təkrarlanmanın 364-365 gün olduğu və əksliyin vəhdətindən asılı olaraq türk təqvimi ilə 4 fəsil, 12 aya bölünmüşdür. 12 aya bölünən xeyir və şər günləri bərabər bölünmüşdür. İsti və soyuğun mübarizəsində 3 ay yaz və 3 ay payız gözəldir, isti və soyuq bərabər həddədir. 3 ay isti və 3 ay soyuqda isə bərabərlik kəmiyyət xarakterlidir, keyfiyyət fərqlidir, əks qütblərdir, normallıqdan aşırıdır, həddində deyil və yaşam üçün, vücud üçün narahat durumdur.

Novruzda bahara deyərlər "bəli",
Gah kamala yetər, gah olar dəli.
Gün vuranda, güneylərdən sel gəli,
Qüzey istər, zimistana "can" desin.

Yazın bir ayında xoş keçsə illər,
Zoğ verib rişədən, açılar güllər.
Qışın zəmhərin çəkən bülbüllər
Şeyda olsun, gülüstana "can" desin.

Kükrər dağlar, bir-birindən deyini,
Seçmək olmaz gədasını, bəyini.
Fərvərdində səbzə libas geyini,
Göydən yağan ağ neysana "can" desin.

Türk törələrinə görə vücudun rahatlığı və təbiətdə isti və soyuğun mübarizəsi fonunda ruhumuz maddi hesab edilən vücudumuzu bu harmoniyaya uyğunlaşdırmağa çalışır, yəni soyuqda istiyə meyilli yəni arana, istidə soyuğa meyilli yəni yaylaqda məskunlaşmağa kökləyir, nizamlamağa, mövcudluğu qorumağa çalışır.

Aranda qalanlar meyl eylər bağa,
İsti vurar, bürkü dolar otağa.
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar ol mehmana "can" desin.

Ələsgər Yaylaq-Aran, Aran-Yaylaq dövriyyəsinin, təkrarlanmalı olduğunu şerin gücü

ilə daha da lazımlı və vacib olduğunu önə çəkir və bu hadisəni təbiət gözəllikləri ilə vəsf edir ki, insanlar bu harmoniyadan qaçmasın, əməl etsinlər.

Yaylaq müntəzirdi, yolların gözlər,
Boyun əyər bənövşələr, nərgizlər.
Çeşməyə yetəndə gəlinlər, qızlar,
Göllərdə çalxanan sona "can" desin.

Olar gözəllərin əhdi-peymanı,
Alaçıq qurulcaq, kəsər qurbanı.
Ələsgər şəninə desin dastanı,
Fəxr eləsin, doğan ana "can" desin.

Yəni yayda aranda, qışda yaylaqda qalmaq məsləhət görülmür, buna əməl etmədikdə, insan vücudu əziyyət çəkir, dünyadan, həyatdan bezikir, yarandığına peşiman olmasın deyə təbiətlə hərəkət etməyi məsləhət görür. Yəni yayda Yaylaqda, Qışda Aranda olun deyir. Yəni təbiətin harmoniyasına uyğunlaşın deyir. Əks halda baş verəcək çətinliklərə dözməli olacağımızı aşağıdakı misralarla dilə gətirir:

İnsan payız ölə, yazda dirilə,
Zimistanda boran-qarı çəkmiyə.
Günü-gündən işi düşər müşgülə,
Hər kəs namus, qeyrət, arı çəkmiyə.

Ələsgər əksliyin vəhdətinə işarə vuraraq qeyd edir ki, gündüz gecəyə, gecələr gündüzə meylli, acı şirinə, şirin acıya meylli, isti-soyuğa, soyuq da istiyə meylli olduğunu, yəni xeyrin şərə, şərin də xeyirə ehtiyacı olduğunu misralarda vurğulayır.

Müxənnət zamana, bimürvət fələk,
Şamı sübhə, sübhü şama çəkirsən.
Ləhzədə açırsan min cürə kələk,
Gah pozursan, gah nizama çəkirsən.

Aşıq Ələsgər haqqı deməklə də real gerçəkliyi təsvir edə bilir, misralarında baharı canlandıraraq dağların yüksək ədalət nümayiş etdirdiyini heç kəsə fərq qoymadığını dilə gətirməklə insanları haqqa, ədalətə və real gerçəkliyə uyğunlaşmağa çağırır, insanları saxtalıqdan, haqsızlıqdan uzaqlaşdırmaq istəyir.

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən alalı* dağlar.

Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır, laləzar olur,
Çeşməsindən Abi-Həyat car olur,
Dağıdır möhnəti, məlalı dağlar.

Yazın bir ayıdı çox yaxşı çağın;
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın.
Axtarma motalın, yağın, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar!

Yayın əvvəlində dönərsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana.
Payızın zəmhəri* qoyur virana,
Dağıdır üstündən calalı, dağlar!

Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni pərişan eylər,
Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər,
Dinşəməz haramı, halalı dağlar.

Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib, xətrinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül-nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnun tək yardan aralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar!

Aşıq Ələsgərin bütün misraları real gerəçəkliyi ifadə edir. Yəni şerlərdəki məna, məzmun məntiqin gücü ilə qəlb qıran olmamalı, maddinin dalınca çox da qaçmamağı tövsiyə edir və onu şerlərində yüksək səviyyədə yadda qalan formada qafiyələrlə təqdim edir. Elmli insanla elmsizi qarşı-qarşıya qoyaraq elmsizi maariflənməyə dəvət edir. Elmsiz insanın bir eliobanı təmsil edə bilməsini mümkünsüz sayır. İnsanın məqsədli yaradıldığını, özbaşına olmadığını, haqq-hesab gününün olacağını inamla misralarında diqqətə çatdırır və hər kəsin çalışaraq deyilən eyhamlardan nə isə anlasın, əks halda kimsə onun qəlbini qıraraq aşıkar anladacaq (9, s.172).

Aşıq olub, diyar-diyar gəzənin,
Əvvəl, başda pür kamalı gərəkdi.
Oturub-durmaqla ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdi.

Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra,
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdi.

Danışdığı sözün qiymətin bilə,
Kəlməsindən ləlü gövhər süzülə,
Məcazi danışa, məcazi gülə,
Tamam sözü müəmmalı gərəkdi.

Arif ola, eyham ilə söz qana,
Naməhrəmdən şərm eyləyə, utana,
Saat kimi meyli haqqa dolana,
Doğru qəlbi, doğru yolu gərəkdi.

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yaza dəftərə,
Hər yanı istəsə, baxanda görə,
Təriqətdə bu sevdalı gərəkdi (11, s.341).

Aşıq Ələsgər bu misraları ilə elmə, haqqa böyük dəyər verərək bildirir ki, hər an belə haqqı unutmamalı, yalnız elmin gücü ilə, ona doğru can atmalı, cəmiyyətdə insanları arif olmağa, ədəb-ərkanlı olmağa, hətta danışmadan bir-birini anlamağı bacarmağa çağırır. Yəni insanların öz aralarında yaratdığı ünsiyyət vasitəsindən də daha vacib, daha çox real gerçəkliyə yaxın olan məntiqli olmağa, məntiqin dili ilə anlamağa çağırır. Tanrı öz yaratdıqları ilə ünsiyyətdədir, bu dilin adı məntiqdir. Aşıq Ələsgərin Haqq aşığı adlandırılmasının səbəblərindən biri də real gerçəkliyə daha yaxın olması və daha məntiqli olması ilə bağlıdır.

Problemin aktuallığı. Hazırda dünya düzənindəki son hadisələr göstərir ki, dünya həqiqətən əksliyin vəhdətində mövcuddur. Bu vəhdət onu göstərir ki, dünya insanları və dövlətləri də müsbət və mənfi ruhun daşıyıcılarıdır. Çox şükürlər ki, Tanrı türk ruhunu müsbət yüklü yaratmış və formalaşmaqda olan türk insanlarına çatdırılmalı olan ən yaxşı mesajlardan biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Aşıq Ələsgər yaradıcılığının əsas qayəsi odur ki, real gerçəkliyə söykənərək ortaya qoyduğu əsərlərindən açıq-aydın görünür ki, o məntiq elmini dərinliyi ilə qavramış və bütün şerlərində hadisələr məntiqi olaraq təhlil edilir. Məqalədə əsas yeni fikir ondan ibarətdir ki, Aşıq Ələsgərin Haqq Aşığı adlandırılması sadəcə sözdən ibarət deyildir, yazıb-yaratdığı şerlərin hamısı əksliyin vəhdəti qanununa əsasən real gerçəkliyə, yəni məntiqə söykənir.

Problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalə Aşıq Ələsgər yaradıcılığını real gerçəkliyi ilə məntiqi olaraq mənimsəmək, onu yenidən araşdırmaq yollarında istiqamət verə bilər və aşıq sənətinin türk ruhuna necə yaxın olduğunu və bu yaxınlığın Aşıq Ələsgər yaradıcılığındakı sətiraltı mənalarla daha dolğun və yerində dərk edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. H. Məmmədzadə. “Kitabi Dədə Qorqud” və soykökümüzün qaynaqları. -Bakı: Ozan, - 2000 - 121s.
2. M. Həsənov. Yaddaş fenomenliyi. -Bakı: Elm və təhsil, -2023. -48 s.
3. H. İsmayılov. Göyçə aşıq1ları və el şairləri. -Bakı: Səda, -2006. -492 s.
4. Q. Namazov. Aşığın sazı və sözü. -Bakı: Yazıçı, -1980. -155 s.
5. M. Əkbərov. Kibernetika və din. -Bakı: Azərnəşr, -1966. -44 s.
6. M. Əkbərov. Riyaziyyat haqqında söhbətlər. -Bakı: Gənclik, -1969. – 68 s.
7. M. Həsənov. İnformasiya və insan. - Bakı: ARTİ, - 2016. -302s.
8. Muxtar Həsənov. Məntiq və kurikulum. -Bakı: ARTİ, - 2018. -429 s.
9. Z. İslam. Haqq yerindədi. -Bakı: Qanun, - 2009. -375 s.
10. M. Həsənov, Nuranə Həsənova. Şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün inkişafı. -Bakı: Elm və Təhsil, - 2019. – 148 s.
11. Q. Zimistanoğlu. Aşıq Ələsgərin bütün əsərləri. Bakı: OL MMC, -2014. – 486 s.

E-mail:hasanovmukhtar@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 02. 07.2024

UOT 371

Xurşud Cəlil qızı İsmayilova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi
ORCID- 0000-0001-5171-0166
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).69-73

Könül Tariyel qızı İbrahimova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi

ŞƏRQ POEZİYASININ İNCİSİ - MƏHƏMMƏD FÜZULİ

Хуршуд Джалил гызы Исмайлова
преподаватель кафедры Азербайджанского языка
Азербайджанского Государственного Экономического Университета

Кёнуль Тариел гызы Ибрагимова
старший преподаватель кафедры Азербайджанского языка
Азербайджанского Государственного Экономического Университета

ЖЕМЧУЖИНА ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ – МУХАММЕД ФИЗУЛИ

Khurshud Jalil Ismayilova
teacher at Azerbaijani language department
of Azerbaijan State University of Economics

Konul Tariyel Ibrahimova
senior teacher at Azerbaijani language department
of Azerbaijan State University of Economics

THE PEARL OF EASTERN POETRY – MUHAMMAD FIZULI

Xülasə. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində silinməz iz qoymuş, həqiqətən də böyük şair və alim olub və olaraq qalır. Onun mükəmməl təhsili, elm və fəlsəfənin müxtəlif sahələrində dərin biliyi onun şəxsiyyətinin çoxşaxəliliyini vurğulayır. Onun əsərləri, o cümlədən qəzəl və qəsidələri bəşər təcrübəsinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən emosionallığı və fəlsəfi dərinliyi ilə oxucuları sevindirməkdə davam edir. Belə bir irs dünya ədəbi mədəniyyətində layiqincə şərəfli yer tutur.
Açar sözlər: *əsərlər, Füzuli yaradıcılığı, lirika, poema, mahir sənətkar*

Аннотация. Мухаммед Физули был и остаётся поистине великим поэтом и учёным, чьё творчество оставило неизгладимый след в истории азербайджанской литературы. Его великолепное образование и глубокие познания в различных областях науки и философии подчеркивают многогранность его личности. Его произведения, включая газели и касыды, продолжают восхищать читателей своей эмоциональностью и философской глубиной, отражая разнообразные аспекты

человеческого опыта. Такое наследие заслуженно занимает почетное место в мировой литературной культуре.
Ключевые слова: *произведения, творчество Физули, лирика, стихотворение, мастер*

Abstract. Muhammad Fuzuli was and remains a truly great poet and scientist, whose work left an indelible mark on the history of Azerbaijani literature. His excellent education and deep knowledge in various fields of science and philosophy emphasize the versatility of his personality. His works, including ghazals and qasidas, continue to delight readers with their emotionality and philosophical depth, reflecting diverse aspects of human experience. Such a heritage deservedly occupies an honorable place in world literary culture.

Keywords: *works, creativity of Fuzuli, lyrics, poem, master*

Məlum olduğu kimi, Prezidenti İlham Əliyev dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Sənəddə göstərilir ki, Füzuli Azərbaycan bədii fikrinin inkişafında müstəsna yer tutan, Şərq ölkələri ədəbiyyatına güclü təsir göstərən qüdrətli sənətkardır və onun yubileyinin keçirilməsi şairin bədii-fəlsəfi irsini layiqincə dəyərləndirmək amalına xidmət edəcək.

Hərtərəfli biliyə malik mütəfəkkir kimi onun həyata, insana dərin məhəbbət aşılayan və daim gözəllik duyğusu ilə, ülvi ideallarla yaşamağa çağıran çoxcəhətli bədii-fəlsəfi irsi Azərbaycan xalqının bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi misilsiz mənəvi sərvətlərdəndir. Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

Məhəmməd Füzuli istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Öz müasirlərindən başlayaraq, sonrakı dövrlərdə Füzuli ənənələrinin davamçısı olmuş bütün görkəmli sənətkarlar bu nəhəng söz ustasının adını hər zaman ehtiramla yad etmişlər.

Füzulinin yubileyinin UNESCO tərəfindən qəbul olunmuş qərarla beynəlxalq səviyyədə layiqli şəkildə qeyd edilməsi milli mədəni dəyərlərin qorunmasına həmişə xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölməz şairin 500 illiyi müstəqil Azərbaycan Respublikasında keçirilən ilk dünya miqyaslı möhtəşəm mədəniyyət və sənət bayramı olmuşdur [1].

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin iftixarıdır.

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi Firidun bəy Köçərlinin Füzuli haqqında yazdıqlarına nəzər salaq: "Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını fars və ərəb girdablarından dartıb çıxartmış və dörd yanını sarmış boşluq içərisində yeni doğulmuş ədəbiyyatı çiyinlərinə almış və yenilməz addımlarla ta yüksəklərə qaldırıb parlaq bir sentimentalizm ədəbiyyatı olmaq üzrə vaxtına təqdim etmişdir. Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi" [2].

Füzulinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının hələ XVI əsrdə böyük tərəqqi qazanmasının əyani təsdiqidir.

Təsadüfi deyil ki, ilk Azərbaycan şairlərindən olan Füzuli ərəb və fars dillərinin təsirindən xilas olmaq üçün ciddi cəhd göstərmiş, sırf Azərbaycan xalq ifadələrindən istifadə edərək öz ana dilində yazmağa başlamışdır. Füzulinin əhəmiyyətini, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini daha yaxşı anlamaq və qiymətləndirmək üçün bütün bunlar nəzərə alınmalıdır.

Türk, fars, ərəb dillərində şeir və nəsr inciləri yaradan böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli 1494-cü ildə Kərbəla şəhərində anadan olmuş, 1556-cı ildə vəba xəstəliyindən orada vəfat etmişdir. Bunu bir çox tarixi mənbələr də təsdiq edir və Füzulinin məzarı indi də bu şəhərdə yerləşir. Sağlığında Yaxın və Orta Şərqdə məşhur söz ustadı kimi şöhrət qazanan Füzuli ədəbi yaradıcılığa çox erkən başlamışdır.

Azərbaycandan İraqa köçən şairin atası Süleyman, o dövr üçün oğluna mükəmməl təhsil verə bilib: ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, riyaziyyatı, astronomiyanı, təbabəti, məntiqi dərindən öyrənmiş, sələflərinin - Firdovsi, Nizami, Xaqani, Hafiz, Nəvai və s. poeziyasını mükəmməl

başa düşmüşdür. Füzuli, demək olar ki, bütün həyatını onun ən mədəni və zəngin şəhərlərindən biri olan Bağdadda keçirmişdir. Böyük Azərbaycan şairi orada yaşayıb boya-başa çatıb, "Şərqin yetişdirdiyi əsl şairlərdən biridir[4]."

Füzuli nəinki mahir şair, həm də ensiklopedik savadlı alim idi. Bunu bir tərəfdən onun məntiqi, həndəsəni və astronomiyanı dərindən öyrənməsi ilə bağlı öz açıqlamaları, digər tərəfdən qədim yunan fəlsəfəsi ilə bağlı peşəkar müzakirələri, Platon kimi müdriklərin əsərlərindən götürülmüş parçaların incəliklə təhlili aydın şəkildə təsdiqlənir.

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan türklərinin folklorunun əzəli kitabı olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıcısı, böyük Qorqudu dünyaya gətirən Bayat soyundandır. Yəqin buna görədir ki, onun bütün yaradıcılığına xalqın çox sevdiyi folklor və poetik forma olan bayatının xüsusi təravəti və səmimiliyi hopmuşdur. Şeirlərinin ərəb-fars söz və birləşmələri ilə zəngin olmasına baxmayaraq, Füzuli yaradıcılığını hər bir azərbaycanlı üçün əziz edən məhz bu bayatı əhval-ruhiyyəsi, gərayla melodiyası, Azərbaycan xalq poeziyasının dalğasıdır. Məhz bu keyfiyyətlər Füzulinin poetik dilini Azərbaycan poeziyası və ümumən Azərbaycan ədəbi dili tarixində mühüm mərhələyə çevirir. Onun yaradıcılığı məzmun və sənətkarlıq baxımından izahı çətin olan bir möcüzədir. İnsanlıq, alimlik zövq möcüzəsidir.

Füzulinin lirikasında insan, onun əzəmətli, parlaq camalı təbiətdə olan bütün varlıqlardan üstün, qiymətli göstərilmişdir. Şair öz əsərlərində bədii sözün qüdrəti ilə bir-birindən cazibəli, əlvan, gözəl surətləri yaratmışdır. Bir qəzəlində o yazır ki, qüdrətin çəkdiyi hər bir rəsm gözəldir, lakin sevgilinin rəsmi hamısından cazibəli çıxmışdır. Füzuli yaradıcılığında xəlqilik birinci növbədə onun lirikasının əsas mövzusundan biri və hətta birincisi olan məhəbbətin tərənnümündə daha qüvvətli təzahür edir. Şair "Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?", "Pərişan xəlqi-aləm ahu əfqan etdiyimdəndir", "Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyüm könlüm", "Ya rəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşina məni" və başqa insan məhəbbəti, sevgili həsrəti, eşq və ayrılıq iztirabları tərənnüm edən bir çox qəzəlləri xalqın dilində əsrlərcə ona görə əzbər olmuşdur ki, Füzuli bu şeirlərdə sadə insanların ruhuna, qəlbinə dərindən nüfuz edə bilmiş, onların canlı hisslərini, kədər və iztirablarını həyat həqiqəti kimi yüksək bədii ümumiləşdirmələrlə, əsl sənətkarlıq ehtirası ilə sadə, təbii və aydın formada ifadə etmişdir.

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyüm könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyüm könlüm.
Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Fəzayi-eşqdə abad gördüyüm könlüm

Füzuli yaradıcılığının yüksək zirvəsi - "Leyli və Məcnun" poemasıdır. Şərq xalqları içərisində çox geniş yayılmış bu mövzunun qədim bir tarixi vardır. Hələ qədim zamanlardan ərəb şifahi ədəbiyyatında mövcud olan bu mövzuda ilk dəfə 1188- ci ildə Nizami Gəncəvi epik poema yazmış, sonralar onlarca Şərq şairi bu mövzuya müraciət etmişlər. "Leyli və Məcnun" türk ədəbiyyatının da sevimli mövzularından olmuş və hələ XV əsrdən başlayaraq türk dilində bir çox "Leyli və Məcnun" əsərləri yaranmışdır ki, bunların içərisində geniş şöhrət qazanıb nadir sənət nümunəsi kimi əbədiləşən Füzuli poeması olmuşdur. Füzuli özünün həssas sənətkar təbiətinə çox uyğun olan bu mövzunu sələflərindən fərqli bir şəkildə işləyərək, əsərə bir çox yeni epizodlar və mövzu ilə bağlı türk xalq ədəbiyyatında yayılan rəvayətlər əlavə etməklə insanın mənəvi əzəməti, insan gözəlliyinin ülviliyi və məhəbbətin qüdrətini tərənnüm edən ölməz sənət abidəsi yaratmışdır. Saf, təmiz eşqin mənəvi qələbəsini təsdiq edən bu əsərində şair bir sıra ictimai məsələlərə də toxunmuş, sevgi azadlığı, məhəbbət aləmində bərabərlik, insan şəxsiyyətinə hörmət, vəfa, sədaqət, fədakarlıq, dəyanət kimi gözəl sifətlərdən bəhs etmişdir [7].

Mən gövhərəm, özgələr xiridar.
Məndə degil ixtiyari-bazar.
Dövran ki, məni məzada saldı,
Bilməm Kim idi satan Kim aldı.
Olsaydı mənim öz ixtiyarım,
Olmaz idi səndən özgə yazım.

Poemada Füzulinin fəlsəfi-irfani düşüncələrinə də geniş yer verilir. Və həm də bu problemlər burada da yenə insan qəlbinin bu ali hissilə bağlı şəkildə öz bədii-fikri tutumunu tapmışdır. Şair eləcə də İnsan və təbiət probleminin həllində bu zəmindən çıxış edir. Poemada "hü-

nər və kamal əhli" olan zəka sahiblərinin müsibəti, müqəddəs arzular önünə çıxan maneələrin keçilməzliyinə etiraz da baş mövzu ilə ustalıqla əlaqələndirilir. Əsərdə xüsusi diqqəti çəkən problemlərdən biri də orta əsr qadınlarının hüquqsuzluğuna, kölə vəziyyətinə etiraz və üsyandır. Zəmanəsinin ictimai dərdlərini mahir sənətkar qələmilə göstərən bu poema həm ideya baxımından, həm də bədii gözəlliyi ilə klassik Şərq poeziyasının misilsiz nümunələrindən biri kimi tanınmaqdadır. Son dərəcə maraqlı kompozisiyası, sadə, zəngin dili ilə seçilən bu əsəri şair lirik ricətlər, baş verən əhvalatların ruhuyla səsləşən gözəl təbiət təsvirləri ilə daha da zənginləşdirmiş, hadisələr və qəhrəmanların əhvali-ruhiyyəsinə uyğun ecazkar qəzəl nümunələriylə zinətləndirmişdir. Bədii sözə zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmağı bacaran ustad sənətkar doğma dilin zəngin ifadə imkanları və klassik poetikanın qayda-qanunlarından məharətlə bəhrələnmiş, şeirin məna tutumuna təsir edən və zahiri gözəlliyini artıran bədii vasitələri bir-birilə vəhdətdə işlətmişdir [7].

Poemada xalq danışıq ifadələri, xalq məsəlləri, sadə el deyimləri, xalq ədəbiyyatının dərin hikmətini özündə əks etdirən aforizmlər ustalıqla əsas məzmuna bağlanır. Füzuli hələ gənc yaşlarında yazdığı "Bəngü Badə" əsərində də zəmanəsinin ictimai dərdlərinə toxunmuş, alleqorik şəkildə da olsa Beng və Badənin timsalında mülk-torpaq üstündə gedən qanlı çəkişmələrə, şöhrət, ad-san, mənəmlik üçün aparılan qəsbkarlıq vuruşmalarına qarşı çıxaraq Bəng ilə Badənin bir-birinə meydan oxuyan hücum və təhdidlərində dövrünün tarixi hadisələrinə işarə vurmuşdur. Füzuli zəmanəsində gördüyü ictimai çatışmazlıqlara, baş verən əbəs çəkişmələrə eləcə də "Söhbət ül-əsmar" əsərində öz münasibətini bildirmiş, yersiz qürur, mənasız öyünmələrin fayda vermədiyini, bir-birinin eyiblərini söyləməklə öz məziyyətlərini tərifləyən meyvələrin mübahisəsində göstərmişdir. Meyvələrin xassələri və onların hər birinin insan orqanizminə təsirini gözəl bilən şairin bu əsəri zahirən uşaqlar üçün yazılmış sadə əsər kimi görünsə də öz fəlsəfi-nəsihətamiz ruhu ilə diqqəti cəlb edir. Əsərdə ictimai ədalətsizliyə etiraz edən, dünyanın vəfasızlığından şikayətlənən şair yazır:

Dünya işinin mədarı yoxdur,
Heç kimsəyə etibarı yoxdur.
Eylər birisini sahibi-tac,
Ol birisin eylər ona möhtac.

Azərbaycan-türk şerinin ustadı Məhəmməd Füzuli Şərq xalqlarının ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərən dahi bir sənətkardır. Xaqani, Nizami, Rumi, Nəsimi, Yunus Əmrə, Nəvai kimi ölməz şairlər sırasında əzəmətlə dayanan Füzulinin şerimizdə yeri ucalardan ucadır. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin heç birində ondan sonra onun səviyyəsində şair yetişməmişdir. Bu gün də şerin dan yerində Füzuli ahından əbədi şam yanır!

Eşq beşiyində paklıqla tərbiyələnən, sözün fəlsəfi mənasında məhəbbət və dinin, dünya miqyasında bənzərsiz bir eşq təliminin banisi – filosofu və şairi olan Füzuli bütün dövrlərin ən böyük "aşiq"idir.

Romantizmi, müdrikliyi və həyat həqiqətini özündə birləşdirən Füzulinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ oldu, onun əsərləri əsrlər boyu öz aktuallığını saxlayan klassikaya çevrildi.

Problemin elmi yeniliyi. Füzulinin lirikasında insan, onun əzəmətli, parlaq camalı təbiətdə olan bütün varlıqlardan üstün, qiymətli göstərilmişdir. Şair öz əsərlərində bədii sözün qüdrəti ilə bir-birindən cazibəli, əlvan, gözəl surətləri yaratmışdır. Füzuli yaradıcılığının Azərbaycan və bütün Şərq ədəbiyyatının gələcək inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

Problemin aktuallığı və praktik əhəmiyyəti. Təsadüfi deyil ki, ilk Azərbaycan şairlərindən olan Füzuli ərəb və fars dillərinin təsirindən xilas olmaq üçün ciddi cəhd göstərmiş, sırf Azərbaycan xalq ifadələrindən istifadə edərək öz ana dilində yazmağa başlamışdır. Füzulinin əhəmiyyətini, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini daha yaxşı anlamaq və qiymətləndirmək üçün bütün bunlar nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. https://president.az/az/articles/view/63328
2. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı . II cilddə. I cild / F. Köçərli. -Bakı: "Avrasiya press", -2005. -560 s.
3. Əlizadə L. Məhəmməd Füzuli : Metodik tövsiyələr və elmi tədqiqi məqalələr məcmuəsi. -Bakı: Şəms, -2007. - 92 s.

4. Xəliloğlu S. Füzuli ədəbi estetikası. / S. Xəliloğlu - Bakı: Adiloğlu, -2004. - 418 s.
5. Kərimli T. Görünməyən Füzuli. -Bakı, 2003. -108 s.
6. Rüstəmova A. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, II cild. / A. Rüstəmova. -Bakı, 2014. -658 s.
7. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cilddə. II cild. -Bakı, "Şərq-Qərb", -2005. -336 səh.

E-mail: ismayılova@mail.ru
1974@gmail.com
Redasiyaya daxil olub: 05.07.2024.

TƏHSİLDƏ MONİTORİNQ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИВАНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ
MONITORING AND EVALUATION IN EDUCATION

UOT 37.0

Gülnarə Qurban qızı İskəndərova
Azərbaycan Dillər Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
https://orcid.org/0009-0000-6172-6428
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).73-78

TƏLƏBƏLƏRİN TƏHSİL NAİLİYYƏTLƏRİNİ TƏMİN EDƏN QİYMƏTLƏNDİRMƏ TEXNLOGİYASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Гульнара Гурбан гызы Искандарова
докторант по программе доктора философии
Азербайджанского Университета Языков

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ ОЦЕНИВАНИЯ, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИХ УЧЕБНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Gulnara Gurban Iskandarova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Azerbaijan University of Languages

THEORETICAL FOUNDATIONS OF ASSESSMENT TECHNOLOGY THAT ENSURES THE EDUCATIONAL ACHIEVEMENT OF STUDENTS

Xülasə. Məqalədə tələbələrin təhsil nailiyyətlərini təmin edən qiymətləndirmə texnologiyasının nəzəri əsasları öz əksini tapmışdır. Hər bir qiymətləndirmə növü sinif mühitində və ya daha geniş miqyaslı kontekstdə aparılmasından asılı olmayaraq, bir sıra elmi prinsiplərə və fəlsəfi fərziyyələrə əsaslanır. Məqsədindən və ya istifadə olunduğu kontekstdən asılı olmayaraq hər bir qiymətləndirmə üç əsas hissəyə əsaslanır: tələbələrin biliyi necə təqdim etdiyinə və fənlə əlaqəli səriştələrini necə inkişaf etdirdiyinə dair model, tələbələrin performansını müşahidə etməyə imkan verən tapşırıqlar və əldə edilmiş performans sübutlarından nəticə çıxarmaq üçün şərh üsulları. Və yaxud istənilən qiymətləndirmə bir-biri ilə əlaqəli üç elementə və ya təmələ əsaslanır: təhsil nailiyyətinin qiymətləndiriləcək aspektləri (idrak), tələbələrin nailiyyətləri haqqında sübut əldə etmək üçün istifadə olunan tapşırıqlar (müşahidə) və tapşırıqlar nəticəsində ortaya çıxan sübutları təhlil etmək üçün istifadə olunan üsullar.
Açar sözlər: *qiymətləndirmə, nailiyyət, yanaşma, bacarıq, inkişaf*

Аннотация. В статье отражены теоретические основы технологии оценивания, обеспечивающие учебные достижения обучающихся. Каждый тип оценивания, независимо от того, проводится ли оно в классе или в более широком контексте, основан на наборе научных принципов и

философских предположений. Независимо от цели или контекста, в котором оно используется, каждое оценивание основано на трех основных частях: модели того, как студенты представляют знания и развивают предметные компетенции, задания, позволяющие наблюдать за успеваемостью обучаемых, и методах интерпретации, позволяющих сделать выводы из результатов полученных доказательствами эффективности. Какое-либо оценивание основано на трех взаимосвязанных элементах или основах: оцениваемых аспектах образовательных достижений (познание), задачах, используемых для получения данных об успеваемости учащихся (наблюдение), и методах, используемых для анализа данных, полученных в результате задания.

Ключевые слова: *оценивание, достижение, подход, умение, развитие*

Abstract. The theoretical underpinnings of the evaluation technology that guarantees pupils' academic success are reflected in the paper. All forms of assessments, whether carried out in a classroom or outside of it, are predicated on a number of philosophical and scientific tenets. Every assessment, regardless of its intent or setting, is built around three primary components: tasks that enable students to demonstrate their knowledge and develop subject-related competencies, and interpretive strategies for deriving inferences from the performance evidence gathered. Alternatively, any assessment is built around three interconnected components or pillars: the cognitive characteristics of educational accomplishment that need to be evaluated, the activities that are utilized to gather data about student achievement (observation), and the techniques employed to evaluate the data that is gathered from the tasks.

Keywords: *Assessment, achievement, approach, skill, development*

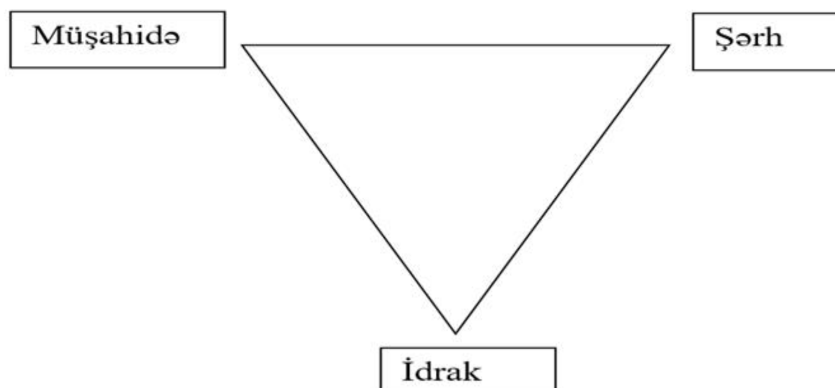
Qiymətləndirmənin üç əsas məqsədi var: öyrənməni qiymətləndirmək (formativ qiymətləndimə), fərdi nailiyyətləri ölçmək (summativ qiymətləndirmə), və proqramları qiymətləndirmək. Hər bir qiymətləndirmə növü sinif mühitində və ya daha geniş miqyaslı kontekstdə aparılmasından asılı olmayaraq, bir sıra elmi prinsiplərə və fəlsəfi fərziyyələrə əsaslanır.

Məlumdur ki, qiymərləndirmə texnologiyalarının keçmiş və müasir konsepsiyaları vardır. Əvvəlki nəzəriyyə və modellərin əsas konsepsiyaları müəyyən məqsədlər üçün hələ də faydalı və lazımlı olsa da, daha yeni qiymətləndirmə ehtiyaclarını qarşılamaq üçün onların genişləndirilməsi və ya dəyişdirilməsi lazımdır.

İndi isə qiymətləndirmə üçbucağını nəzərdən keçirək. Bu forma həm müasir qiymətləndirmə təhlil və tərkib etmək, həm də yenilərini formalaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqsədindən və ya istifadə olunduğu kontekstdən asılı olmayaraq hər bir qiymətləndirmə üç əsas hissəyə əsaslanır: tələbələrin biliyi necə təqdim etdiyinə və fənlə əlaqəli səriştələrini necə inkişaf etdirdiyinə dair model, tələbələrin performansını müşahidə etməyə imkan verən tapşırıqlar və əldə edilmiş performans sübutlarından nəticə çıxarmaq üçün şərh üsulları.

Və yaxud istənilən qiymətləndirmə bir-biri ilə əlaqəli üç elementə və ya təmələ əsaslanır: təhsil nailiyyətinin qiymətləndiriləcək aspektləri (idrak), tələbələrin nailiyyətləri haqqında sübut əldə etmək üçün istifadə olunan tapşırıqlar (müşahidə) və tapşırıqlar nəticəsində ortaya çıxan sübutları təhlil etmək üçün istifadə olunan üsullar. (təfsir və ya şərh). (Knowing What Students Know: The Science and Design of Educational Assessment. (2001)- s.19)

Bu üç əsas element - idrak, müşahidə və şərh - məzmun, format, bal, hesabat və nəticələrin istifadəsi daxil olmaqla, qiymətləndirmənin quruluşu və istifadəsinin bütün aspektlərinə təsir göstərir. Bu elementlərin təsiri bəzən açıq-aydın deyil, daha gizli olsa da, lakin hələ də təsir gücünə malikdir.

Üçbucağın idrak küncü və ya təpəsi tələbələrin biliyi təqdim etmələri və mövzu sahəsində səriştələrini necə inkişaf etdirmələri ilə bağlı nəzəriyyə və ya ideyalar toplusuna istinad edir. (James W.P, Naomi Ch. The Foundations of Assessment.(2003)-s.111)

Üçbucağın əsası olan idrak hər hansı bir sahədə bilik və bacarıqların modeli kimi başa düşülür. Bu model təkcə predmetin məzmununu deyil, həm də öyrənənlərin adətən məzmunu öyrənən zaman necə və hansı qaydadan istifadə etdiklərini ehtiva edir. Məsələn, şagirdlər adətən riyaziyyatda vurma əməlindən öncə toplamanı öyrənirlər. Bu model öyrənmənin ilkin səviyyələrində olduqca sadə görünə bilər, lakin tələbələrin bacarıq səviyyəsi artdıqca mürəkkəblik səviyyəsi də artır.

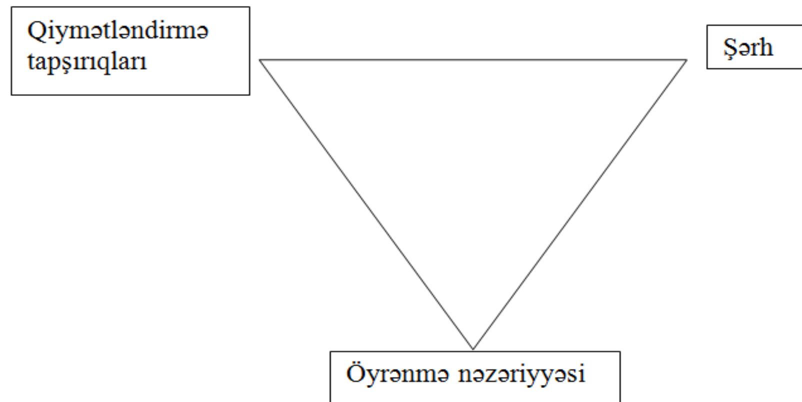
Müşahidə zamanı isə tələblərə onların bilik və bacarıqlarını ortaya çıxaracaq vəziyyətlər yaratmaq üçün müxtəlif tapşırıqlar verilir. Qiymətləndirmə zamanı isə tələbələrin cavab vermələri tələb olunan tapşırıqlar spontan şəkildə deyil, öyrənmənin koqnitiv modeli ilə əlaqəli sübutları təmin etmək və qiymətləndirmə əsasında çıxarılacaq nəticələri və qərarları dəstəkləmək üçün diqqətlə və düzgün tərtib edilməlidir. Yəni bu tapşırıqlar elə seçilməlidir ki, onlar koqnitiv küncdə istifadə olunan bilik və bacarıqları qiymətləndirməlidir. (Amelia.W.G, Nancy. B.S. The Symbiosis of Cognition, Observation, and Interpretation in an Assessment System for BioKIDS-The University of Michigan-s.11)

Müşahidə üçün seçilmiş tapşırıqlar qiymətləndirmənin məqsədi nəzərə alınmaqla hazırlanmalıdır.

Üçbucağın şərh zirvəsi səhv müşahidələrdən əsas götürmək üçün istifadə olunan bütün üsulları və vasitələri əhatə edir. Başqa sözlə desək, o, bir sıra tapşırıqlarından əldə edilən müşahidələrin qiymətləndirilən bilik və bacarıqlar haqqında necə sübut təşkil etdiyini ifadə edir. Geniş miqyaslı qiymətləndirmə kontekstində şərh metodu adətən statistik modeldir ki, bu da tələbə səriştəsinin müxtəlif səviyyələri nəzərə alınmaqla nailiyyətlərin ölçülməsidir. Sinif qiymətləndirməsi mövqeyindn baxdıqda isə şərh çox vaxt müəllim tərəfindən aparılsa da, çox vaxt formal statistik modelə deyil, intuitiv və ya keyfiyyətli modelə əsaslanır.

Etibarlı və effektiv qiymətləndirməyə sahib olmaq üçün üçbucağın hər üç təpəsi sinxron şəkildə birlikdə işləməlidir, yəni hər təpənin öz özlüyündə məna kəsb etməsi ilə yanaşı onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

Harlen isə qiymətləndirmə üçbucağını bu cür təsvir edir: (Theoretical foundation of assessment methodology-s.9)

Bu səbəbdən öyrənmənin 3 əsas nəzəriyyəsi üzərində dayanacağıq: behaviorizm, sosial-mədəni və konstruktivist yanaşma.

Biheviorizm ingiliscə "behavior" davranış deməkdir. elmə yeni faktorların – davranış faktorlarının gətirilməsi ilə xarakterizə olunur. Davranış sözü altında insanın psixi fəaliyyətinin xarici ifadəsi nəzərdə tutulur. Məhz, bu anlama görə də davranış faktları və şüur faktları öz ifadə tərzinə görə ayrılırlar. Davranış xarici prosesdir və xaricdən müşahidə yolu ilə müəyyən edilir, lakin şüur prosesləri daxildə baş verir və özünümüşahidə yolu ilə aşkar olunur. Bihevioristlər öyrənmə əvəzinə şərtlənməyə üstünlük verirdilər və belə fikirləşirdilər ki, öyrənmə davranışda dəyişiklik olduqda baş verir.

Klassik biheviorizmi yenidən işləməyə çalışan Skinner insan davranışına sistematik yanaşmanın mühümlüyü fikrini irəli sürdü. Skinner ideyalarının mərkəzində davranışın səbəbini öyrənmək və onu idarə etmək dururdu. O, İnstrumental Şərtlənmə (Operant Conditioning) nəzəriyyəsinin banisidir. İnstrumental Şərtlənməyə əsasən davranış onun nəticəsinə görə qiymətləndirilir, öyrənmə davranışın mükafatlandırılması və cəzalandırılması vasitəsilə baş verir.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri şagird nailiyyətini görünməmiş vaxtlı testlər vasitəsilə ölçürlər. Performans ya düzgün, ya da yanlış ola bilər. Şagird düzgün olmayanların üzərində işləməlidir.

Sosial-mədəni yanaşmaya daha yeni bir nəzəriyyə kimi baxılsa da, onun kökü daha çox XX əsrin əvvəllərində başlayan funksional psixologiya və Vilyam.C, Con.D, Corc.H.M-in fəlsəfi praqmatizminə gedib çıxır. Bu nəzəriyyə insan tədrisinin əsasən sosial proses olduğunu göstərir.

Sosial inkişaf (sosial-mədəni) nəzəriyyəsi tələbələrin yaratdığı sosial qarşılıqlı əlaqələrin inkişafdan, şüurdan və idrakdan əvvəl olduğunu irəli sürür. İdrak və inkişafın sosiallaşmanın son məhsulu olduğunu fərz edərək, nəzəriyyə aşağıdakı müddəaları irəli sürür: Sosial qarşılıqlı əlaqə koqnitiv inkişaf prosesində əsas rol oynayır. Vıqotski sosial öyrənmənin inkişafdan əvvəl olduğunu qeyd edirdi. O bildirir: "Uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya iki dəfə özünü göstərir: birincisi, sosial müstəvidə, sonra isə fərdi səviyyədə; əvvəlcə insanlar arasında (interpsixoloji), sonra isə uşağın daxilində (intrapsixoloji);" (Agaton P. Pattalitan Jr. The Implications of Learning Theories to Assessment and Instructional Scaffolding Techniques-s.4)

Məlumdur, burada Lev Vıqotski skafoldinq ideyasını da irəli sürüb ki, bu öyrənmə prosesində mühüm hesab olunur.

Bu nəzəriyyədə qiymətləndirmə zəif konseptuallaşdırılıb, lakin özündə etnoqrafik müşahidə və nəticələri ehtiva edə bilər.

Nəhayət, konstuktivizm nəzəriyyəsi haqqında bir az məlumat verək. Konstruktiv təlimdə təhsil alan təfəkkür əməliyyatlarının köməkliyi ilə təlim prosesində sərbəst hərəkət edir, əvvəlki biliklərə istinad edərək bütövlük sxemində «yeni biliklər» sistemi yaradır. Beləliklə konstruktiv təlim əməliyyat – yaradıcı xarakteri daşıyır. Təhsil alanlar öyrədəndən, dərslikdən və digər mənbələrdən əldə etdiyi informasiyalar üzərində məntiqi əməliyyatlar apararaq öz daxili duyumu, qavrayışı, başa düşmə qabiliyyəti hesabına xüsusidən ümumiyə istiqamətlənərək yeni biliklər formalaşdırır. Onun əsas ideyası öyrənənə biliyin hazır formada verilməsinin əksinə olan, pedaqoji fəlsəfənin əsasında durur. Ona görə də tədris-təlim prosesində öyrənənlər üçün

öz biliklərini layihələndirilməyi və özünü inkişafı təmin edən pedaqoji mühit yaradılmalıdır. Konstruktivizmi, eyni zamanda ümumi yanaşmalar mövqeyindən, hər birimizin ömür boyu ətraf aləmin öz anlamımızda konstruksiya edilməsi kimi də başa düşmək lazımdır. Bu baxımdan öyrənənlərin hər birinin dünyanı, ətraf aləmi özünün dünyagörüşü, əqidəsi və məsləki əsasında dərk etməsi öz unikallığı ilə seçilir. (Abdulla Mehrabov.2010. Təhsildə konstruktiv təlim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri – s.1)

Konstruktivliyin inkişafı bir sıra problemlərlə bağlıdır. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Qanunların öyrənilmə səviyyəsi müxtəlif materialların xassələri və tətbiq sahələrinə dair məlumatlarla tanışlıq;

2.Müxtəlif texnoloji məsələləri həll etmək bacarığı;

3.Konkret problemin həlli ilə bağlı müxtəlif vasitələrdən istifadə;

4.Müxtəlif xarakterli modelləri yaratmaq qabiliyyəti və ondan səmərəli istifadə etmək imkanları;

5.Müxtəlif proseslərin parametrlərinin təyini, onda baş verən hadisələrin qanun və qanunauyğunluqlarının təcrübi yolla müəyyən edilməsi və s.

Konstruktiv təfəkkürə malik insan, baş verən problemin həlli ilə bağlı situasiyanı tələb olunan səviyyədə dəyişdirməyə və ya situasiya ilə bağlı problemi neytrallaşdırmaq üçün müvafiq müsbət qərarın qəbul olunmasına dair konkret fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olur.

Konstruktivizmdə öyrənmə məqsədinə çatmaq üçün tədris və qiymətləndirmə birləşdirilir. Qiymərləndirmə burada cari anlayışla yeni anlayış arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa çalışır. Konstruktivistlər özünü müşahidə və özünü qiymətləndirməyə öyrənmənin ən mühüm elementi kimi baxırlar.

Beləliklə "Niyə qiymətləndiririk?" sualına cavab vermək üçün qiymətləndirmənin məqsədlərini bilmək lazımdır.

1) Qiymətləndirmə növbəti mərhələyə keçmək və ya məzun olmaq üçün sənəd (lisenziya və ya diplom) verir.

2) Qiymətləndirmə tələbələrin fəaliyyətini dərəcə sırasına görə təsnif edir.

3) Qiymətləndirmə şagirdlərin öyrənməsini yaxşılaşdırır və onların öz üzərilərində məşğul olmalarına və inkişaf etmələrinə şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Tələbələrin təhsil nailiyyətlərini təmin edən qiymətləndirmə texnologiyasının təhsildə yeri və rolu müəyyənləşdirilmiş və onun təhsilin inkişafında keyfiyyət göstəricilərini təmin etməsi yönündə araşdırma aparılmışdır;

Qiymətləndirmə texnologiyasının nəzəri əsasları araşdırılaraq qiymətləndirmənin tədris-təlim prosesində öyrənənlər üçün öz biliklərini layihələndirməyi və özünü inkişafı təmin edən mühit yaradaraq tələbələrin öyrənmə performansını artırmaqdan ibarət olması qənaətinə gəlinmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Qiymətləndirmə texnologiyasının nəzəri əsaslarını araşdıran zaman əldə edilmiş qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi xarici dil bacarıqlarının qiymətləndirilməsində və inkişafında müəyyən qədər yardımçı ola bilər.

Problemin aktuallığı. Son illərdə təhsil müəssisələrində xarici dilin tədrisi, xarici dil bacarıqlarının inkişafı və qiymətləndirilməsinin uğurlu şəkildə aparılması təhsilin keyfiyyətini və səmərəliyini artırmaq üçün effektiv və doğru metodlarının istifadəsinə tələbi artırır. Təhsil müəssisələrinin də doğru və uğurlu qiymətləndirmə fəaliyyəti, qiymətləndirmə texnologiyasının nəzəri əsasında dayanan doğru metodlara və planlaşdırmaya əsaslanır. Bunun üçün də doğru seçilmiş metod və uyğun planlama ilə qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Knowing What Students Know: The Science and Design of Educational Assessment. (2001)- s.19.
2. James W.P, Naomi Ch. The Foundations of Assessment. (2003)-s.111
3. Amelia.W.G, Nancy. B.S. The Symbiosis of Cognition, Observation, and Interpretation in an Assessment System for BioKIDS-The University of Michigan-s.11
4. Theoretical foundation of assessment methodology-s.9. http://parents4all.eu/wp-content/uploads/2018/10/IO3-Theoretical- Foundation-of-Assessment-Methodology.pdf
5. Alignment and the Assessment Triangle – University of Victoria. https://edtechuvic.ca/edci335/alignment-and-the-assessment-triangle/

6. Agaton P. Pattalitan Jr. The Implications of Learning Theories to Assessment and Instructional Scaffolding Techniques-s.4. https://pubs.sciepub.com/education/4/9/9/
7. Abdulla Mehrabov. Təhsildə konstruktiv təlim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri (2010) – s.1. https://www.idrak-m.com/?p=1640
8. F. Seyidli. Sosial-mədəni (Ali psixi funksiyaların tarixi-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi) nəzəriyyədə uşaqların aparıcı fəaliyyəti haqqında. (2022). https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Sosial%2008_08_2022.pdf
9. Knowing What Students Know: The Science and Design of Educational Assessment. (2001)- p.19.
10. James W.P, Naomi Ch. The Foundations of Assessment. (2003)-p.111
11. Amelia.W.G,Nancy.B.S. The Symbiosis of Cognition, Observation, and Interpretation in an Assessment System for BioKIDS-The University of Michigan-p.11
12. Theoretical foundation of assessment methodology-p.9. http://parents4all.eu/wp-content/uploads/2018/10/IO3-Theoretical- Foundation-of-Assessment-Methodology.pdf
13. Alignment and the Assessment Triangle – University of Victoria. https://edtechuvic.ca/edci335/alignment-and-the-assessment-triangle/
14. Agaton P. Pattalitan Jr. The Implications of Learning Theories to Assessment and Instructional Scaffolding Techniques-p.4. https://pubs.sciepub.com/education/4/9/9/
15. Abdulla Mehrabov. Təhsildə konstruktiv təlim, onun səciyyəvi xüsusiyyətləri (2010) – p.1. https://www.idrak-m.com/?p=1640
16. F. Seyidli. Sosial-mədəni (Ali psixi funksiyaların tarixi-mədəni inkişaf nəzəriyyəsi) nəzəriyyədə uşaqların aparıcı fəaliyyəti haqqında. (2022). https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Sosial%2008_08_2022.pdf

E-mail: giskenderova@yahoo.com
Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2024

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
HISTORY TEACHING METHODOLOGY

UOT372.894(47) Az

Mübariz Mirəziz oğlu Əmirov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0009-0009-3806-4302
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).78-82

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİ: ƏNƏNƏVİ VƏ YENİ YANAŞMALAR

Мубариз Миразиз оглы Амиров
доктор педагогических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА СТУДЕНТОВ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗАВЕДЕНИЯХ: ТРАДИЦИОННЫЕ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ

Mubariz Miraziz Amirov

doctor of pedagogical sciences, professor
Azerbaijan State Pedagogical University

INDEPENDENT WORK OF STUDENTS IN HIGHER PEDAGOGICAL INSTITUTIONS: TRADITIONAL AND NEW APPROACHES

Xülasə. Hal-hazırda təhsilin sosial-mədəni şərtləri biliklərin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi ilə ifadə olunur ki, bu, onun müasirləşməsi şəraitində təhsilin yeni məzmun məzmununa və keyfiyyətinin dərk edilməsinə səbəb olub. Bu məqalədə Azərbaycan qanunvericiliyinin ümumən təhsil sahəsinə müasir yanaşmaları və xüsusən tələbələrin müstəqil işinin rolu müəyyən edilir, çünki təhsil məkanının təşkili üçün yeni paradiqma tələbənin müstəqil fəaliyyətinə yönəldilmişdir. Məsələ odur ki, müstəqil işin predmeti tələbələrin bacarıqlarının (biliklərin informasiya axtarışı, tədqiqat paradiqmalarının müstəqil müəyyən edilməsi və s. bacarıqlarının) inkişafı olmalıdır.
Açar sözlər: *təhsil paradiqması, müstəqil iş, ali təhsil, tələbə, metodika, təhsil, tədris*

Аннотация. В настоящее время социокультурные условия образования выражаются в том, что знания становятся непосредственной производительной силой, именно это обусловило новое наполнение содержания и понимание качества образования в условиях его модернизации. В данной статье рассматриваются современные подходы азербайджанского законодательства к сфере образования в целом и определению роли самостоятельной работы студентов в частности, поскольку новая парадигма организации образовательного пространства ориентирована на самостоятельную деятельность обучающегося. Также рассмотрен вопрос о том, что предметом самостоятельной работы должно стать развитие способностей студентов (навыки информационного поиска знания, самостоятельное определение исследовательских парадигм и т.д.).
Ключевые слова: *образовательная парадигма, самостоятельная работа, высшее образование, студент, методика, образование, обучение*

Abstract. Modern socio-cultural conditions of education centers prove that knowledge is becoming a direct productive force, which leads to a new understanding of the content and education quality in terms of its modernization. This article presents new approaches stated in the Azerbaijan legislation in the field of education and new strategy to understand the role of individual work of students as the new paradigm of educational system arrangement, which is focused on independent learning activities. It also considers that the subject of independent work should be the development of students' abilities (skills for information retrieval of knowledge, selfdetermination of research paradigms, etc.).

Keywords*: independent work of students, self-education, criteria characterizing quality of students' independent activity organization*

XXI əsrdə təhsilin əsas funksiyalardan biri ali təhsilinin mühüm yer tutduğu müasir cəmiyyətin davamlı inkişafıdır. İqtisadiyyatın innovativ növü universitet məzunları üçün əvvəlkindən tamamilə fərqli tələbləri müəyyən edir. İntellektual təşkilatçılıq, ünsiyyət və peşəkarlıq ön plana çıxır, insana sosial, mədəni və texnoloji kontekstlərdə peşəkar fəaliyyətini uğurla uyğunlaşdırmağa və təşkil etməyə imkan verir.

Bu gün təhsilin sosial-mədəni şərtləri, müasir cəmiyyətdə bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilən biliklərin yeni məzmunu və müasirləşmə şəraitində təhsilin keyfiyyətinin dərk edilməsi ilə ifadə olunur.

Bu gün Respublikamızda ali təhsilin islahat vektoru təhsil məkanının təşkili üçün konseptual cəhətdən yeni paradiqma istiqamətində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir: öyrənmə paradiqmasından (informasiyanın ötürülməsi) tədris paradiqmasına (müstəqil bilik axtarışı, səriştəli biliklərin ötürülməsi) fəaliyyət potensialı kimi) və ya - tələbənin müstəqil fəaliyyətinə yönəldilmiş.

Ənənəvi təhsil sistemində (biliklərin mənimsənilməsi) tədris fəaliyyətini təmin etmək üçün aydın və təcrübədə sınaqdan keçirilmiş strukturlar formalaşdırılıb ki, bunlar ilkin olaraq məlumat xarakterli kimi təqdim edilib başa düşülən,

əsasən mühazirələrin oxunmasına, seminar və praktiki məşğələlərin keçirilməsinə endirilib.

Ənənəvi təhsil sisteminin digər səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, akademik və tətbiqi biliklərin mənimsənilməsi keyfiyyəti şagirdin təkrar istehsal etdiyi materialın verilmiş nümunəyə yaxınlıq dərəcəsi ilə müəyyən edilirdi.

Ali təhsilin yeni paradiqmasının təsdiqi (biz paradiqmanı pedaqoji, hüquqi, məntiqi əsaslı modellər, münasibətlər, təhsil fəaliyyətinin normaları sistemi kimi nəzərdən keçiririk), tələbənin əldə etdiyi biliklərin xüsusiyyətlərinə, onun biliklərinin həyata keçirilməsinə yönəldilir. Bu, ənənəvi forma ilə yanaşı, tələbəyə lazımi məlumatın optimal axtarışını, onun sistemləşdirilməsini, nəticə çıxarmaq bacarığını öyrətmək kimi əsas məqsədinə çatmağa qadir olan fərdi təhsil formasının yeni statusuna keçid deməkdir.

Beləliklə, bu gün ali təhsilin əsas məqsədi məzunun əldə etdiyi bilikləri praktikada tətbiq etməyə hazır olmasıdır, yəni, tənqidi təfəkkürə malik, çoxlu sayda həll yolları arasında ən məqbulunu tapa bilən, özünütəhsil və özünüinkişaf etdirməyə hazır olan mütəxəssis yetişdirmək. Tələbə, özünü fərd, müstəqil, müstəqil, ziyalı kimi tanımalıdır, gələcək peşə və sosial-mədəni fəaliyyətlərdə özünü identifikasiya və özünü həyata keçirmə qabiliyyətini formalaşdıran, mənəvi və mənəvi muxtar şəxsiyyət kimi inkişaf etdirməlidir.

Müasir cəmiyyətin tələblərindən çıxış edərək, son vaxtlar ali təhsilin humanistləşdirilməsinə xüsusi maraq göstərilir. Bu, müasir tədris prosesinin təşkilinə daha bir yeni yanaşmadır. Bu, insanın təhsil sisteminin mərkəzinə yerləşdirilməsi, onun qabiliyyətlərinin inkişafı və ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə şagird şəxsiyyətinin inkişafına üstünlük verilir. Məsələ burasındadır ki, ali təhsilin ənənəvi sistemi həmişə insan fəaliyyətinin istənilən konkret sahəsi üzrə yüksək ixtisaslı mütəxəssisin hazırlanmasına yönəlib. Onun məqsədi tələbəyə konkret ixtisasın tələblərinə cavab verən müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər toplusunu aşılamaq idi. Belə təhsilin son məhsulu məzun, peşənin hüdudlarından kənara çıxanları dərk etmək qabiliyyəti çox məhdud olan, cəmiyyətdə uğurlu həyat üçün yaradıcı düşünmək, özünü təkmilləşdirmək və daha da inkişaf etdirmək iqtidarında olmayan mütəxəssis olur.

Yeni təhsil paradiqması nəinki müəllimin fəaliyyətini yenidən istiqamətləndirdi, həm də tələbənin müstəqilliyinin rolunu gücləndirdi. Tələbələrin yeni nəslini, ömür boyu öyrənməyə yönəlmiş şəxsiyyətlər nəslini formalaşdırmaq üçün təhsil prosesi tələbələrin müstəqil təhsil fəaliyyətini nəzərdən qaçıra bilməz, çünki tələbələrin müstəqil təhsil fəaliyyəti onların gələcəyinin modelləşdirilməsidir.

Müstəqil işin təşkili problemi ilə bağlı ədəbi mənbələrin (təhsil psixologiyası və ümumi pedaqogika üzrə dissertasiya işlərinin, dərsliklərin və dərsliklərin) təhlili göstərdi ki, bu anlayış müxtəlif mövqelərdən açılıb, 1-ci cədvəldə təqdim olunub, lakin onun başa düşülməsində birlik yoxdur.

Cədvəl 1.

№	Tələbələrin müstəqil iş konsepsiyasına yanaşmalar
	Ənənəvi yanaşma
1	Tədris metodu - dərin biliklərə yiyələnmək, tələbələrin zehni qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək
2	Tələbələrin tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili forması
3	Müəllimin idarə etdiyi sinifdənkənar iş, müstəqil iş
	İnnovativ yanaşma
4	Tələbələri müstəqil idrak fəaliyyətinə cəlb etmək vasitəsi, tələbələrin özünütəhsil vasitəsi, onların şəxsi və peşəkar inkişafı.
5	Qarşılıqlı nəzarət rejimində həyata keçirilən tədris və ya kommunikativ fəaliyyət növü.
	Motivasiyalı, peşəkar yönümlü, idrak fəaliyyəti.
6	Lazımi məlumatların müstəqil axtarışı, biliklərin mənimsənilməsi, bu biliklərdən təhsil, elmi və peşə problemlərinin həlli üçün istifadə edilməsi.
	Özünü təşkil etmə və özünütərbiyə prosesi

Ənənəvi yanaşmaya görə, tələbələrin müstəqil işi belə müəyyən edilir [1]:

1) sinif dərsləri (mühazirələr, seminarlar, laboratoriya işləri) zamanı müəllimin iştirakı olmadan tələbələrin müstəqil şəkildə yerinə yetirdikləri işlər;

2) pedaqoji və dərsdənkənar məsləhətlər şəklində, aralıq və yekun attestasiya şəklində müəllimin nəzarət etdiyi iş;

3) tədris metodu: tələbənin auditoriyadankənar müstəqil fəaliyyəti.

Müasir şəraitdə tələbələrin müstəqil işi tələbənin özünü təşkili və özünütərbiyəsinə, onların şəxsi və peşəkar inkişafına yönəlmiş tədris və idrak fəaliyyətini təmsil etməli və tələbələrin özünütəhsil vasitəsi olmalıdır. Bu, tələbənin peşəkar fəaliyyət metodlarının "fəal istehsalçısı" mövqeyinə keçməsinə, müxtəlif formalarda təlim məşğələlərində öz rəyinə malik olmasına, habelə müəllimin mövqeyinin dəyişdirilməsinə töhfə verməlidir. Müəllim təhsil mühitinin tərbiyəçisi, məsləhətçisi, təşkilatçısı kimi çıxış etməlidir.

Tələbələrin müstəqil işlərinin artan payı və müasir tədris prosesində müəllimin rolunun dəyişməsi tələbələrlə ənənəvi iş formalarının əhəmiyyətini azaltmır. Onlar hələ də tədris prosesinin təşkili, sistemləşdirilməsi, həvəsləndirici, idrak və digər mühüm funksiyalarını yerinə yetirirlər. Əksinə, tələbələrin müstəqil işini təşkil edərkən müəllimin pedaqoji fəaliyyətində yeni istiqamətlər açmağa imkan verir:

1) innovativ yanaşmaya diqqət yetirməklə təhsil proqramlarının tərtib edilməsi;

2) tələbələr arasında yaradıcı təfəkkürün inkişafı və onların müstəqil yaradıcı fəaliyyətə stimullaşdırılması;

3) tələbələrə tədris materialını onlar üçün əlverişli vaxtda mənimsəməyə imkan verən informasiya texnologiyalarından istifadə;

4) tələbə elmi-tədqiqat işinin və təcrübəsinin aparılmasının yeni üsullarının inkişafı və ənənəvi üsullarının təkmilləşdirilməsi (çünki bu tip tədris işləri tələbələri peşə tapşırıqlarını müstəqil yerinə yetirməyə hazırlayır). Tədrisdə vurğunun tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə və tələbələrin təhsil müstəqilliyinin inkişafına yönəldilməsi müəllimdən tələb edilir. V.V. Davudov, tədris materialının hərtərəfli müstəqil öyrənilməsi üçün didaktik yanaşmalar tərtib edir, məsələn:

1) keyfiyyətin yüksəldilməsi və tələbələrin işinin davamlı monitorinqinin təşkili üçün yeni yolların tapılması;

2) kompüter tədris vasitələrinə uyğun olaraq tədris planlarının və proqramlarının yenidən işlənməsi;

3) tələbələrin təcrübə və elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üsullarının işlənib hazırlanması (tələbələrin bu tip tədris işləri peşəkar vəzifələrin müstəqil yerinə yetirilməsinə kömək edir);

4) elmi materialın seçilməsində və problemin həlli yollarının axtarışında tələbənin rolunu artıran diplom və kurs layihələndirmə sistemlərinin müasirləşdirilməsi [2].

Ali təhsilin humanistləşdirilməsi çərçivəsində tələbənin müstəqil işi tələbənin təhsil fəaliyyətinin psixoloji təhlili baxımından daha çox maraq doğurur. Məhz burada öyrənmə fəaliyyətinin diqqəti və motivasiyası, həmçinin özünü təşkil etmə, özünü idarə etmə və digər şəxsiyyət keyfiyyətləri özünü daha çox göstərə bilər.

Müstəqil iş üçün motivasiya aşağıdakılarla təmin edilir:

1) tələbələr üçün müxtəlif həvəsləndirmə sistemləri;

2) biliklərin qiymətləndirilməsi üçün balreytinq sistemi daxil ola bilən müxtəlif nəzarət formaları (bu sistem gələcək peşəkar fəaliyyətlərdə kifayət qədər məhsuldar ola bilər);

3) tələbələri müsabiqələrdə, olimpiadalarda, tədqiqat işlərinin müxtəlif formalarında iştiraka cəlb etməklə yaradıcılıq üçün şərait yaradılması.

Bu yanaşma çərçivəsində tələbələrin müstəqil işinin təşkili bu fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılmasını (optimal iş qrafiki, tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün vaxtın uçotu və planlaşdırılması), habelə informasiya ilə işləmək üzrə dərslərin keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bununla belə, müasir şəraitdə tələbənin müstəqil işinin təşkilində düzgün istiqamət açıq sistemli prosesdir ki, burada belə fəaliyyətin elementləri həm şaquli səviyyədə (müəllim- şagird), həm də üfüqi səviyyədə (tələbələr) qapalıdır. Nəticədə, bu elementlərin bir-birinə nüfuz etməsi baş verir. Fikrimizcə, nəticə bu sistemli prosesin tədricən yenidən qurulması olacaq. Bunun nəticəsidir ki, ali təhsil müəssisələrinin müəllim və tələbələrinin müstəqil işin təşkilinə yanaşması tədricən müasirləşir. Tələbə təhsil

fəaliyyətinin özünü təşkili üçün öz (bəzən alternativ) yanaşmalar hazırlayır. S.M. Ostaşevskinin fikrincə, bu yanaşmalar, öz növbəsində, onları daha səmərəli sistemləşdirməyə və tələbələrə müstəqil işin innovativ və ənənəvi formalarının optimal birləşməsini təklif etməyə qadir olan professor-müəllim heyəti tərəfindən səmərəli təhlil predmetinə çevrilməlidir [3].

Deməli, müasir təhsil prosesinin yeni paradiqmasında müstəqil iş çoxölçülü bir hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. O, təkcə bacarıq və qabiliyyətlər toplusu kimi deyil, həm də yüksək kateqoriyalı müasir mütəxəssisin şəxsiyyət strukturunda mühüm rol oynayan xarakter xüsusiyyəti kimi xarakterizə olunan müstəqilliyi formalaşdırmalıdır. Bundan əlavə, müstəqil iş elmi biliklərin predmeti və metodunu birləşdirməlidir.

Ənənəvi biliklər böyük sürətlə aktuallığını itirir, çox vaxt tələbə təhsilini başa vurmazdan əvvəl köhnəlir. Bu, təhsilin yenidən istiqamətləndirilməsinə səbəb olur: indi onun əsas məqsədi dar profilli mütəxəssis yetişdirmək deyil, fəal, yaradıcı, sosialyönlü şəxsiyyətin formalaşdırılmasıdır. Universitetdə müstəqil işin predmeti tələbələrin bacarıqlarının inkişafıdır (biliklərin informasiya axtarışı, tədqiqat paradiqmalarının müstəqil müəyyən edilməsi və s. bacarıqları) [4].

Beləliklə, biz tələbələrin müstəqil işini təhsil və idrak fəaliyyəti, özünü təşkili və özünütərbiyə prosesi və ya tələbə özünütərbiyəsi, şəxsi və peşəkar inkişafı vasitəsi hesab edirik. Fikrimizcə, ali təhsil müəssisəsində tələbələrin müstəqil işinin təşkilinə yeni yanaşmalar seçilərkən müəllim öyrənməyə maksimum motivasiyanın formalaşmasına əsaslanmalı, tələbələrlə səmərəli ünsiyyət qurmalı, tələbələrin yaradıcı müstəqil fəaliyyətinin artırılmasına şərait yaratmalıdır.

Nəticə. Təhsilə ənənəvi və innovativ yanaşmaların səmərəli birləşməsi tələbənin dünyagörüşünü yeni səviyyəyə "çıxarmağa" imkan verəcək. Bu, bəzən stereotipləri məhv edən və bir neçə elmin kəsişməsində analitik və kəşfiyyat xarakterli müstəqil işdə yaranan problemli problemləri həll edən genişmiqyaslı təfəkkür üçün zəruri şərtdir.

Problemin elmi yeniliyi. Araşdırılan mövzu müasir dövrün aktual məsələlərindən biri hesab edilir. Qoyulmuş problemə sırf müasir aspektdən yanaşılmış və təhsil sistemimizdə təlim nəticələri nəzərə çatdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə ümumtəhsil ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllim və tələbələri, magistrantları istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Усова А.В. Самостоятельная работа учащихся по физике в средней школе. – М.: 1981. – 158 с
2. Дайри Н.Г. Как подготовить урок истории. – М.: Просвещение, 1969. – 128 с
3. Перевалов В.Д. Теоретические и исторические аспекты российского юридического образования: монография. – Екатеринбург: Издательский дом Уральская государственная юридическая академия, 2008. – 148 с.
4. Самардак М.В. Дидактические условия активизации самостоятельной работы студентов (на примере графических дисциплин): автореф. дис. … к.п.н. – Новосибирск, 2004. – 20 с.

E-mail: mubariz.amir@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 02. 07.2024

UOT 372.853

Seyfəddin Adil oğlu Cəfərov
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0009-0000-1609-0387
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).83-91

Aygün Hacı qızı Sultanova
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti
https://orcid.org/ 0009-0006-7406-6055

Nailə Adəm qızı Qardaşbəyova
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0000-0002-0191-9428

ORTA MƏKTƏB FİZİKASINDA MÜASİR KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI İSTİFADƏ EDİLMƏKLƏ OPTİK KVANT GENERATORUNUN TƏDRİSİ METODOLOGİYASI

Сейфеддин Адыл оглы Джафаров
доцент
Нахчыванского Государственного Университета

Айгюнь Гаджи гызы Султанова
доцент
Нахчыванского Государственного Университета

Наиля Адам гызы Гардашбекова
доцент
Нахчыванского Государственного Университета

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ОПТИЧЕСКОГО КВАНТОВОГО ГЕНЕРАТОРА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СРЕДНЕМ ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ФИЗИКИ

Seyfaddin Adil Jafarov
associate professor at Nakhchivan State University,

Aygun Haji Sultanova
associate professor at Nakhchivan State University

Nailya Adam Gardashbekova
associate professor at Nakhchivan State University

METHODOLOGY FOR TEACHING OPTICAL QUANTUM GENERATOR USING MODERN COMPUTER TECHNOLOGY IN A SECONDARY SCHOOL PHYSICS COURSE

Xülasə. Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi, onları mürəkkəb texniki və texnoloji məsələlərin həllinə hazırlamaq məqsədi daşıyan məktəb fizikası kursunda öyrənilən ən mühüm mövzulardan biri lazerlə bağlıdır. Kvant işıq generatorları – lazerlər ötən əsrin altmışıncı illərinin əvvəllərində yaradılmışdır. Onların unikal xüsusiyyətləri bu cihazların elmdə, texnikada və gündəlik həyatda geniş istifadəsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə tədqiqatın əsas nəticələri Naxçıvan şəhər 8 nömrəli tam orta məktəbdə uzun illər aparılan tədqiqatların nəticəsidir. İlk dəfə olaraq tərəfimizdən tədris-metodiki kompleks hazırlanmışdır ki, bu kompleksə aşağıdakılar daxildir: - lazerlər üzrə uyğunlaşdırılmış təlim kursu; - təlim və monitorinq proqramları; - kompüter slaydları və dinamik nümayiş şəkilləri; - çoxsəviyyəli ənənəvi laboratoriya işləri və kompüter texnologiyasından istifadə etməklə avtomatlaşdırılmış iş. İlk dəfə olaraq, müxtəlif növ təlimlərdən (mühazirələr, nümayişlər, eksperimentlər, referatlar, konfranslar) istifadə etməklə orta məktəbin xüsusi siniflərində lazerlərin öyrənilməsi üçün metodologiya hazırlanmışdır və kursun öyrənilməsi zamanı aydın funksional təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. ardıcıllıq. Tədris materialının düzgün və ardıcıl təqdim edilməsinə və optik kvant generatorlarının öyrənilməsi üzrə dərslərin və sinifdənkənar işlərin aparılması üçün hazırlanmış laboratoriya işlərindən istifadə etməyə imkan verən metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır. Pedaqoji eksperimentin nəticələri göstərdi ki, kompüter texnologiyasından istifadə etməklə lazerlərin tədqiqi üçün hazırladığımız metodika məktəblilərin bilik və bacarıq səviyyəsini xeyli artırır. artırır, onların idrak marağının inkişafına kömək edir.

Açar sözlər:*lazer, kompüter, orta məktəb, kvant optik generator, idrak maraq*

Аннотация. Одна из важнейших тем, изучаемых в школьном курсе физики, целью которого является развитие научного кругозора учащихся и подготовка их к решению сложных технических и технологических задач, связана с лазером. Квантовые генераторы света – лазеры были созданы в начале шестидесятых годов прошлого века. Их уникальные свойства привели к широкому использованию этих устройств в науке, технике и повседневной жизни. В данной статье основные результаты исследования являются результатом многолетних исследований, проведенных в средней школе №8 города Нахчыван. Впервые нами подготовлен учебно-методический комплекс, который включает в себя: - адаптированный учебный курс по лазерам; - программы обучения и мониторинга; - компьютерные слайды и динамические демонстрационные картинки; - многоуровневая традиционная лабораторная работа и автоматизированная работа с использованием компьютерной техники. Впервые разработана методика изучения лазеров в специальных классах средней школы с использованием различных типов учебных занятий (лекции, демонстрации, эксперименты, рефераты, конференции) и в ходе изучения курса. Она призвана обеспечить четкий функциональный последовательность. Разработаны методические рекомендации, позволяющие правильно и последовательно излагать учебный материал и использовать разработанные лабораторные работы для проведения занятий и внеклассных мероприятий по изучению оптических квантовых генераторов. Результаты педагогического эксперимента показали, что подготовленная нами методика исследования лазеров с использованием компьютерных технологий существенно повышает уровень знаний и умений школьников.увеличивается, способствует развитию их познавательного интереса.

Ключевые слова*: лазер, компьютер, средняя школа, квантово-оптический генератор, познавательный интерес*

Abstract. One of the most important topics studied in the school physics course, which aims to develop students' scientific outlook and prepare them to solve complex technical and technological issues, is related to the laser. Quantum light generators – lasers were created in the early sixties of the last century. Their unique properties have led to the widespread use of these devices in science, technology and everyday life. In this article, the main results of the research are the result of many years of research conducted in secondary school No. 8 of Nakhchivan city. For the first time, a teaching-methodical complex was prepared by us, which includes the following: - an adapted training course on lasers; - training and monitoring programs; - computer slides and dynamic demonstration pictures; - multi-level traditional laboratory work and automated work using computer technology. For the first time, a methodology was developed for studying lasers in special classes of high school using various types of training sessions (lectures,

demonstrations, experiments, abstracts, conferences) and during the study of the course It is designed to provide a clear functional sequence. Methodical recommendations have been developed that allow for the correct and consistent presentation of teaching material and the use of developed laboratory works for conducting classes and extracurricular activities on the study of optical quantum generators. The results of the pedagogical experiment showed that the methodology we prepared for the study of lasers using computer technology significantly increases the level of knowledge and skills of schoolchildren. increases, contributes to the development of their cognitive interest.

***Keywords**: Laser, Computer, high school, quantum optical genetator, cognitive interest*

Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi, onları mürəkkəb texniki və texnoloji məsələlərin həllinə hazırlamaq məqsədi daşıyan məktəb fizikası kursunda öyrənilən ən mühüm mövzulardan biri lazerlə bağlıdır. Kvant işıq generatorları - lazerlər ötən əsrin altmışıncı illərinin əvvəllərində yaradılmışdır. Onların unikal xüsusiyyətləri bu cihazların elmdə, texnikada və gündəlik həyatda geniş istifadəsinə səbəb olmuşdur. Bu gün heç bir müasir sənayeni lazer texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil; müasir kompüterlərin, CD və DVD disklərinin oxunması və yazılması üçün qurğuların, lazer printerlərin, siçanların, göstəricilərin və məktəblilərin daim istifadə etdiyi bir çox digər cihazların istehsalı, lazerdən unikal müasir tibbi alət kimi istifadə etməyə imkan verdi. Vətənimizin müdafiə qabiliyyətini təmin etmək üçün peyk rabitəsi sistemləri yaradılmış, fəaliyyəti lazerlərdən istifadəyə əsaslanan müxtəlif istiqamətləndirmə sistemləri və avtopilotlar hazırlanmışdır. Optik kvant generatorlarının (OCG) sənayedə istifadəsinə misal olaraq yüksək dəqiqlikli məsafə ölçənləri, materialların qaynaqlanması, kəsilməsi və istilik müalicəsi üçün müasir cihazları, mikrosxemlərin istehsalı üçün cihazları göstərmək olar.[1 − 3] Tələbə laboratoriyalarından tutmuş idarə olunan termonüvə birləşmə cihazlarına və kosmik tədqiqatlara qədər lazerlər əvəzsiz iş alətidir. Elmin, texnikanın və gündəlik həyatın müxtəlif sahələrində lazerlərdən istifadənin geniş imkanları bu mövzunun məktəb proqramına 3 saatdan çox olmayan tədrisin daxil edilməsinə səbəb olmuşdur. Tədris-metodik ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, təklif olunan material şagirdlərin lazerlər haqqında ilkin biliklərə yiyələnməsi üçün kifayət etmir, elmi-populyar kitablar isə məktəb mühitində istifadə üçün yararsızdır, çünki böyük həcmdə informasiya səviyyəyə uyğunlaşdırılmayıb. Orta məktəb üçün ən çox istifadə olunan fizika dərsliklərində lazerin öyrənilməsinə dair bölmələrin məzmununun ətraflı araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onlarda bu mövzu tam əhatə olunmayıb, bəzi məlumatlar isə köhnəlmiş və yenilənməyib; Uzun illərdir. Nəzərdən keçirdiyimiz bütün nəşrlər fizikanın tədrisinin təcrübə kimi mühüm komponentini təqdim etmir. Burada əyani vəsaitlər, laboratoriya işləri, fizika emalatxanaları yoxdur. Müasir ümumtəhsil məktəblərində lazerlərin öyrənilməsi zamanı zəruri tədris materialının məzmununun seçilməsi, onun strukturlaşdırılması, tədris metodlarının işlənib hazırlanması həllini tapmamış problem olaraq qalır. Cəmiyyətin inkişafının bugünkü sosial-iqtisadi şəraitində lazerlərin yaradılması, onların dizaynı və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiqi probleminə həsr olunmuş təlim kursu tələbələrin şəxsi keyfiyyətlərinin, onların təfəkkür və dəyərlərinin inkişafına imkan verəcəkdir. İstiqamətləri, bilik və təcrübə bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək və mövzuya marağı artırmaqdır. Bu, fizikanın tədrisi zamanı yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, kompüter modelləşdirməsi, bədən tərbiyəsi praktikasının avtomatlaşdırılması yolu ilə həyata keçirilə bilər. İnternet resursları bu mövzunu öyrənmək üçün böyük imkanlar yaradır.

Tədqiqatın mövzusu

Məktəb fizikası kursunda lazerlərin öyrənilməsi üsullarını yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə öyrənmək olar. Eksperimental bacarıqları inkişaf etdirmək və lazerlərin öyrənilməsinə idrak marağı artırmaq mümkün olacaq. - Bu kurs çərçivəsində müasir kompüter texnologiyalarından istifadə etmək; Tədqiqatın məqsədi yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə orta məktəbdə lazerlərin öyrənilməsi metodologiyasını hazırlamaqdır. Məqsəd və fərziyyə aşağıdakı tədqiqat məqsədlərini müəyyənləşdirdi:[4]

1. Məktəbdə optik kvant generatorlarının öyrənilməsi metodunun vəziyyətini təhlil edin və bu bölmənin tədrisində əsas çətinlikləri müəyyənləşdirin.

2. Lazerlər üzrə tədris materialını nəzərdən keçirmək və müasir tədris vəsaitlərindən istifadə nəzərə alınmaqla bu fənn üzrə orta ixtisas məktəbinə uyğunlaşdırılmış hazırlıq kursunun məzmununu hazırlamaq.

3. Fizikanın tədrisində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə təcrübəsini öyrənmək və optik kvant generatorlarının öyrənilməsində onlardan istifadə imkanlarını müəyyən etmək.

4. Şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin, təfəkkürünün, yaradıcılığının, eksperimental bacarıqlarının və idrak marağının inkişafı nəzərə alınmaqla orta məktəbdə optik kvant generatorlarının öyrənilməsi metodikasının tənzimlənməsi.

5. Lazerləri öyrənərkən statik və dinamik təsvirlərin aydınlığını artıran kompüter nümayiş slaydları və proqramları yaradın.

6. Tələbələrə lazerlərdə baş verən proseslərin dinamikasını izləməyə və onların gedişatına müdaxilə etməyə imkan verən tədris və monitorinq kompüter proqramlarının hazırlanması.

7. Kompüter texnologiyasından istifadə etməklə lazerlərin xassələrinin öyrənilməsi üzrə laboratoriya işlərini, o cümlədən təcrübənin avtomatlaşdırılmasını təmin edən fiziki emalatxana üçün laboratoriya işlərini hazırlamaq.

8. Pedaqoji eksperiment zamanı tədqiqat fərziyyəsini yoxlayın.

Problemləri həll etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir

- elmi, tədris, pedaqoji, psixoloji, pedaqoji və tədris ədəbiyyatının öyrənilməsi əsasında problemin nəzəri təhlili.

- "Lazerlər" mövzusunun şagirdlərə tədrisi zamanı məktəb müəllimlərinin əldə etdikləri təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;

- tələbələrin və müəllimlərin söhbətləri, sorğuları, testləri və sorğuları;

- orta məktəbdə lazerin öyrənilməsi zamanı eksperimental fizikanın üsullarını;

- lazerlər üzərində nümunəvi təcrübələr və laboratoriya işləri üçün kompüter proqramlarının, slaydların və köməkçi avadanlıqların hazırlanması.

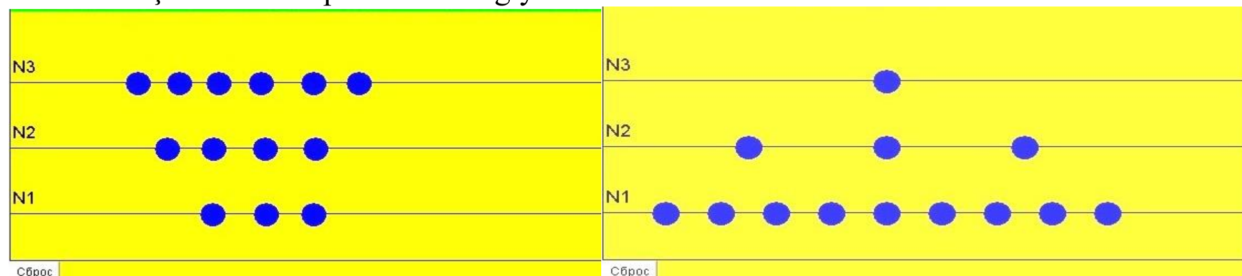
Araşdırma və nəticələr

Kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə lazerlərin öyrənilməsi metodu" orta məktəb fizikasının dərindən öyrənilməsi ilə bağlı dərslər üçün çap və elektron formada tərəfimizdən hazırlanmış və nəşr edilmiş "Lazerlər" tədris kursunun məzmununun təsvirinə həsr edilmişdir. Metodologiya həm ənənəvi, həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadəni nəzərdə tutan müasir vasitələrə əsaslanır. Referatlar və məruzələr sinifdə və ya məktəb konfransında müzakirə oluna bilər. Boloqrafiya və onun tətbiqləri, lazer texnologiyası, yüksək güclü lazerlər və termonü və birləşmələri, lazerlər və qeyri-xətti optik effektlər, işıq şüalarının müdaxiləsi və onların uyğunluğu, naviqasiya sistemləri və lazer giroskopları, lazerlər və onların tibbdə və biologiyada tətbiqi və s. Lazerləri öyrənmək üçün tələbələrin kompüter texnologiyasından istifadəsi materialın yüksək səviyyədə mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Kompüter texnologiyasının geniş çeşidi bizə gizli prosesləri əyani şəkildə görməyə və lazer işinin bəzi prinsiplərini və bu proses zamanı baş verən fiziki hadisələri müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan verdi. Tədris materialının aydınlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi və daha dərindən mənimsənilməsi məqsədilə tələbələrə bu anlayışı müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan verən təlim proqramı hazırlanmışdır. Fizika kursundan tələbələr atomların Boltzman prinsipinə uyğun olaraq enerji səviyyələri arasında paylandığını bilirlər:

$$n_k \sim n_i e^{\frac{E_k - E_i}{kT}}$$

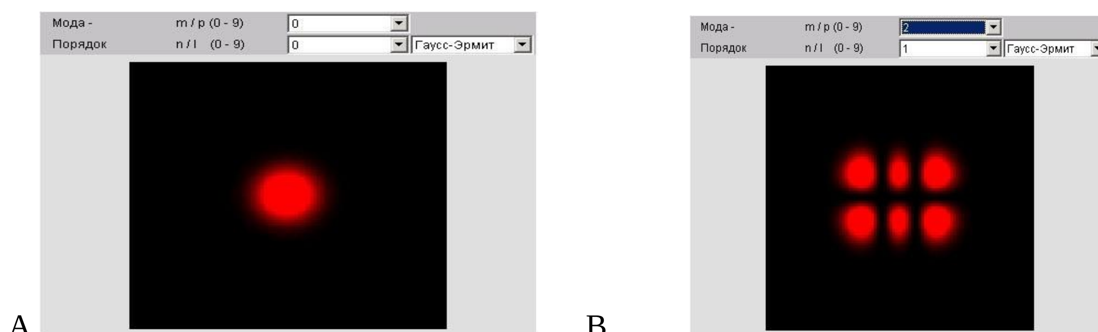
buradan belə nəticə çıxır ki, aşağı (birinci) səviyyədə həmişə yuxarıdan daha çox atom var, yəni müəyyən bir mühitdə udma adətən radiasiyadan üstündür. (Şəkil 1a) Şagirdlər siçandan istifadə edərək atomları tutub müxtəlif enerji səviyyələrinə keçirə bilərlər. Səviyyələr arasında əhalinin inversiyasını yaratdıqda, proqram pəncərəsinin yuxarı hissəsində müvafiq mətn görünür. Bu manipulyasiyaları tamamlayan tələbələr belə nəticəyə gəlirlər ki, populyasiyanın inversiyası atomlar sisteminin yuxarı enerji səviyyəsində aşağıdan daha çox atomun olduğu vəziyyətdir. Beləliklə, vizuallaşdırma prinsipindən istifadə şagirdlərə bu anlayışı vizual olaraq anlamağa və yadda saxlamağa imkan verir. Şəkil 1b, səviyyədən səviyyəyə keçid zamanı atomların (sti-

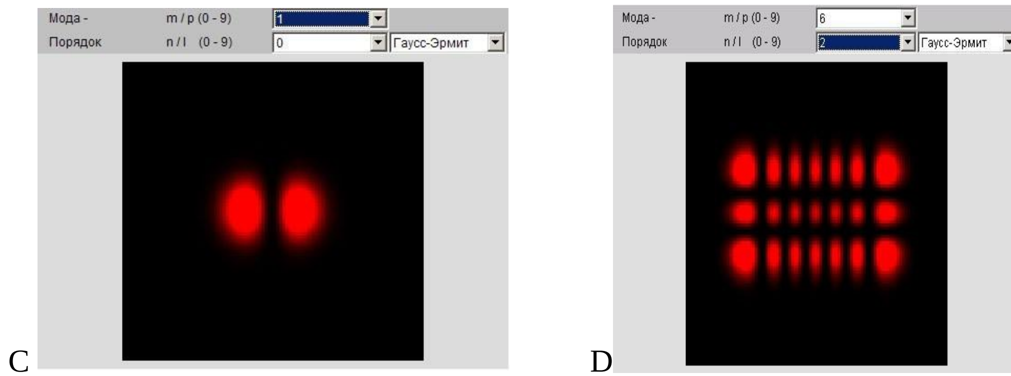
mullaşdırılmış) emissiyasının udulmadan üstün olduğu şərtlərin həyata keçirilməsini təmin edən mühitdə atomların düzülməsini göstərir. Bu, optik boşluğa aktiv bir mühitin (tərs çevrilmiş populyasiyası olan mühit) yerləşdirildiyi zaman əmələ gələn lazer şüalanmasının baş verməsinin əsas və əsas şərtidir. Kompüter texnologiyasının tətbiqinin növbəti mərhələsi optik rezonatorun təsiri və işığın difraksiyasının təsiri nəticəsində transvers difraksiya rejimləri toplusu ilə xarakterizə olunan mürəkkəb strukturdur, kəsikdə lazer şüalanmasının tədqiqidir.[5]

Şəkil-1. Əhali inversiyasını öyrənmək üçün proqram: a – populyasiya inversiyasının olmaması; b - əhalinin inversiyaları1-2, 1-3, 2-3 səviyyələri arasında

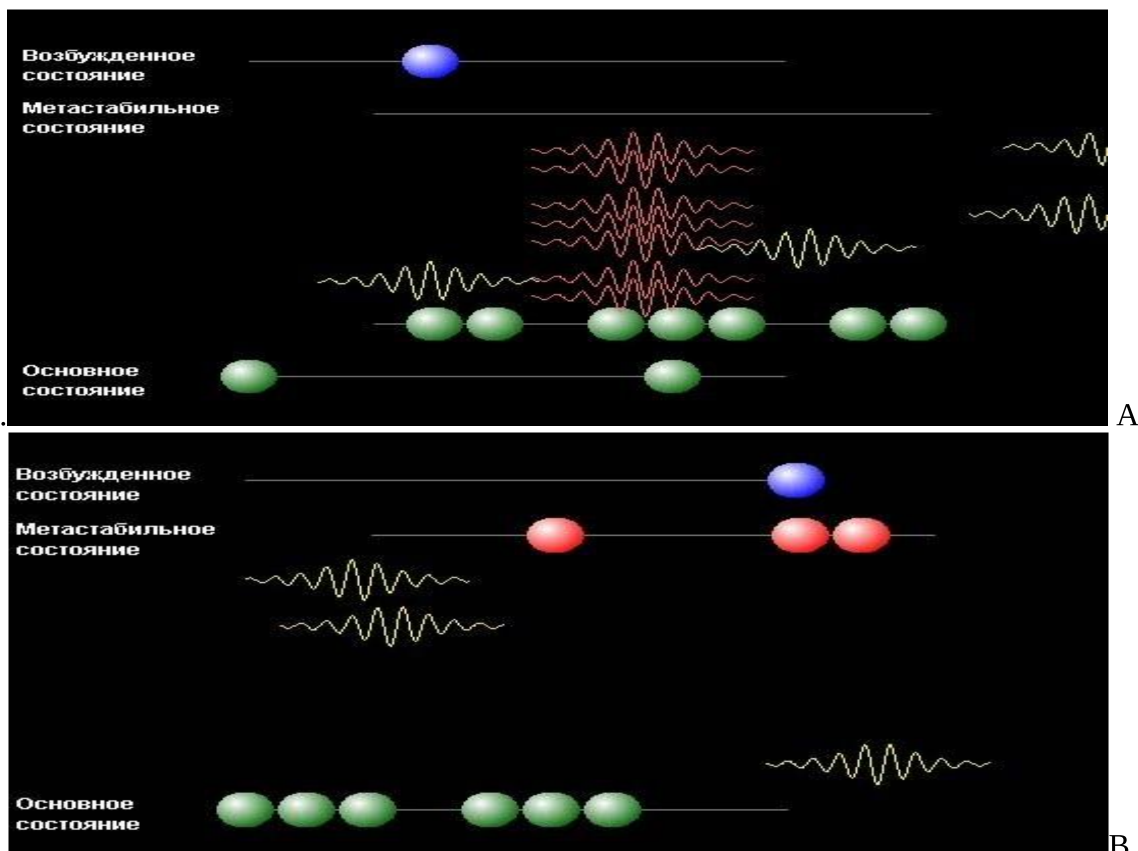
Real eksperimental şəraitdə lazer rejiminin strukturunun tam təsvirini əldə etmək çətin olduğundan biz enerji paylanmasının ədədi hesablanması üçün proqram işləyib hazırlamışıq ki, bu da bu paylanmanı kompüterdə applet şəklində görməyə imkan verir. Yaradılan proqram 2-də göstərilənləri əldə etməyə imkan verir ki, rezonatorun eninə rejimlərini xarakterizə edən m və n indekslərinin qiymətindən asılı olaraq radiasiya enerjisinin paylanmasıdır. Bölmədə lazer şüalanması yalnız m və n sıfıra bərabər olduqda (şəkil 2a), boşluq daxilində radiasiyanın yayılması zamanı difraksiya itkilərinin səviyyəsi minimal olduqda aydın yuvarlaq bir forma malikdir. Optik kvant generatorlarının bu iş rejimi onların müxtəlif cihazlarda istifadəsi üçün ən yaxşısıdır. Rezonatorun daxilində difraksiya itkilərinin səviyyəsi nə qədər çox olarsa, onları xarakterizə edən m və n göstəricilərinin qiymətləri bir o qədər çox olur və lazer şüalanmasının kəsişməsinin strukturu bir o qədər mürəkkəb olur (şəkil 2b, 2c, 2d). Optik rezonatorda itkilərin onun parametrlərindən asılı olaraq necə dəyişdiyini başa düşərək: güzgülərin uzunluğu və əyrilik radiusu, biz tələbəyə kompüter ekranında elektromaqnit dalğalarının Qauss şüalarının dinamikasını izləməyə imkan verən proqram hazırlamışıq. Rezonatorun daxilində yayılan və ikinci ilə əlaqəli olan difraksiya itkilərinin səviyyəsi, həm də elektromaqnit dalğalarının yaranması və lazerlərin işləməsi üçün əsas şərtlər.

Şəkil-2. Lazer enerjisinin m və n indeksinin qiymətindən asılı olaraq kəsikdə paylanması: a) m = 0, n = 0; b) m = 1, n = 0; c) m = 2, n = 1; d) m = 6, n = 2

Yaqut və neodim lazerləri üçün boşluq daxilində stimullaşdırılmış emissiyanın yayılmasını boşluğun oxuna paralel olaraq yayılan induksiya edilmiş lazer fotonlarının sayının artırılması prosesinin dinamikasını göstərən bir sıra animasiyalar şəklində təqdim etdik, yaqut və neodim kristallarını impulslu ksenon şüalanma mənbələrindən işıqla şüalandırarkən yüksək istiqamətli lazer şüasının əmələ gəlməsi prosesi. Üç və dörd səviyyəli sxemlər üzrə işləyən yaqut və neodim lazerlərinin aktiv mühitinin iş mexanizmini izah etmək üçün enerji səviyyələrinin həyəcanlanması və məhv edilməsi proseslərinin inkişafını izləməyə imkan verən dinamik kompüter proqramlar yaratdıq. işıq nasosunun nəbzinin bütün mərhələlərində (şək. 3). Başlanğıcda, bütün atomlar əsas vəziyyətdədir və populyasiyanın inversiyası yoxdur. Ksenon nasos lampasından radiasiyanın təsiri altında fotonlar aktiv mühit (yaqut və ya neodim kristalları) tərəfindən udulur (şəkildə daha yüngül) və buna görə də atomların əsas vəziyyətindən həyəcanlı vəziyyətə keçməsi.[6]. Həyəcanlanmış vəziyyətdə atomların ömrü qısa olduğundan, onlar çox tez metastabil səviyyəyə keçirlər (şək. 3a)

Şəkil-3. Lazer əməliyyatının sxemləri: a) yaqut; b) neodimium
***Bərk cisimli lazerlərə əsaslanan ən çox istifadə edilən lazer populyasiyanın inversiyası çərçivəsində təmin edilən neodimiumdur*.**

Aktiv maddənin atomları üç səviyyəli sistemdə olduğu kimi metastabil vəziyyətdən əsas vəziyyətə, lakin bəzi aralıq ikinci səviyyəyə keçdikdə stimullaşdırılmış emissiyanın baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Ara populyasiya temperaturdan asılıdır və aşağı temperaturda çox kiçikdir. Nəticədə, səviyyələr arasında əhalinin inversiyası aşağı nasos gücü ilə təmin edilir ki, bu da üç səviyyəli yaqut lazerlərə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə azdır. Bu xüsusiyyətlərə görə belə lazerlər fasiləsiz rejimdə işləyə bilirlər. Nasos lampasından şüalanmanın təsiri altında fotonlar aktiv mühit tərəfindən udulur və nəticədə atomlar əsas vəziyyətdən həyəcanlanmış vəziyyətə, sonra isə metastabil vəziyyətə keçir. 3-cü və 2-ci səviyyələr arasında yerləşdirmə inversiyaları var [7]. 32 tezliyində (3-cü səviyyə arasında keçid 2) işıq kvantına malik neodim kristalına düşərkən atomlar yuxarı səviyyədən aşağı səviyyəyə keçəcək və tezliyi tezliklə üst-üstə düşən elektromaqnit enerjisi buraxacaqlar. Sistemdəki radiasiya hadisəsi. Çıxan dalğaların istiqaməti və fazası gələn dalğanın istiqaməti və fazası ilə üst-üstə düşür ki, bu da salınımların rezonansına səbəb olur. Atomlar uçqun kimi daha aşağı enerji səviyyəsinə keçir (Şəkil 3b). Beləliklə, qeyri-tarazlıq sistemi optik diapazonda elektromaqnit dalğasının gücləndiricisinə çevrilir. Aralıq ikinci səviyyədən olan atomlar daha sonra qeyri-tarazlıq keçidlər səbəbindən yerin enerji vəziyyətinə qayıdır və enerji səviyyəsində həyəcanlanma prosesi təkrarlanır. Xüsusi aktiv media ilə lazerləri öyrənmək üçün biz yaqut, helium-neon və yarımkeçirici lazerlərin modellərini özündə birləşdirən Visual Quantum Mechanics modelləşdirmə proqramlarını yenidən işlədik.biz hazırladıq Helium-neon lazerinin tədqiqi üçün proqram təklif olunur (Şəkil 4). Bu proqram sizə imkan verir:

• Helium-neon lazerinin ümumi görünüşünü nəzərdən keçirin (soldan görünüş).

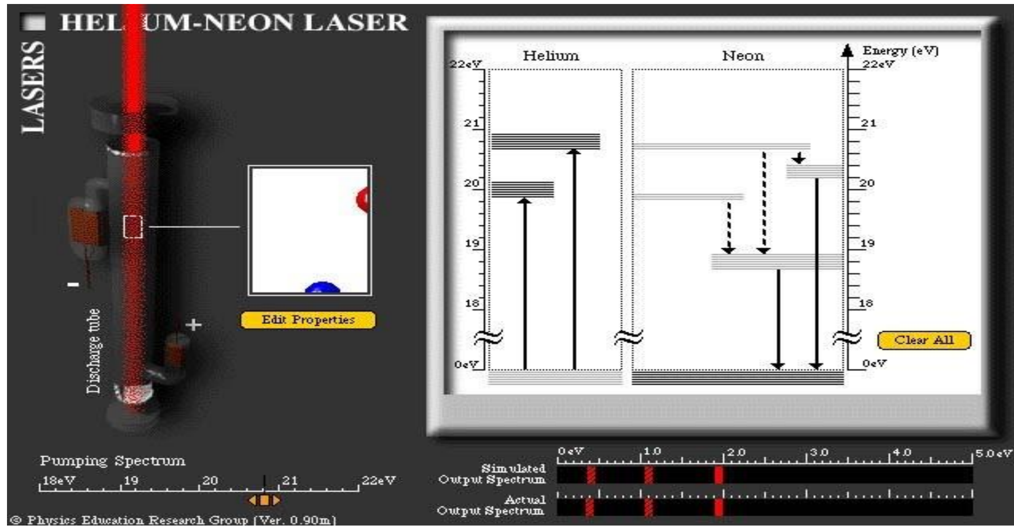
• Enerji diaqramında atomların enerji səviyyələrini müəyyən edin.

• Enerji səviyyələrini istədiyiniz mövqeyə köçürün.

• Ekranın sol küncündəki üfüqi nişanlayıcıdan istifadə edərək, lazer şüalanmasına nail olmaq üçün tələb olunan enerjinin dəyərini dəyişdirin.

• Enerji səviyyələri təyin edildikdən və enerji dəyəri təyin edildikdən sonra "Nasosun işə salınması" düyməsini sıxmaq lazeri aktivləşdirir və ekranda lazer emissiyası müşahidə oluna bilər.

Şəklin sol tərəfində göstərilən lazer borusu, ümumi təzyiqi təxminən 10^2Pa olan 7:1 nisbətində helium və neonun qarışığı ilə doldurulur və daimi elektrik boşalması həyəcanlanır. Lazerin aktiv maddəsi neondur. Helium neonun yuxarı əməliyyat səviyyəsini seçici şəkildə doldurmaq üçün istifadə olunur. Helium atomları boşalmanın elektrik sahəsində sürətlənmiş elektronlarla toqquşma nəticəsində həyəcanlanır. Həyəcanlanmış helium atomlarından neon atomlarına enerji ötürülməsi onların arasında 2-ci tip toqquşma zamanı baş verir. Enerjinin atomdan atoma ən səmərəli ötürülməsi rezonans vəziyyətində, qarşılıqlı təsirin baş verdiyi səviyyələrin enerjiləri yaxın olduqda baş verir. Helium və neon atomlarının enerji səviyyələrinin sadələşdirilmiş diaqramı Şəkil -4-ün sağ tərəfində göstərilmişdir.

Şəkil-4. Helium-neon lazerin tədqiqi üçün proqram

Bu, helium atomunun iki səviyyəsinin enerjilərinin həqiqətən iki neonun iki səviyyəsinə yaxın olduğunu göstərir və enerjinin heliumdan neona səmərəli ötürülməsinə səbəb olur. Bu rəqəm neon və heliumun enerji səviyyələrinin yalnız kiçik bir hissəsini göstərir; Üç əsas dalğa uzunluğu lazer keçidi şəkildəki nöqtəli xətlərlə göstərilmişdir; 0,63 µm (qırmızı şüalanma), 1,15 µm və 3,39 µm (görünməz infraqırmızı). [8] Ən yüksək effektivliyə (40%-ə qədər), çəki və ölçü göstəricilərinə, istehsal həcminə və gələcək inkişaf və tətbiq perspektivlərinə malik GaAs və digərləri yarımkeçirici materiallar əsasında ən çox istifadə olunan lazerlərin tədqiqi üçün proqram təklif etmişlər.

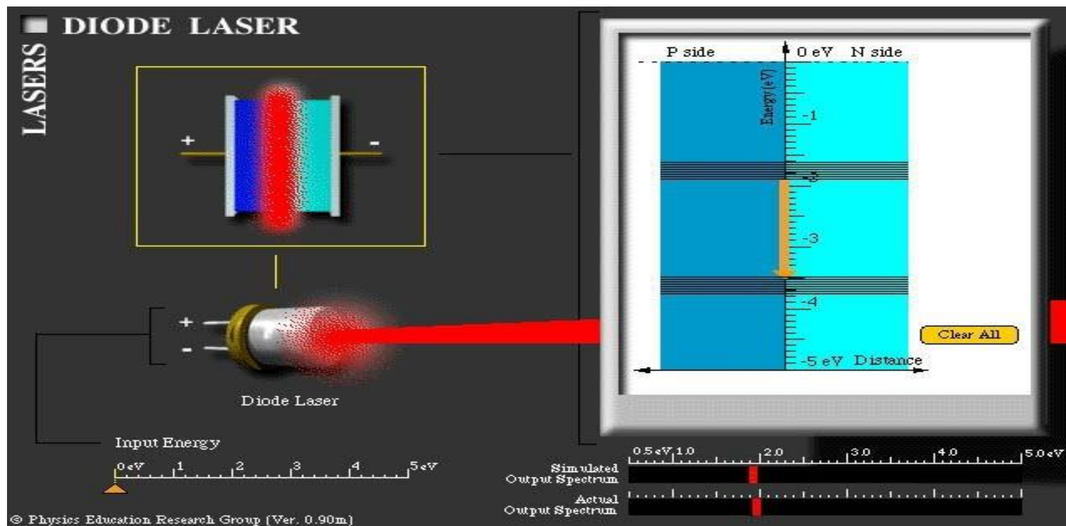
• Yarımkeçirici lazerin icmalını nəzərdən keçirin (soldan görünüş).

• Enerji diaqramında p- və n-regionlarında enerji səviyyələrini təyin edin.

• Enerji səviyyələrini istədiyiniz mövqeyə köçürün.

• Enerji dəyərini dəyişdirin.

• Güc səviyyələri təyin edildikdən və nasosun gücü təyin edildikdən sonra ekranda lazer emissiyası müşahidə oluna bilər.

Şəkil 5. Yarımkeçirici lazerin öyrənilməsi proqramı Bu proqram sizə imkan verir:

Kvant nəzəriyyəsinə görə, yarımkeçiricidəki elektronlar iki geniş enerji zolağı tuta bilər: aşağı valent zolağı və yuxarı keçiricilik zolağı. Aşağı temperaturda normal təmiz yarımkeçiricidə bütün elektronlar bağlanır və valentlik zolağında yerləşən enerji səviyyəsini tutur. Bu ya-

rımkeçirici elektrik və ya işıq impulslarına məruz qalırsa, elektronların bir hissəsi keçiricilik zolağına keçir. Onların keçidi nəticəsində valentlik zolağında fizikada "deşiklər" adlanan boş fəzalar meydana çıxacaq. Bu "deşiklər" müsbət yük kimi çıxış edir. Bu zaman valentlik zolağının enerji səviyyələri ilə keçiricilik zolağı arasında elektronların yenidən bölüşdürülməsi baş verir və buna görə də müəyyən mənada yuxarı enerji zolağının həddindən artıq populyasiyasından danışmaq olar. Əksər yarımkeçirici birləşmələrdə, məsələn, qallium arsenidində, elektronlar keçiricilik zolağından daha yüksək səviyyədən valentlik zolağına tərs keçid etdikdə və öz "deşikləri" ilə, yəni əks yük daşıyıcıları ilə birləşdikdə fotonlar buraxılır. Foton enerjisi;

$$E = h\nu$$

çox asılıdır. Bu, yaxın IR, qırmızı, yaşıldan maviyə qədər yarımkeçirici lazerlərin emissiya diapazonunun genişlənməsinə və bu cihazlar əsasında lazer video panellərinin yaradılmasına səbəb oldu. İxtisaslaşdırılmış məktəb üçün nəzərdə tutulmuş lazer kursunun öyrənilməsi sadə laboratoriya işlərinin yaradılması ilə tamamlandı. Bir və çox yarıq difraksiya vasitəsilə lazer rabitə sistemi vasitəsilə difraksiya mənzərəsini almaq mümkündür. Naxçıvan Dövlət Universitetinin "Ümumi və nəzəri fizika" kafedrasında yaradılmış və kompüter vasitəsilə modelləşdirilmiş laboratoriyanı eyni zamanda ümumtəhsil məktəblərinin xüsusi siniflərində laboratoriya işləri qurulmasını təklif edirik.

Nəticə. Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi, onları mürəkkəb texniki və texnoloji məsələlərin həllinə hazırlamaq məqsədi daşıyan məktəb fizikası kursunda öyrənilən ən mühüm mövzulardan biri lazerlə bağlıdır. Kvant işıq generatorları – lazerlər ötən əsrin altmışıncı illərinin əvvəllərində yaradılmışdır. Onların unikal xüsusiyyətləri bu cihazların elmdə, texnologiyada və gündəlik həyatda geniş istifadəsinə səbəb olmuşdur. Bu məqalədə tədqiqatın əsas nəticələri Naxçıvan şəhər 8 nömrəli tam orta məktəbdə uzun illər aparılan tədqiqatların nəticələridir. İlk dəfə olaraq tərəfimizdən tədris-metodiki kompleks hazırlanmışdır ki, bu kompleksə aşağıdakılar daxildir: - lazerlər üzrə uyğunlaşdırılmış təlim kursu; - təlim və monitorinq proqramları; - kompüter slaydları və dinamik nümayiş şəkilləri; - çoxsəviyyəli ənənəvi laboratoriya işləri və kompüter texnologiyasından istifadə etməklə avtomatlaşdırılmış iş. İlk dəfə olaraq, müxtəlif növ təlimlərdən (mühazirələr, nümayişlər, eksperimentlər, referatlar, konfranslar) istifadə etməklə orta məktəbin xüsusi siniflərində lazerlərin öyrənilməsi üçün metodologiya hazırlanmışdır və kursun öyrənilməsi zamanı aydın funksional təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, ardıcıllıqlarla sxem quraraq təcrübə aparılmışdır. Tədris materialının düzgün və ardıcıl təqdim edilməsinə və optik kvant generatorlarının öyrənilməsi üzrə dərslərin və sinifdənkənar işlərin aparılması üçün hazırlanmış laboratoriya işlərindən istifadə etməyə imkan verən metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır. Pedaqoji eksperimentin nəticələri göstərdi ki, kompüter texnologiyasından istifadə etməklə lazerlərin öyrənilməsi üçün hazırladığımız metodika məktəblilərin bilik və bacarıq səviyyəsini xeyli yüksəldir, artırır, onların idrak marağının inkişafına kömək edir.

Problemin aktuallığı. Tədqiq olunan ən vacib mövzulardan biri elmi inkişaf etdirməyə yönəlmiş məktəb fizikası kursu şagirdlərin dünyagörüşü və lazerlərlə bağlı texniki və texnoloji problemləri onları kompleks həll etməyə hazırlayır. Kvant işıq generatorları – lazerlər keçən əsrin altmışıncı illərinin əvvəllərində yaradılmışdır. Onların unikal xüsusiyyətləri bunların geniş istifadəsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatın aktuallığı bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi vəzifələri arasında ziddiyyətdən yaranır və şagirdlərin lazerlərin öyrənilməsi ilə bağlı eksperimental bacarıqları, bir tərəfdən orta məktəb və mövcud təhsil üsulları digər tərəfdən orta məktəbdə lazerlər bu problemləri tam həll etməyə imkan vermir.

Problemin yeniliyi. Orta məktəb şagirdlərinə fizikanın tədrisi prosesidir yeni üsulla kvant işıq generatorların – yəni lazerlərin şagirdlərə başa salmaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məqalədən istifadə etməklə fizika müəllimlər və magistrantlar və pedaqogika müəllimləri üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Zaxarkin, İ.A., Mirinoyatov M.M., Stepanov V.A. Məktəbdə və universitetdə "Lazerlər" mövzusunu öyrənərkən kompüter modellərindən istifadə / "Müasir fizikada optik üsullar" respublika konfransının materialları (beynəlxalq iştirakla). – Daşkənd: NUUz, 2008. – s. 78-80.

2. Cəfərov, S.A., Hacıyeva B.T. Fizika laboratoriya təlimində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə metodikasının ümumi məsələləri // Naxçıvan /Müəllimlər İnstitutunun Elmi əsərləri. 2021. № 2, s. 109-113 s.
3. İsmayılov. Fizika tədrisində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə (Laboratoriya təcrübəsi). Bakı, 2008, 170 s.
4. Cəfərov, S.A. Ümumi fizika kursu üzrə laboratoriya işləri kompüter modelləri əsasında: Dərs vəsaiti / S.A. Cəfərov, E.B. Tağıyev. -Bakı, -2023. -246 s.
5. Gaipova G.A., Joraev M., Müasir Tchnoloopy təliminin tətbiqi kvant fizikasının tədrisi prosesində // Konfrans materialları. -Oş: OşTU, 2000. -s. 79-82.
6. Corayev, M., Taşxojayev Ş.A., Qumova G.A. Compopory: modsp of experience
7. D. Fraika and G. Hertz /1 Mivttsaviy imodi - amalia 8YU!1:)' M811 məruzələrqurğuları tuplami. -Aidizhoi, 2001. -s. 44-46.
8. Umarova, G.A. Tədrisdə informasiya texnologiyalarından istifadə/1 Pedaqoji təlim . -Daşkənd, 2004. -.No4. - .38-40s
9. Ammon L.Yu. Nanoölçülü hissəciklərin və nanoölçülü plyonkaların sintez proseslərinin kompüter modelləşdirilməsi / Ammon L.Yu., Zhabrev V.A. // "Temperatura davamlı funksional örtüklər" konfransının materialları. – Sankt-Peterburq, 24-26 aprel. 2012. – s.11-12.
10. Qocayev N.M. Optika / N.M. Qocayev. -Bakı, -2009. -345 s

E-mail: seyfadjafarov@gmail.com,
aygunsultanova60@gmail.com
naileqardashbeyova@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 05.07.2024

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

UOT 372.851

Mətləb Hüseynqulu oğlu Ağayarov
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0000-0001-8264-9097
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).92-96

Mehman Nəbi oğlu Sadiqov
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosent,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Fəxrəddin Feyzullah oğlu Əliyev
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

İRRASİONAL BƏRABƏRSİZLİKLƏRİN MÜXTƏLİF ÜSULLARLA HƏLLİ

Матлаб Гусейнгулу оглы Агаяров
доцент Сумгаитского Государственного Университета,
доктор философии по математике

Мехман Наби оглы Садыгов

доцент Сумгаитского Государственного Университета,
доктор философии по математике

Фахраддин Фейзуллах оглы Алиев
доцент Сумгаитского Государственного Университета,
доктор философии по математике

РЕШЕНИЕ ИРРАЦИОНАЛЬНЫХ НЕРАВЕНСТВ РАЗНЫМИ МЕТОДАМИ

Matlab Huseynqulu Aghayarov
associate professor at Sumgait State University,
doctor of philosophy in mathematics

Mehman Nabi Sadigov
associate professor at Sumgait State University,
doctor of philosophy in mathematics

Fahraddin Feyzullah Aliyev
associatepProfessor at Sumgait State University,
doctor of philosophy in mathematics

SOLUTION OF IRRATIONAL INEQUALITIES BY DIFFERENT METHODS

Xülasə. Məqalədə müxtəlif üsullardan istifadə edilərək müxtəlif növ irrasional tənliklərin həlli təqdim olunmuşdu. Müəllif bəzi riyazi məsələlərin triqononmetriyanın tətbiqi metodu ilə həllinin göstərilmişdir. Triqononmetriya anlayışının digər elmlərə, o cümlədən həndəsi və riyazi kəmiyyətlərin ölçülməsinə və bir çox riyazi mürəkkəb məsələlərdə isə, hesablamalara tətbiq edilməsinin yolları araşdırılmışdir.
Açar sözlər. *İrrasional ədəd, irrasional bərabərsizlik, əvəzləmə üsulu, qrafik üsul*

Аннотация. В статье представлено решение разных типов иррациональных уравнений различными методами. Автор показал решение некоторых математических задач с помощью тригонометрического метода. Исследованы пути применения понятия тригонометрии к другим наукам, в том числе к измерению геометрических и математических величин и расчетам во многих математически сложных вопросах.
Ключевые слова: *иррациональное число, иррациональное неравенство, метод замещения, графический метод*

Abstract. The article presents the solution of different types of irrational equations using different methods. The author showed the solution of some mathematical problems using the trigonometric method. Explores ways to apply the concept of trigonometry to other sciences, including the measurement of geometric and mathematical quantities and calculations in many mathematically complex issues.

Keywords: *Irrational number, irrational inequality, substitution number, graphical method*

Məlumdur ki, cəbri tənlikləri həll etdikdə həllər çoxluğunu genişləndirmək olar. Lakin bərabərsizlikləri həll etdikdə həllər çoxluğunu genişləndirmək olmaz. Çünki həllər çoxluğu, adətən, təyin oblastının genişlənməsi hesabına genişləndirilir. Bu onunla izah olunur ki, bərabərsizliyin həllər çoxluğu çox zaman sonsuz çoxluq (bir qayda olaraq, bir və ya bir neçə aralıq) olur və çevirmələr aparmaqla həllər çoxluğunun genişlənməsinə yol vermişiksə, yoxlama aparmaq və artıq həlləri atmaq bir çox hallarda mümkün olmur. Bütün bunlar göstərir ki, bərabərsizlikləri həll edərkən hər addımda eynigüclülüyə keçmək lazımdır.

Əlbəttə, biz, irrasional bərabərsizliklərin həllində söylədiyimiz faktların araşdırılmasına çalışacağıq.

Cüt dərəcəli köklər daxil olan irrasional bərabərsizliklərin həllində ən başlıca məsələ dəyişənin mümkün qiymətləri çoxluğunun kökaltı ifadənin mənfi olmayan ədədlər çoxluğu olduğunun nəzərə alınmasıdır.

Əvvəlcə $\frac{\sqrt[2k]{f(x)}}{g(x)} \geq 0$ və ya $\frac{\sqrt[2k]{f(x)}}{g(x)} \leq 0$ irrasional bərabərsizliklərdən birincisinin həllinə baxaq.

Bu bərabərsizliyi həll edərkən şagirdlər səhvlərə yol verirlər. Bəzən onlar verilən bərabərsizliyin ciddi bərabərsizlik olmadığına diqqət yetirmirlər. Ona görə də verilən bərabərsizliyin həllini aşağıdakı kimi vermək daha məqsədəuyğun olar:

$$\frac{\sqrt[2k]{f(x)}}{g(x)} \geq 0 \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \frac{\sqrt[2k]{f(x)}}{g(x)} = 0, \\ \frac{\sqrt[2k]{f(x)}}{g(x)} > 0 \end{array}\right. \Leftrightarrow$$

$$\left[\begin{array}{l} \begin{cases} f(x) = 0, \\ g(x) \neq 0, \end{cases} \\ \frac{\sqrt{f(x)}}{g(x)} > 0 \end{array}\right. \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} f(x) = 0, \\ g(x) = 0, \end{cases} \\ \begin{cases} f(x > 0, \\ g(x) > 0. \end{cases} \end{array}\right. \quad (1)$$

Misal 1. (1) düsturlarına əsasən aşağıdakı bərabərsizliyi həll edək və onun tam həllərinin cəmini tapaq:

$$\frac{\sqrt{35+2x-x^2}}{24+5x-x^2} \geq 0.$$

$$\frac{\sqrt{35+2x-x^2}}{24+5x-x^2} \geq 0 \Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} x^2-2x-35=0, \\ x^2-5x-24 \neq 0, \end{cases} \\ \begin{cases} x^2-5x-24<0, \\ -x^2+2x+35>0 \end{cases} \end{array}\right.$$

$$\Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} x=-5, \\ x=7, \end{array}\right. \\ \begin{cases} x \in (-3;8), \\ x \in (-5;7) \end{cases} \end{array}\right. \Leftrightarrow$$

$$\Leftrightarrow x \in \{-5\} \cup (-3;7].$$

Beləliklə, bərabərsizliyin tam həllərinin cəmi

$$-5+(-2)+(-1)+0+1+2+3+4+5+6+7=20$$

olur.

İrrasional bərabərsizliklərin əsas növlərindən biri

$f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)}$ və ya $f(x) \geq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliyidir.

$f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliyinə baxaq və onun təyin oblastını X ilə işarə edək. Aydındır ki, X çoxluğu $g(x) \geq 0$ şərtini ödəyən x elementlərindən təşkil edilmişdir. Bərabərsizliyin sağ tərəfi mənfi olmadığından, sol tərəfin isə işarəsi məlum olmadığından kvadrata yüksəltmək üçün X çoxluğunu iki hissəyə ayırmaq lazımdır: X_1 çoxluğu elə $x \in X$ ədədlərindən ibarət olsun ki, $f(x) \leq 0$ və X_2 çoxluğu elə $x \in X$ ədədlərindən ibarət olsun ki, $f(x) > 0$ olsun. Hər iki halı araşdıraq. Tutaq ki, $x \in X_1$, onda $f(x) \leq 0$ və $\sqrt[2k]{g(x)} \geq 0$, lakin istənilən müsbət olmayan ədəd istənilən mənfi olmayan ədəddən böyük olmadığı üçün ixtiyari $x \in X_1$ üçün $f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliyi doğrudur, deməli, bütün $x \in X_1$ nöqtələri verilmiş bərabərsizliyin həllər çoxluğuna daxil olur. Əgər $x \in X_2$ olarsa, bərabərsizlik $(f(x))^{2k} \leq g(x)$ bərabərsizliyi ilə eynigüclüdür (yalnız X_2 çoxluğunda!). R_2 sonuncu bərabərsizliyin həllər çoxluğu olsun. X_2-yə daxil olan $x \in R_2$ qiymətlərini götürsək, biz ilkin bərabərsizliyin həllər çoxluğunun X_2-də yerləşən hissəsini alarıq. Nəticədə

$f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliyinin R həllər çoxluğu belə olur: $R = X_1 \cup (X_2 \cap R_2)$.

İndi isə $f(x) \geq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliyinin həllini araşdıraq. Bu bərabərsizliyin də X təyin oblastı $g(x) \geq 0$ şərtini ödəyən x elementlərindən ibarətdir. X_1 bütün elə $x \in X$ ədədlərindən ibarət olsun ki, $f(x) < 0$ və X_2 bütün elə $x \in X$ ədədlərindən ibarət olsun ki, $f(x) \geq 0$ olsun. Onda $x \in X_1$, olduqda sol tərəf mənfi olduğu, sağ tərəf isə mənfi olmadığı üçün $f(x) \geq \sqrt{g(x)}$ bərabərsizliyi ödənilə bilməz. Deməli, X_1 çoxluğunda verilən bərabərsizliyin həlli yoxdur.

Əgər $x \in X_2$ olarsa, onda bərabərsizliyin hər iki tərəfi müsbət olur və bu bərabərsizlik $(f(x))^{2k} \geq g(x)$ bərabərsizliyi ilə eynigüclüdür (X_2çoxluğunda!). R_2 ilə sonuncu bərabərsizliyin həllər çoxluğunu işarə etsək, ilkin bərabərsizliyin həllər çoxluğu $R_2 \cap X_2$ olar (yada salaq ki, X_1-də həll yoxdur).

$f(x) \geq \sqrt[2k]{g(x)}$ və $f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)}$ bərabərsizliklərinin həlli prosesini " $\Leftrightarrow$ " eynigüclülük işarəsinin köməyi ilə aşağıdakı kimi yazmaq daha məqsədəuyğundur:

$$f(x) \geq \sqrt[2k]{g(x)} \Leftrightarrow$$
$$\begin{cases} f(x) \geq 0, \\ g(x) \geq 0, \\ \left(f(x)\right)^2 \geq \left(\sqrt{g(x)}\right)^{2k}. \end{cases} \quad (2)$$
$$f(x) \leq \sqrt[2k]{g(x)} \Leftrightarrow$$
$$\left[\begin{array}{l} \begin{cases} f(x) \geq 0, \\ g(x) \geq 0, \\ \left(\sqrt[2k]{g(x)}\right)^{2k} \geq \left(f(x)\right)^{2k}, \end{cases} (3) \\ \begin{cases} g(x) \geq 0, \\ f(x) < 0. \end{cases} \end{array}\right.$$

İndi isə irrasional bərabərsizliklərin ən çox rast gəlinən digər növləri ilə tanış olaq.

$\sqrt{ax+b} \leq cx+d$ və ya $\sqrt{ax+b} \geq cx+d$ şəklində bərabərsizliklərin həlli.

$\sqrt{ax+b} \leq cx+d$ (4)

və ya

$\sqrt{ax+b} \geq cx+d$ (5)

bərabərsizliklərini ümumi həll üsullardan başqa ən azı iki üsulla da həll etmək olar.

1-ci üsul. (4) bərabərsizliyini $t = \sqrt{ax+b}, t \geq 0$ əvəzləməsinin köməyi ilə həll edək. Onda

$$ax + b = t^2 \Leftrightarrow x = \frac{t^2 - b}{a}$$

və (4) bərabərsizliyi

$$t \leq \frac{c(t^2-b)}{a} + d \Leftrightarrow \frac{c(t^2-b)+ad-at}{a} \geq 0$$
$$\Leftrightarrow \frac{ct^2 - at + ad - bc}{a} \geq 0$$

şəklinə düşür və (4 bərabərsizliyinin həlli

$$\frac{ct^2 - at + ad - bc}{a} \geq 0$$

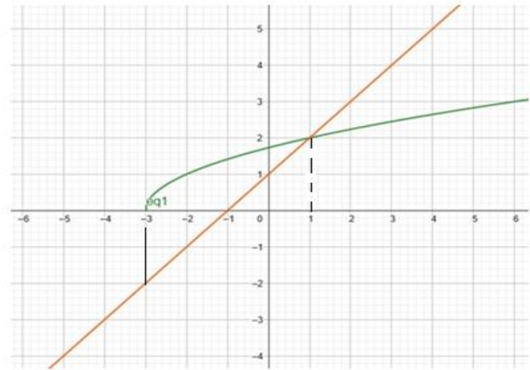
kvadrat bərabərsizliyinin mənfi olmayan həllərinin tapılmasına gətirilir.

Bu üsuldan çox zaman parametrdən asılı bərabərsizliklərin həllində istifadə edilir.

2-ci üsul. Bu bərabərsizliyi həll edərkən praktik olaraq onun sağ və sol sol tərəflərinin qrafiklərindən də istifadə etmək olar. Bərabərsizliyin sol və sağ tərəflərinin qrafiklərinin kəsişmə nöqtələrinin absisləri həlli olur.

Misal 2. $\sqrt{x+3} > x+1$ bərabərsizliyini həll edək.

Həlli. Bu bərabərsizliyi yuxarıda qeyd olunan üsullardan biri ilə həll edə bilərik. Lakin onu qrafik üsulla həll edəcəyik. Bunun üçün eyni bir koordinat sistemində $y = \sqrt{x+3}$ və $y = x+1$ funksiyalarının qrafiklərini quraq (şəkil 1), baxaq görək hansı aralıqda birinci qrafik ikincidən yuxarıda yerləşir.

Şəkil 1

Tənliyin həllini tapmaq üçün bicə o qalır ki, $\sqrt{x+3} = x+1$ tənliyini həll edək:

$$\sqrt{x+3} = x+1 \Leftrightarrow \begin{cases} x+1 \geq 0, \\ x+3 = x^2+x+1 \end{cases}$$
$$\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -1, \\ (x+2)(x+1) = 0 \end{cases} \Leftrightarrow x = 1.$$

Beləliklə, şəkil 1-ə əsaslanaraq verilən bərabərsizliyin həllinin $[-3; 1)$ olduğunu alırıq.

İndi isə nisbətən daha çətin bərabərsizliklərə baxaq.

$g(x) \geq 0$ olarsa, dəyişənin bütün mümkün qiymətlər çoxluğunda $\sqrt{f(x)} - g(x)$ fərqinin işarəsi $f(x) - g^2(x)$ fərqinin işarəsi ilə üst-üstə düşür, onda aşağıdakı eynigüclülük şərtləri alınır:

a) Əgər $g(x) \geq 0$ olarsa, onda

$$\frac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0 \ (\leq 0) \Leftrightarrow \frac{f(x) - g^2(x)}{h(x)} 0 \geq 0 \ (\leq 0);$$

b) Əgər $g(x) < 0$ olarsa, onda

$$\frac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0 \ (\leq 0) \Leftrightarrow h(x) < 0 (> 0).$$

Hər iki şərti birləşdirməklə alarıq ki,

$$\frac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0 \ (\leq 0) \Leftrightarrow h(x) < 0 (> 0);$$

$$\frac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0 \ (\leq 0)$$
$$\Leftrightarrow \left[\begin{array}{l} \begin{cases} g(x) < 0, \\ h(x) > 0 (< 0), \end{cases} \\ \begin{cases} g(x) \geq 0, \\ \dfrac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0 (\leq 0). \end{cases} \end{array}\right.$$

Dəyişənin bütün mümkün qiymətlərində $\sqrt{f(x)} - g(x)$ fərqinin işarəsi

$f(x) - g^2(x)$ fərqinin işarəsi ilə üst-üstə düşdüyündən

$$\frac{\sqrt{f(x)} - g(x)}{h(x)} \geq 0\ (\leq 0) \Leftrightarrow \frac{f(x) - g^2(x)}{h(x)} \geq 0 (\leq 0)$$

olur.

Misal 3. Bu üsulun tətbiqi ilə $\frac{\sqrt{4x^2-3x+2}-\sqrt{4x-3}}{x^2-5x+6} \leq 0$ bərabərsizliyinin həlli olan parçanın uzunluğunu tapaq.

Həlli. Bunun üçün əvvəlcə verilmiş bərabərsizliyi həll edək:

$$\frac{\sqrt{4x^2 - 3x + 2} - \sqrt{4x - 3}}{x^2 - 5x + 6} \leq 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 4x^2 - 3x + 2 \geq 0, \\ 4x - 3 \geq 0, \\ \frac{4x^2 - 7x + 5}{(x-2)(x-3)} \leq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 4x - 3 \geq 0, \\ (x-2)(x-3) < 0 \end{cases} \Leftrightarrow x \in (2; 3).$$

Aşkardır ki, $4x^2 - 3x + 2$ və $4x^2 - 7x + 5$ kvadrat üçhədlilərinin hər ikisinin də diskriminantı mənfidir. Ona görə də onlar yalnız müsbət qiymətlər alır.

Beləliklə, axtarılan parçanın uzunluğu 1-ə bərabər olur.

Problemin aktuallığı. Baxılan problemin tədqiqinin nəticələri irrasional bərabərsizliklərin təlimi prosesinin intensivləşdirilməsində, baxılan üsullardan istifadə etmə bacarıqlarının, vərdişlərinin formalaşdırılmasında xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. İrrasional bərabərsizliklərin həlli üsullarına əsaslanaraq onların müxtəlif üsullarla həlli verilmişdir.

Kəmiyyətlərin və onlarla bağlı məsələlərdə triqononmetriyann tətbiqinin daha da dərinləşdirilməsi, bir çox müxtəlif tip çətinlik dərəcəsi yüksək olan misalların opta məktəb proqramına uyğun, ancaq qismən çətin metod və priyomların tətbiqi ilə həll edilməsi.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən riyaziyyatı dərindən öyrənən siniflərdə, şagirdlərin ali məktəblərə qəbul imtahanlarına və olimpiadalara hazırlığı üçün istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Həsən Hüseynov, Vladimir Dyatlov. Riyaziyyat (metodlar, çalışmalar, həllər). -Bakı, "Elm", -1998.
2. Колесникова С.И. Математика. Интенсивный курс подготовки к Единому Государственному экзамену. -М.:Айрис-пресс, -2004.
3. Шарыгин И.Ф. Математика для школьников старших классов. -М.:Дрофа, -1995.

E-mail:af_64@mail.ru

E-mail:mehman.sadiqov.2016@mail.ru

E-mail: amisum-alava@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 01.07.2024

UOT 372.851

Günel Təbriz qızı İsrafilova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
https://orcid.org/0009-0009-7392-5825
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).97-100

İBTİDAİ SİNİFLƏRİN RİYAZİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ QEYRİ-STANDART ÇALIŞMALARIN HƏLLİ YOLLARI HAQQINDA

Гюнель Табриз гызы Исрафилова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

О СПОСОБАХ РЕШЕНИЯ НЕСТАНДАРТНЫХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Gunel Tabriz Israfilova
teacher at Azerbaijan State Pedagogical University

SOLUTION WAYS OF NON-STANDARD EXERCISES IN PRIMARY CLASS MATHEMATICS LESSONS

Xülasə. Məqalədə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində qeyri-standart çalışmaların müxtəlif həlli yolları qeyd edilir. Qeyri-standart məsələlərin həlli prosesində şagirdlərin evristik fəaliyyətləri üstünlük təşkil edir. Hal-hazırda bu cür məsələlər kurikulum tələblərinə uyğun olaraq artıq riyaziyyat dərsliklərində də öz əksini tapıb.
Açar sözlər: *ibtidai sinif şagirdləri, təhsil, təlim, qeyri-standart dərs, ibtidai sinif*

Аннотация. В статье упоминаются различные способы решения нестандартных задач на уроках математики в начальных классах. Эвристическая деятельность учащихся преобладает в процессе решения нестандартных задач. В настоящее время подобные вопросы уже отражены в учебниках математики в соответствии с требованиями курикулума.
Ключевые слова: *учащиеся начальных классов, образование, обучение, нестандартный урок, начальный класс*

Abstract. The article mentions different ways of solving non-standard studies in mathematics classes of primary classes. Students' heuristic activities prevail in the process of solving non-standard problems. Currently, such issues are already reflected in mathematics textbooks in accordance with the curriculum requirements.

Keywords: *primary school students, training, non-standart lesson, primary school*

İndiyə qədər ibtidai siniflərdə qeyri-standart məsələlərdən əsasən ev tapşırıqlarında, riyaziyyat gecələrində, sinifdənxaric işlərdə təklif edilirdi. Hal-hazırda bu cür məsələlər kurikulum tələblərinə uyğun olaraq artıq riyaziyyat dərsliklərində də öz əksini tapıb.

Dərs üçün standart olmayan və ya düşündürücü məsələlər seçərkən uzun və yorucu hesablamaları olan, şagirdin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olmayan məsələlərdən qaçmaq, sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipini gözləmək lazımdır, əks halda şagirdlərdə öz qüvvələrinə inamsızlıq yaranar və fənnə marağı sönə bilər.

Məşhur rus pedaqoqu və riyaziyyatçısı L.M. Fridman [3] qeyri-standart dərsləri belə qiymətləndirmişdir: "qeyri-standart çalışmalar riyaziyyat kursunda dəqiq ümumi qayda və qanunların, xüsusi proqramın olmadığı çalışmalardır".

Standart olmayan çalışmaların həll etdirilməsi eyni zamanda şagirdi standart çalışmalar həllinə daha yaxşı hazırlayır. Çünki standart olmayan çalışmalar bir neçə standart çalışmaya bölünərək həll olunur. Bu zaman şagird idrak prosesinin əksər mərhələlərindən keçdiyindən onun təfəkkürü əsaslı şəkildə fəallaşır.

Çox vaxt riyaziyyatda sinifdənxaric işlərdə şagirdlərin iştirakı, riyaziyyatın dərindən öyrənilməsində ilk mərhələ ola bilər və maraqlandığı materialın müstəqil öyrənilməsinə kömək olacaqdır. S.S. Həmidovun [2] da qeyd etdiyi kimi, sinifdənxaric iş şagirdlərdə güclü tərəflərini, riyazi qabiliyyətlərini, qeyri-standart çalışmaları həll etmək qabiliyyətlərini üzə çıxarır.

Qeyri-standart dərslərdə şagirdlər üçün tərtib edilmiş və ya seçilmiş tapşırıqlar əsas rol oynayır. Tapşırıqları seçərkən qeyri-standart çalışmalara üstünlük verilməsini təklif edirik, çünki qeyri-standart çalışmalar şagirdlərin idrak fəallığının yüksəlməsində böyük rol oynayır.

Qeyri-standart və əyləncəli məsələlərin həllinin müəyyən üsullarını, ümumi yanaşmalarını dərk etməkdə şagirdə müntəzəm olaraq kömək göstərmək lazımdır.

Standart olmayan məsələyə aid bir neçə məsələ həlli nümunəsi ilə tanış olaq.

Məsələ 1. Aralarındakı məsafə 300 *km* olan *A* və *B* məntəqələrindən eyni zamanda iki avtomobil yola düşdü. *A* məntəqəsindən çıxan avtomobilin sürəti 40 *km/saat*-dır. Əgər iki saat sonra bu avtomobillər arasındakı məsafənin 100 *km* olduğu məlumdursa, ikinci avtomobilin sürətini tapın.

Həlli. Məsələnin şərtində bu avtomobillərin hansı istiqamətdə hərəkət etdiyi verilməyib. Hərəkət üç istiqamətdə ola bilər:

1. Əks istiqamətdə hərəkət
2. Eyni istiqamətdə hərəkət
3. Qarşı-qarşıya hərəkət

Müəllim şagirdlərə belə bir sualla müraciət edir:

M: - Məsələnin şərtinə görə hərəkətin bu 3 növündən hansı ola bilməz?

Ş: - Əks istiqamətdə.

M: - Nə üçün əks istiqamətdə bu avtomobillərin hərəkət etməsini biz araşdırmamalıyıq?

Ş1: - Çünki bu avtomobillər arasındakı məsafə 300 *km* idi. Şərtə görə isə iki saat sonra onlar arasındakı məsafə 100 *km* idi.

Ş2. – Bu avtomobillər əks istiqamətdə hərəkət etsəydilər, onda onlar arasındakı məsafə 300 *km*-dən çox olmalı idi.

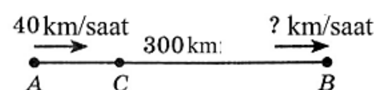
M: - Deməli, avtomobillərin əks istiqamətdə hərəkət etməsi zamanı məsələnin həlli yoxdur. Onda hərəkətin hansı iki növünü araşdırmalıyıq?

Ş: - Eyni istiqamətdə hərəkət və qarşı-qarşıya hərəkət

I hal. Eyni istiqamətdə hərəkət.

Tutaq ki, birinci avtomobil 40 km/saat sürətlə A məntəqəsindən B məntəqəsinə hərəkət edir.

Bu hala uyğun modeli quraq.

Həlli.

1) Birinci avtomobil iki saata neçə kilometr yol getdi?

40·2=80 (*km*)

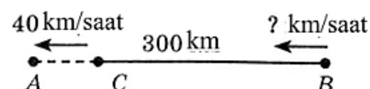
2) Birinci avtomobilə B məntəqəsinə çatmağa neçə kilometr məsafə qalıb?

300–80=220 (*km*)

İkinci avtomobil birinci ilə qarşı-qarşıya hərəkət etmədiyi üçün, bu halda birinci və ikinci avtomobil arasındakı məsafə 2 saatdan sonra 100 *km* ola bilməz. Bu halda məsələnin həlli yoxdur.

İndi isə tutaq ki, birinci avtomobil 40 *km/saat* sürətlə *A* məntəqəsindən B məntəqəsinə əks istiqamətdə hərəkət edir.

Aşağıdakı kimi model quraq.

Həlli.

1) Birinci avtomobil iki saata neçə kilometr yol getdi?

40·2=80 (*km*)

2) İkinci avtomobil A məntəqəsinə çatmaq üçün neçə km yol getməlidir?

100–80=20 (*km*)

3) İkinci avtomobil iki saata neçə kilometr yol getdi?

300–20=280 (*km*)

4) İkinci avtomobilin sürəti nə qədərdir?

280:2=140 (*km/saat*)

II hal. Avtomobillər qarşı-qarşıya hərəkət edirlər.

Aşağıdakı kimi model quraq.

Həlli.

1) Birinci avtomobil iki saata neçə kilometr yol getdi?

40·2=80 (*km*)

2) Aralarındakı məsafə 100 km qalana qədər ikinci avtomobil neçə kilometr yol getdi?

300–100–80=120 (*km*)

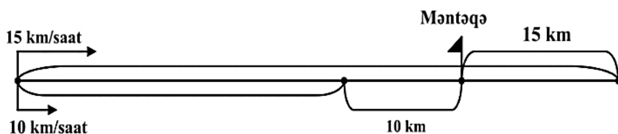
3) İkinci avtomobilin sürəti nə qədərdir?

120:2=60 (*km/saat*)

Cavab: hərəkətin istiqamətindən asılı olaraq, ikinci avtomobilin sürəti 60 km/saat və ya 140 km/saat-dır.

Məsələ 2. Velosipedçi təyin olunmuş bir məntəqəyə müəyyən bir vaxtda çatmalıdır. Məlumdur ki, əgər o, 15 km/saat sürətlə hərəkət etsə, 1 saat tez çatar, əgər 10 km/saat sürətlə hərəkət etsə, 1 saat gec çatar. Vaxtında çatmaq üçün velosipedçi hansı sürətlə hərəkət etməlidir?

Həlli. I üsul. Tutaq ki, bir yox, iki velosipedçi eyni vaxtda hərəkət edir və bu zaman 1-ci velosipedçi həmin məntəqəyə çatdıqdan sonra hərəkətinə 1 saat da davam edir. Velosipedçilərin hərəkətini təsvir edək.

Alırıq ki, birinci velosipedçi təyin olunmuş məntəqədən 15 *km* irəli getmişdir, ikinci velosipedçi isə təyin olunmuş məntəqəyə 10 *km* çatmayıb. 1-ci velosipedçi 2-ci velosipedçidən cəmi 10+15=25 (*km*) çox yol getmişdir. 1-ci velosipedçi 2-ci velosipedçiyə 25 *km* məsafədə 5 saatda (25:5=5) çata bilər. Deməli, 1-ci velosipedçi təyin olunmuş məntəqəyə 4 saata (5–1=4) çatar. 15·4=60 (*km*). İndi isə velosipedçinin təyin olunan məntəqəyə vaxtında çatması üçün hansı sürətlə getməli olduğunun tapaq: 60:5=12 (*km/saat*).

Cavab: 12 *km/saat*; 60 *km*

II üsul. Tutaq ki, velosipedçi müəyyən olunan yerə vaxtında çatmaq üçün t saat vaxt tələb olunur. Onda velosipedçinin 10 *km/saat* sürətlə getdiyi yol $10\cdot(t+1)$*km* və 15 *km/saat* sürətlə getdiyi yol $15\cdot(t-1)$*km* olar. Şərtə görə alırıq ki:

$10\cdot(t+1)=15\cdot(t-1)$

$10t+10=15t-15$

$5t=25$

$t=5$

Deməli, velosipedçinin getdiyi yol 60 *km* (10·(5+1)=60), sürəti isə 60:5=12 (*km/saat*) olar.

Cavab: 12 *km/saat*; 60 *km*

Məsələ 3. Kitabdan bir neçə vərəq düşdü. İlk düşmüş səhifənin nömrəsi 213-dür və sonuncu səhifənin nömrəsi eyni nömrələrlə, lakin tərs qaydada təsvir olunur. Kitabdan neçə vərəq düşüb?

Həlli. Sonuncu düşmüş səhifənin nömrəsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır: 1, 2, 3 rəqəmlərindən ibarət olmalıdır, cüt ədəd və 213-dən böyük olmalıdır. 312 ədədi bu xüsusiyyətlərə malikdir. 312 səhifə arasında ilk 212 səhifə kitabda qaldı, yəni, 312–212=100 səhifə düşdü, bu da 50 vərəqdir.

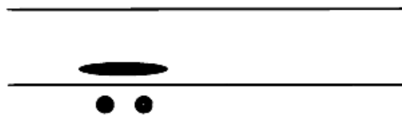
Cavab: 50 vərəq

Məsələ 4. Böyük qardaşın bir dondurma almağa bir qəpiyi, kiçik qardaşın isə 15 qəpiyi çatışmır. Məlum olub ki, onların birlikdə bir dondurma almağa pulları çatmır. Hər bir qardaşın nə qədər pulu var və bir dondurma neçəyədir?

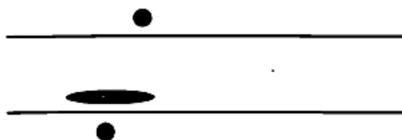
Həlli. Əgər kiçik qardaşın heç olmasa bir qəpiyi olsaydı, onu da böyük qardaşın puluna əlavə etməklə, dondurmanı almaq olardı. Amma şərtə görə, bir dondurmanı almağa birlikdə də pulları çatmır. Bu o deməkdir ki, kiçik qardaşın bir qəpiyi də yox idi. Böyük qardaşın dondurmanı almağa 15 qəpiyi çatmırdı. Yəni, bir dondurma 15 qəpikdir. Böyük qardaşın isə 14 qəpik pulu var idi.

Məsələ 5. Lalə və İpək eyni zamanda çaya yaxınlaşırlar. Sahildə eyni zamanda yalnız bir nəfərin istifadə edə biləcəyi kiçik bir qayıq var. Buna baxmayaraq, Lalə və İpək başqa vasitədən istifadə etmədən, bu qayıqla çayı keçib, yollarına davam etdilər. Onlar buna necə nail oldular?

Həlli. Qayığı, iki nəfəri və çayı təsvir etmək üçün aşağıdakı kimi şəkil çəkmək olar:

Bu şəkildən uşaqlar sualın cavabını tapa bilmirlər. Onda uşaqlarda şəkli başqa cür çəkmək fikri yarana bilər. Aşağıdakı kimi şəkil çəkdirmək olar:

Onlar çayın müxtəlif sahillərinə yaxınlaşmışdılar.

Şagirdlər standart və qeyri-standart məsələlərin mahiyyətini və məqsədini başa düşdükdən, onların təcrübi əhəmiyyətinə inandıqdan, məsələ həllində kifayət qədər təcrübə topladıqdan sonra tədricən məsələlərin çətinlik dərəcəsini yüksəltmək olar.

Standart məsələlərin həlli zamanı şagirdlərin alqoritmik fəaliyyəti üstünlük təşkil etdiyi halda, qeyri-standart məsələlərin həlli prosesində evristik fəaliyyətləri üstünlük təşkil edir. Qeyri-standart məsələlərin həllində şagirdin evristik fəaliyyəti müəllim və şagirdin özü tərəfindən nizamlanır. Bu nizamlanma əqli fəaliyyətin (məsələnin həllinə yönələn və bu prosesdə daha da inkişaf edən) alqoritmik cəhəti ilə bağlıdır. Məsələ həllində alqoritmik və evristik fəaliyyətlərini şagird vəhdətdə nizamlaya bildiyi halda öz fəaliyyətini idarə edə bilən subyektə çevrilmiş olur. Riyaziyyatdan qeyri-standart çalışmalardan istifadə etməklə daha çox elə problem situasiyaları yaratmaq olar ki, onlar tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə daha səmərəli şəkildə səbəb olar.

Standart çalışmaların həllindən fərqli olaraq, qeyri-standart çalışmaların həlli zamanı şagirdlərin evristik fəaliyyət göstərməsi, yaradıcı mühakimə yürütməsi, idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi daha səmərəli təmin edilir. Q.B. Kerova [5], Z.F. Kazımov və G.T. İsrafilova [3] tərəfindən I, II, III və IV sinif şagirdlərinin idrak fəallığını inkişaf etdirən riyaziyyatdan hazırlanan qeyri-standart çalışmalar sistemindən pedaqoji eksperiment zamanı tədqiq olunan problem baxımından istifadə edilməsi göstərdi ki, bu dərslərin imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi şagirdlərin təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə olduqca əhəmiyyətli təsir göstərə bilir.

Problemin aktuallığı. İbtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində qeyri-standart çalışmalardan yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır və geniş imkanlara malik olması ilə səciyyələnir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərində qeyri-standart çalışmaların müxtəlif həlli yolları qeyd edilir. Hal-hazırda bu cür məsələlər kurikulum tələblərinə uyğun olaraq artıq riyaziyyat dərsliklərində də öz əksini tapıb.

Problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Məqalə ibtidai sinif şagirdlərinin qeyri-standart məsələlərin həlli prosesində evristik fəaliyyətləri üstünlük təşkil edir, bununla da görüləcək işlərin məzmununu, forma və metodlarını daha da təkmilləşdirmək baxımından praktik istiqamət verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov, N.R. Əyləncəli riyaziyyatdan çalışmalar. / N.R. Abbasov, A.Ə. Əliyev - Bakı: Qarant, - 2003. - 93 s.
2. Həmidov, S.S. Riyaziyyatın tədrisi metodikası (I-IV siniflər) / S.S. Həmidov. - Bakı: ADPU, - 200. - 249 s.
3. Kazımov, Z. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər) / Z. Kazımov, G. İsrafilova – Bakı: ADPU nəşri, – 2020. – 104 s.
4. Фридман, Л.М. Джумаев К. Как научиться решению задачи. / Л.М. Фридман, К.М. Джумаев. - Москва: Просвещение, - 1989. - 192 с.
5. Керова, Г.В. Нестандартные задачи по математике. 1-4 классы. / Г.В. Керова. – Москва: ВАКО, – 2013. – 240 с.

E-mail: israfilova899@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub:21.06.2024

UOT 372.851

Vüsalə Telman qızı Allahverdiyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kollecinin müəllimi
https://orcid.org/0009-0002-1358-8483
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).101-105

Ziba Novruz qızı Rəhimova
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kollecinin müəllimi
https://orcid.org/0009-0009-1933-1831

Dilbər Məhəmməd qızı Qasımzadə
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kollecinin müəllimi
https://orcid.org/0009-0001-8801-1120

TRİQONOMETRİYANIN MÜXTƏLİF TİP MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNƏ TƏTBİQİ

Вюсала Тельман гызы Аллахвердиева
преподаватель Сумгаитского Государственного Технического Колледжа при Сумгаитском Государственном Университете

Зиба Новруз гызы Рагимова
преподаватель Сумгаитского Государственного Технического Колледжа при Сумгаитском Государственном Университете

Дильбяр Магомед гызы Гасымзаде
преподаватель Сумгаитского Государственного Технического Колледжа при Сумгаитском Государственном Университете

ПРИМЕНЕНИЕ ТРИГОНОМЕТРИИ ДЛЯ РЕШЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ТИПОВ ЗАДАЧ

Vusala Telman Allahverdieva
teacher at Sumgait State Technical College under Sumgait State University

Ziba Novruz Rahimova
teacher at Sumgait State Technical College under Sumgait State University

Dilbar Mahammad Gasimzade
teacher at Sumgait State Technical College under Sumgait State University

APPLICATION OF TRIGONOMETRY TO SOLVE VARIOUS TYPES OF PROBLEMS

Xülasə. Məqalədə bəzi riyazi məsələlərin triqonometriyanın tətbiqi metodu ilə həllinin göstərilmişdir. Triqonometriya anlayışının digər elmlərə, o cümlədən həndəsi və riyazi kəmiyyətlərin ölçülməsinə və bir çox riyazi mürəkkəb məsələlərdə isə, hesablamalara tətbiq edilməsinin yolları araşdırılmışdir
Açar sözlər. *Triqonometriya, üçbucaq, paraleloqram, sahə, diaqonal, tərəf, sinuslar teoremi, bərabərlik, məchul, dəyişən, parametr*

Аннотация. В статье показано решение некоторых математических задач методом тригонометрического применения. Исследованы пути использования понятия тригонометрии к другим наукам, в том числе к измерению геометрических и математических величин и расчетам во многих математически сложных вопросах.

Ключевые слова. *Тригонометрия, треугольник, параллелограмм, площадь, диагональ, сторона, теорема синусов, равенство, ограничение, переменная, параметр.*

Abstract. The article shows the solution of some mathematical problems by the method of trigonometrical application. Ways of applying the concept of trigonometry to other sciences, including the measurement of geometric and mathematical quantities and calculations in many mathematically complex issues, have been investigated.

Keywords. *Trigonometry, triangle, parallelogram, area, diagonal, side, sine theorem, equality, constraint, variable, parameter*

Çox zaman belə bir sual verilir: Triqonometriya nəyə lazımdır?

Əslində bu sualın cavabı o qədər genişdir ki, həyatın, texnikanın, elmin əksər sahələrini əhatə edir deyə bilərik: Triqonometriyanın köməyi ilə fiziki, kimyəvi məsələlər, mexanika və astronomiyada da ən çox cisimlərin müxtəlif hərəkət tənlikləri, hava və su nəqliyyatında , naviqasiya cihazlarının iş prinsipi, akustik və optik cihazların, musiqi nəzəriyyəsinin, tibbdə kompüter tomoqrafiyasının, ultrasəs müayinə cihazlarının... və s.

Göründüyü kimi, tətbiq sahəsi-sferası digər riyazi anlayışlardan kəskin şəkildə seçiləcək qədər genişdir. Məsafədə bir neçə məsələnin həllinə triqonometriyanı tətbiq edəcəyik. İlk öncə triqonometriyanın həndəsəyə tətbiqinə aid məsələyə baxaq, bu səbəbdən ki, triqonometriya da, həndəsədə orta məktəbin riyaziyyat kursuna daxildir.

Məlumdur ki, orta məktəb həndəsəsində əsas mövzulardan biri də müstəvi fiqurların sahələrinin hesablanmasıdır. Bu mövzuda bir çox sahə düsturları da vardır. Ancaq bəzən , bizdən asılı olmadan məsələ elə verilir ki , o halda verilənlər və məlum düsturlar məsələnin həlli üçün kifayət etmir.

MƏSƏLƏ 1.

Diaqonalları p və q $(p > q)$*, və iti bucağı α olan paraleloqramın sahəsini tapın.*

HƏLLİ: Əvvəlcə məsələnin həlli üçün vacib olan axtarışlar edək;

1.İlk öncə bu şərtlər daxilində məlum sahə düsturlarından hansı

daha münasib olar, deyə fikirləşsək, paraleloqramın

$S = \frac{1}{2} p \times q \times sin\,\varphi$ $(\varphi = \widehat{p\,q})$ sahə düsturu yada düşür.

Ancaq, diqqət etsək, görürük ki, bu halda paraleloqramın diaqonalları arasında qalan φ bucağının tapılması özü ayrılıqda mürəkkəb bir axtarış olardı , bu səbəbdən də qeyd olunan sahə düsturundan imtina etməli oluruq.

2. $S = xh$, düsturunun tətbiqi mümkün sayılmır, çünki, nə x-tərəfi, nə də bu tərəfə çəkilmiş h-hündürlüyü də məlum deyil və tapılması da mürəkkəbdir.

3. Paraleloqramın tərəflərini şərti olaraq x və y ilə işarə edərək; $S = x \times y \times sin\,\alpha$ düsturunu nəzərdən keçirək;

Məsələnin şərtində tərəflər verilmədiyindən bu sahə düsturunun da yetərli olmaması fikri yarana bilər, ancaq triqonometriyanı verilən şərtlər və qəbul etdiyimiz x, y tərəflərini nəzərə almaqla tətbiq edək.

Triqonometriyadan orta məktəb kursunda tədris edilən və tətbiq sahəsi bir çox məsələlərinin həllində xüsusi yer tutan kosinuslar teoremini tətbiq edək: Yəni diaqonalları p və q, tərəfləri x və y iti bucağı α olan paraleloqramın diaqonallarını tərəflərindən və α –dan asılı olaraq tapaq.

$$p^2 = x^2 + y^2 - 2xy\,cos(\pi - \alpha)$$
$$q^2 = x^2 + y^2 - 2xy\cos\alpha$$

Bu iki bərabərlikdə iştirak edən 2 məchul və 3 məlum parametr vardır, məchul parametrlər isə 2-ci dərəcədən iştirak edir, buna baxmayaraq, çıxış yolu var: tərəf-tərəfə çıxsaq, alarıq:

$$p^2 - q^2 = 4xy\,cos\,\alpha$$

Burada $\cos(\pi - \alpha) = -\cos\alpha$ olduğu nəzərə alınmışdır.

Nəticədə: $p^2 - q^2 = 4xy\,cos\,\alpha$ bərabərliyində məchul olan x, y tərəflərin hasili iştirak edər.

$xy = \frac{p^2 - q^2}{4\,cos\,\alpha}$ əvəz etsək, və hər tərəfi $\sin\alpha$ vursaq;

$xy\,sin\,\alpha = \frac{p^2 - q^2}{4\,cos\,\alpha} \times sin\,\alpha$ alarıq ki, buradan da,

$S = xy\sin\alpha = \frac{p^2-q^2}{4} \times \operatorname{tg}\alpha$, yəni paraleloqramın sahəsi $S = xy \times \operatorname{tg}\alpha$ düsturunu alırıq. Məsələ həll olundu.

Triqonometriyanın həndəsəyə tətbiqinə aid daha bir məsələ baxaq.

MƏSƏLƏ 2.

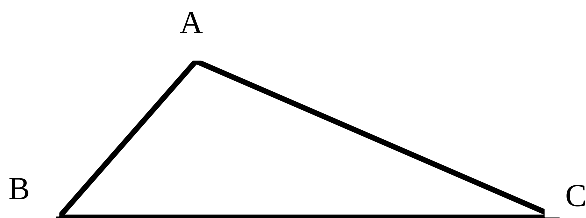
Eni 10 metr olan evin dam örtüyü yan tərəfdən baxdıqda oturacaqla bir tərəfdən 30°, *digər tərəfdən isə* 60° *bucaq əmələ gətirən üçbucaq formasında olmaqdır. Dam örtüyünün material sərfiyyatını bilmək üçün örtüyün ümumi uzunluğunu tapmaq lazımdır.*

HƏLLİ: Məsələnin şərtinə uyğun dam örtüyünü yan tərəfdən şəklini çəkək:

Şəkildən də göründüyü kimi məsələnin həlli üçbucaq şəkilli dam örtüyünü

AB və BC tərəflərinin tapılmasına gətirilir və həlli triqonometriyadan

məlum sinuslar teoremini tətbiq etməklə tapırıq:

$\frac{a}{\sin\alpha} = \frac{b}{\sin\beta} = \frac{c}{\sin\gamma}$ düsturunu məsafəyə tətbiq etmək üçün

AC=10, $\hat{A} = 60°, b = AB, \hat{B} = 90°, \hat{C} = 30°$ işarə qəbul etsək,

1) $\frac{10}{\sin 90°} = \frac{AB}{\sin 30°}\ dan \Rightarrow AB = 10 \times \frac{1}{2} \times 1 = 5$

2) $\frac{10}{\sin 90°} = \frac{BC}{\sin 60°} \Rightarrow BC = \frac{\sqrt{3}}{2} \times 10 \times 1 = 5\sqrt{3}$

AB+BC=5m+5$\sqrt{3} = 5(\sqrt{3}+1)m$; $\sqrt{3} \approx 1{,}7$ qəbul edib,

ümumi dam örtüyünə sərf edilən materialın uzunluğunu tapırıq.

Triqonometriyanın köməyilə qismən çətin və həm də cəbri məsələyə baxaq.

MƏSƏLƏ 3.

$x^{2n+1} - 1 = 0$ *tənliyinin köklərinin həqiqi hissələtinin cəmini tapın.*

HƏLLİ:

Qeyd edək ki, məsələnin həllini bir neçə metodla tapmaq olar:

1) Viyet teoreminin ümumi həllinin xassəsini tətbiq etməklə

2) Yeni dəyişən – parametr daxil etməklə

3) Verilmiş məsələni həll etmək üçün bu məsələ ilə müəyyən analogiyası olan başqa bir məsələ verilmiş məsələni birləşdirərək həll etməklə

4) Tez-tez istifadə olunan kəmiyyətlərə hər hansı həndəsi qiymətlər verməklə

1-ci üsulla məsələni həll edək:

$x^{2n+1} - 1 = 0$ tənliyinin həlli

$x^{2n+1} = 1$ şəklindədir və köklərinin sayı 2n+1 sayda olar. Kompleks ədədlər çoxluğunda tənliyin bütün kökləri

$$\sqrt[2n+1]{1} = \sqrt[2n+1]{\cos 0 + i\sin 0} = \cos\frac{2\pi k}{2n+1} + i\sin\frac{2\pi k}{2n+1}$$

k= 0 , 1 , 2 , 3 , ... , 2n , olar. Yəni tənliyin kökləri

1: $\cos\frac{2\pi}{2n+1} + i\sin\frac{2\pi}{2n+1}$; $\cos\frac{4\pi}{2n+1} + i\sin\frac{4\pi}{2n+1}$; ...; $\cos\frac{2\pi n}{2n+1} + i\sin\frac{2\pi n}{2n+1}$; $\cos\frac{2(n+1)\pi}{2n+1} + i\sin\frac{2(n+1)\pi}{2n+1}$; $\cos\frac{4\pi n}{2n+1} + i\sin\frac{4\pi n}{2n+1}$. olar.

Göründüyü kimi

$\cos\frac{2\pi}{2n+1}; \cos\frac{4\pi}{2n+1}; \ldots; \cos\frac{2\pi n}{2n+1}$ ədədləri verilmiş tənliyin köklərinin həqiqi hissələridir. n-dərəcəli tənliyin köklərinin cəminin Viyet teoreminə görə sıfıra bərabər olduğu məlumdur.

Yəni :

$$1 + \cos\frac{2\pi}{2n+1} + \cos\frac{4\pi}{2n+1} + \cdots + \cos\frac{2\pi n}{2n+1} + \cdots + \cos\frac{4\pi n}{2n+1} = 0$$

$x^{2n+1} - 1 = 0$ tənliyinin bütün xəyali kökləri cüt-cüt qoşma olduğundan ,

$$1 + \alpha(\cos\frac{2\pi}{2n+1} + \cos\frac{4\pi}{2n+1} + \cdots + \cos\frac{2\pi n}{2n+1}) = 0$$

olduğu alınır. Buradan isə,

$$\cos\frac{2\pi}{2n+1} + \cos\frac{4\pi}{2n+1} + \cdots + \cos\frac{2\pi n}{2n+1} = -\frac{1}{2}$$

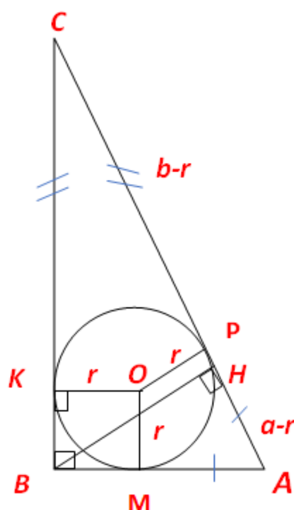
olduğu məlum olur.

MƏSƏLƏ 4.

Düzbucaqlı üçbucağın hipotenuzuna endirilmiş perpendikulyarın uzunluğu 10 sm olarsa, bu düzbucaqlı üçbucaqdan sahəsi 50 sm^2 olan dairə kəsmək olarmı?

Həlli:

Göründüyü kimi, məsələ həndəsənin köməyilə tətbiqi məsələdir

Aydındır ki, hipotenuzuna endirilmiş hündürlüyü 10 sm olan çoxlu sayda düzbucaqlı üçbucaqlar var və hər bir belə düzbucaqlı üçbucağında daxilinə çəkilmiş dairələrin(çevrələrin)

hərəsinin öz radiusu var. Ona görə biz isbat etməliyik ki, sahəsi 50 sm^2olan dairəni düz bucaq təpəsindən endirilmiş hündürlüyü 10 sm olan düzbucaqlı üçbucaqdan kəsib götürmək olar və bu çevrənin radiusu ən kiçik qiymət alar.

Məsələnin həllini xarakterizə edən həndəsi təsviri çəkək və müxtəlif işarələmələri edək:

ABC üçbucağın da; $\hat{B} = 90°\,; OK = OP = OM = r\,; BH \perp AC\,; BH = 10sm\,; AC = b\,; AB = a\,, \angle\hat{A} = \alpha$

Bu işarələmələrə və həndəsi teoremlərə görə isə alırıq ki, CK=CD=b-r; KB=BM=OM=OK=r və AD=AM=a-r olar. $\triangle\, AHB$ və $\triangle\, BHC -$

dən sinuslar teoremine görə;

$$a = \frac{10}{\sin\alpha};\ b = \frac{10}{\cos\alpha}$$ yaza bilərik.

$AC = c$ – hipotenuzunu iki yolla tapa bilərik;

$$1)\ c = \sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{(\frac{10}{\sin\alpha})^2 + (\frac{10}{\cos\alpha})^2} = \frac{10}{\sin\alpha\cos\alpha}$$

$$2) c = \left(\frac{10}{\sin\alpha} - r\right) + \left(\frac{10}{\cos\alpha} - r\right) = \frac{10}{\sin\alpha} + \frac{10}{\cos\alpha} - 2r$$

Buradan da, alırıq

$$\frac{10}{\sin\alpha\cos\alpha} = \frac{10}{\sin\alpha} + \frac{10}{\cos\alpha} \quad 2r \ \Rightarrow 2r = \frac{10}{\sin\alpha} + \frac{10}{\cos\alpha} - \frac{10}{\sin\alpha\cos\alpha}$$

$$\Rightarrow r = 5(\frac{1}{\sin\alpha} + \frac{1}{\cos\alpha} - \frac{1}{\sin\alpha\cos\alpha})$$

Beləliklə, məsələnin həlli sonuncu bərabərlikdəki mötərizə daxilində olan α-dan asılı funksiyanın ən kiçik qiymətinin tapılmasına gətirildi, yəni

$$minf(x) = \frac{1}{\sin\alpha} + \frac{1}{\cos\alpha} - \frac{1}{\sin\alpha\cos\alpha}$$

qiymətini tapmalıyıq. α-nın hansı qiymətində f(x) – funksiyası ən kiçik qiymət alar.

Bu sualın cavabını həm törəmə ilə , həm də adi triqonometrik ifadənin sadələşdirilməsi yoluyla da tapa bilərik. Sadələşdirmə yoluyla göstərək ki, $\alpha = {}^{\pi}/_{4}$ olduqda, f(x)-si minimum alır.

$$\frac{1}{\sin\alpha} + \frac{1}{\cos\alpha} - \frac{\sin\alpha^2 + \sin\alpha^2}{\sin\alpha\cos\alpha} = \frac{1}{\sin\alpha} + \frac{1}{\cos\alpha} - \frac{\sin\alpha}{\cos\alpha} - \frac{\cos\alpha}{\sin\alpha} = \frac{1 - \sin\alpha}{\cos\alpha} + \frac{1 - \cos\alpha}{\sin\alpha} = \frac{1 - \cos(90° - \alpha)}{\sin(90° - \alpha)} + \frac{1 - \cos\alpha}{\sin\alpha} = \frac{2sin^2\left(45° - \frac{\alpha}{2}\right)}{2\sin\left(45° - \frac{\alpha}{2}\right)\cos(45° - \frac{\alpha}{2})} + \frac{2sin^2\left(\frac{\alpha}{2}\right)}{2\sin\frac{\alpha}{2}\cos\frac{\alpha}{2}}$$

$$= \frac{\sin(45° - \frac{\alpha}{2})}{\cos(45° - \frac{\alpha}{2})} + \frac{\sin\frac{\alpha}{2}}{\cos\frac{\alpha}{2}} = \frac{\sin 45°}{\cos(45° - \frac{\alpha}{2})\cos\frac{\alpha}{2}}$$
$$= \frac{2\sin 45}{\cos 45 + \cos(45° - \alpha)}$$

Son ifadədə $\alpha = 45°$ olsa, daxilə çəkilmiş çevrənin radiusu r ən kiçik olar. Onda $r = 5 \times \frac{2\sin 45°}{\cos 45°+1} = 10(\sqrt{2} - 1) olar \Rightarrow S = \pi r^2 = \pi \times 100 \times (\sqrt{2} - 1)^2 \Rightarrow 50\ alırıq.$

İndi isə triqonometriyanı cəbri məsələyə tətbiq edək, daha doğrusu triqonometriyanın köməyilə verilmiş funksiyanı araşdırıb onun hansı sinifdən olmasını müəyyən edək.

MƏSƏLƏ 5.

$f(x) = sin(arc\,sin\,x + arc\,tg\,x)$

funksiyasının cəbri funksiya olduğunu triqonometriyanı tətbiq etməklə göstərin.

HƏLLİ:

Əvvəlcə triqonometriya kursundan iki bucaq cəminin sinusu düsturunu tətbiq edərək, aşağıdakı bərabərliyi alarıq.

$$\mathrm{f(x)} = \sin(\mathrm{arc\,sin\,x}) \times \cos(\mathrm{arctgx}) + \sin(\mathrm{arctgx}) \times \cos(\mathrm{arc\,sin\,x})$$

funksiyanın yeni ayrılışında toplananların hər birini ayrı-ayrı sadələşdirək;

a) $\sin(\mathrm{arc\,sin\,x}) = \mathrm{x}$

b) $\cos(\mathrm{arctgx}) = \frac{1}{\sec(\mathrm{arctgx})} = \frac{1}{\sqrt{1+\mathrm{tg(arctgx)}^2}} = \frac{1}{\sqrt{1+\mathrm{x}^2}}$;

$c)$ $\cos(\mathrm{arc\,sin\,x}) = \sqrt{1 - \sin(\mathrm{arcsinx})^2} = \sqrt{1 - \mathrm{x}^2}$

ç) $\sin(\mathrm{arc\,tg\,x}) = \cos(\mathrm{arctgx}) \times \mathrm{tg(arctgx)} = \frac{\mathrm{x}}{\sqrt{1+\mathrm{x}^2}}$

Beləliklə, alırıq ki, tərs triqonometrik funksiyaların və məlum triqonometrik eyniliklər tətbiq etməklə verilən *f(x)* funksiyası

$$f(x) = x\frac{1}{\sqrt{1+x^2}} + \frac{\sqrt{1-x^2}}{\sqrt{1+x^2}}x = \frac{x(1+\sqrt{1-x^2})}{\sqrt{1+x^2}}$$

Şəklinə düşür ki, buradan da onun cəbri funksiya olması aşkar görünür.

Problemin aktuallığı: məqalədə bəzi riyazi məsələlərin triqonometriyanın tətbiqi metodu ilə həllinin göstərilmişdir. Triqononmeriya anlayışının digər elmlərə, o cümlədən həndəsi və riyazi kəmiyyətlərin ölçülməsinə və bir çox riyazi mürəkkəb məsələlərdə isə ,hesablamalara tədbiq edilməsinin yolları araşdırılmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Kəmiyyətlərin və onlarla bağlı məsələlərdə triqononometriyann tətbiqinin daha da dərinləşdirilməsi, bir çox müxtəlif tip çətinlik dərəcəsi yüksək olan misalların opta məktəb proqramına uyğun, ancaq qismən çətin metod və priyomların tətbiqi ilə həll edilməsi

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə göstərilən məsələlərin triqonometriyanın tətbiq edilməsiylə müxtəlif rasional və həndəsi üsullarla həlli metodikası şagirdlərə və həmçinin tədqiqatçılara triqonometriyanın həm cəbri, həm də həndəsi məsələlərin həllərində, eləcə də uyğun isbat məsələlərində yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Туманов С.И. Поиски решения задач / -Москва : Издательство «Просвещение» , -1969. -267 с.
2. Ивлев Б.М., Шварцбурд С.И. и др**.** Задачи повышенной трудности по алгебре и началам анализа. / Учебн. пособие для 10-11 кл. средн. Школы. -М.: Просвещение, -1990.
3. İbrahimov Ə.Y. Kreymer A.Y., Sadıqov S.N. və b. Çətinlik dərəcəsi yüksək olan riyaziyyat məsələlərinin həlli üzrə praktikum. / -Bakı, 1975. -287 s.
4. M.H. Yaqubov və b. Riyaziyyat. Məsələ və misallar. /-B. : Çaşıoğlu, -2009. -310 s

E-mail: mammedovav1980@gmail.com
rehimovaziba40@gmail.com
dilberqasimzade@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 01.07.2024

UOT 372.854

Rumiyya İnshad Camalova
head teacher of the faculty of Chemistry and biology at
Azerbaijan State Pedagogical University
Orcid id: 0000-0001-9325-092X
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).106-113

Nigar Yasin Babayeva
head teacher of the faculty of Chemistry and biology
at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in chemistry

AN INVESTIGATION OF MIND MAPPING and STEAM- BASED LEARNING IN DEVELOPING RESEARCH SKILLS IN TEACHING CHEMISTRY

Rumiyyə İnşad qızı Camalova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Kimya və biologiya fakültəsinin baş müəllimi

Nigar Yasin qızı Babayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Kimya və biologiya fakültəsinin baş müəllimi,
kimya üzrə fəlsəfə doktoru

KİMYANIN TƏDRİSİ ZAMANI TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ZEHN XƏRİTƏLƏRİNİN VƏ STEAM ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Румия Иншад кызы Джамалова
старший преподователь факульета Химии и биологии Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Нигяр Ясин кызы Бабаева
старший преподователь факульета Химии и биологии Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по химии

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДА МЫСЛЕВЫХ КАРТ И ОБУЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ STEAM В РАЗВИТИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Abstract. In the article, in order to increase the quality and efficiency of education during the teaching of chemistry, to ensure the cognitive activity of students, the advantages of the role of mind maps on the way from memory to thinking, some issues related to the main content, specific characteristics and application of mind maps, subject-subject relations during interactive training, the academic level In addition to the development of the social and emotional sphere, there is talk of formation possibilities, STEAM, which is an important model of project-based learning during teaching, and virtual and augmented realities.

Keywords: *research, inductive, deductive, mind maps, virtual reality, augmented reality, project based learning, STEAM*

Xülasə. Məqalədə kimyanın tədrisi zamanı təhsilin keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması, təhsilalanların idrak fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə, hafizədən təfəkkürə gedən yolda zehin xəritələrinin rolunun üstünlüklərindən, zehin xəritələrinin əsas məzmunu, spesifik xüsusiyyətləri və tətbiqi ilə bağlı bəzi məsələlərdən, interaktiv təlim zamanı subyekt-subyekt münasibətlərindən, akademik səviyyənin inkişafı ilə yanaşı sosial və emosional sferanın da inkişaf etdirilib, formalaşdırma imkanlarından, tədris zamanı layihə əsaslı öyrənmənin vacib modeli olan STEAM-dan, virtual və artırılmış reallıqlardan söhbət açılır.

Açar sözlər: *tədqiqat, induktiv, deduktiv, zehn xəritələri, virtual reallıq, artırılmış reallıq, layihə əsaslı öyrənmə, STEAM.*

Аннотация. В статье в целях повышения качества и эффективности образования при преподавании химии, обеспечения познавательной деятельности учащихся показаны преимущества роли интеллект карт на пути от памяти к мышлению, рассмотрены некоторые вопросы, связанные с основными содержание, специфика и применение интеллект-карт, субъект-субъектные отношения при интерактивном обучении, академический уровень наряду с развитием социальной и эмоциональной сферы, идет речь о возможностях формирования, STEAM, который является важной моделью проектного обучения, виртуальная и дополненная реальности.

Ключевые слова: *исследования, индуктивное, дедуктивное, интеллект карты, виртуальная реальность, дополненная реальность, проектное обучение, STEAM.*

Introduction

From the beginning of the 19th century to the present, the teaching of chemistry has been the point of view of all chemical scientists. Over the years, the development of chemistry teaching has been followed, and it has been shaped according to the interests and needs of the individual, society and the state. T he latest stage in the history of the development of chemistry is the era of modern chemistry. Modern chemistry stands out over traditional chemistry eras due to its affordability. The main point today is that a new approach to chemistry requires an improvement in the quality of teaching. Given that chemistry is more of an experiential, experimental subject, specificity, accessibility and reality are very important when teaching chemistry. Laboratories, rich material and technical educational base, libraries are fertile conditions for students to conduct research. But there are schools where the environment for research is simple or non-existent. At this time, as a result of the teacher's professionalizm, the students' research skills go from memory-oriented. Mind maps to virtual and augmented realities that pave the way for thinking-oriented research. In this regard, the advantages of project-based and problem-based learning in the direction of developing research skills during the teaching of chemistry are considered a priority.

1. Object and methods of research

The research object is the process of teaching chemistry in the 8th grade of general education schools with new methods, determining the ways of developing research skills in mind maps and STEAM-based learning, especially in the teaching of the subject of chemical communication, investigating the ways of organizing the advantage of research skills for effective learning opportunities for students. Students' ability to sequence their ideas and logical connections, select keywords and make illustrations becomes a very important point in the research skills of students for making mind maps. the brain remembers information better with illustrative explanations. STEAM-based learning is considered the most superior method of project-based learning. At this time, the natural sciences instill integrative skills for a holistic understanding of the system. Collaborative learning technology, building objects as engineering skills, grouping abilities, artistic spirit, and mathematical literacy become the main part of the learning method together. In order to develop research skills and increase the efficiency of learning, students can use virtual methods as well as real opportunities. At the same time, virtual laboratories, virtual and augmented reality shape the digital direction of their activities even more strongly. The impact

of new technologies on learning, such as research methods GROW and REAL, make the learning environment even more interesting.

Advantages of mind maps and STEAM-based learning

The main features of interactive training are the subject-subject character of the teacher-student relationship, the activity of the participants throughout the lesson,conducting the lesson in the form of dialogue, actively using the emotional and personal qualities of the students,creating ample opportunities for their freedom and initiative, being based on logic and vreative thinking and most importantly,teaching flexibility of forms and methods,diversity of knowladge sources. Despite the variety of forms and methods applied in the education system, the most important factor for pupils and students is that they remember well what they have studied. Memory is the most important product of brain activity. Our brain,which consists of two parts-the left and right hemisperes of the brain, ensures the existence of emotional memory, short-term memory and long-term memory, characteristics of humans. Knowladge is forgotten unless it is transferred from short-term memory to long-term memory. One of the importnat reasons for failure during exams is forgetting some of the topics studied,that is forgetfulness. Preparation of mind maps and their use develop imagination,creative thinking, strengthen memory, sharpen memory, ensure the joint activity and harmony of the left and right brain hemispheres, and as a means of learning and teaching, they are successfully used in almost all areas of life can be applied. Mind maps are sometimes called the friend of the brain,the key to memory.

The role of learning with mind maps in the formation of research skills

As our memory is strengthened and sharpened, we have the chance to achieve the following successes in life: It becomes easier for us to memorize new knowledge, our ability to concentrate increases, our communication skills improve, our self-confidence increases, we become more mentally stable, our vocabulary increases, and our ability to learn a new foreign language increases faster, storing data by grouping it can be facilitated, the learning opportunities of the students in their suitable audiences can increase from 20% to 80%,the knowledge that becomes permanent in the brain is easily remembered in practical life, and our risk of getting Alzhaimer’s disease (complete forgetfulness) when we got old is reduced. Through the use of mind maps, the requirements of two principles of training-integration (inductive method-from facts to general conclusions) and differentiation (deductive method-from general to details) are easily understood.

Mind maps on chemical communication

Keywords on types of chemical bonds: types of covalent bonds: non-polar, polar, -σ (sigma) və - π (pi) bond; hybridization and types; iyon, metal, hydragen bonding.

An incomplete mind map of the topic can be prepared by using keywords on the topic of types of chemical bonds. An incomplete mind map will give students an opportunity to deer mine in which direction to research, which knowledge is important during the execution of the process. The student first conducts purposeful research from the textbook or textbooks, writers or pastes the knowledge he has mastered on the incomplete map with colored pencils, colored stickers, thereby creating an optimal learning environment for the student to complete the mind map. In order to further recall this knowledge, symbols, drawings or conventional signs corresponding to the words can also be recorded.

Consistency of ideas and connections, selection of keywords, and visualizationare important in mind mapping because our brain remembers symbols, drawings, or conventional symbols better. Mind maps made with the power of private imagination are completely individual, because the selected information and symbols are the product of each student’s brain, which is theirs. Incomplete maps, consisting only of keywords, serve the purpose of both learning the topic and determining the extent to which the material has been mastered. It is efficient and fun to repeat one sheet of A4 instead of pages of material when repeating. Mind maps are a perfect tool for repetition. The method of learning with mind maps strengthens the memory, sharpeners the memory, increases creative thinking, because the lesson is also

learned with feelings and emotions, bright and vivid colors (Fig.1.)

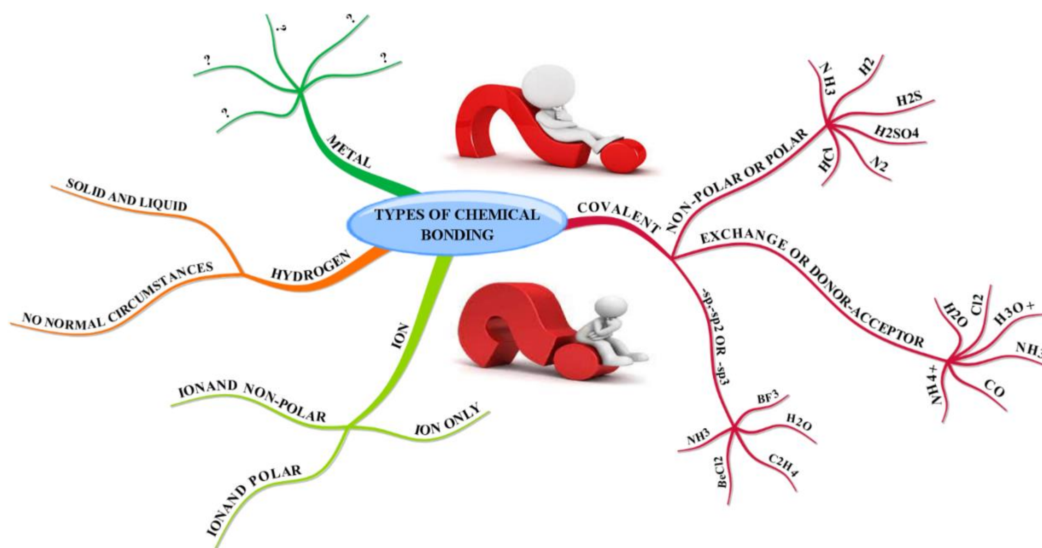

Figure 1. An example of a mind map created to summarize the topic of chemical communication

2.Project-based learning STEAM

STEAM is a learning model that incorporates the best of project-based learning (PBL).At this time, the creation of a new product as a result of the problem, its benefits, and the prediction of its prospects act as an important factor. STEAM based learning has proven itself better by integrating technology into people's lives. So, digital technology, which is an integral part of integration Z, is naturally included in education specifically. STEAM has been applied in various countries since 1950. In Azerbaijan, STEM based learning under the name STEAM has been introduced since the 2019-2020 academic year started. The STEAM learning model is known as an acronym that combines 5 main disciplines. Science, Technology, Engineering, Art, MATH is based on the idea of teaching in an integrative way. The main goal of the STEAM project is to develop 21st century skills in students, especially 4K-creativity, critical thinking, cooperation and communication skills. As a result of practicality, STEAM is to show students the application of the theoretical foundations of science in everyday life, to teach them engineering skills, and to improve their skills in using digital opportunities by applying various programming languages.

Chemistry is the most research-based of the natural sciences.it is very important to teach this subject in the laboratory, which is carried out on the basis of experiments and experiences. But how should research be carried out in schools with no or weak laboratory facilities? The answer to this question lies in the virtual and augmented reality available in STEAM.

3. The main directions of the development of student research in the teaching of chemical communication.

Chemical communication is a subject with poor experimental capabilities. Research on this topic is more theoretical. Students are involved in psychomotor activity along with cognition in this topic. Thus, they can understand the essence of chemical communication by constructing special molecular models using spindles. For example, by preparing ammonia, water, and methane molecules, students can determine the number of electons involved in the formation of chemical bonds, the number of double and single electron hybrid and non-hybrid orbitals, polar and non-polar bonds and the existence of sigma and pi bonds. Thanks to the possibilities of digital technology, they travel inside the molecules of matter with virtual realities and observe them virtually. Students who understand the mutual movement of atoms and molecules as a result of travelling to the planets with VR glasses, withness how the atoms of a molecule are connected to each other through

the “Mergecube” Object viewer application in AR(Figure 2-4)

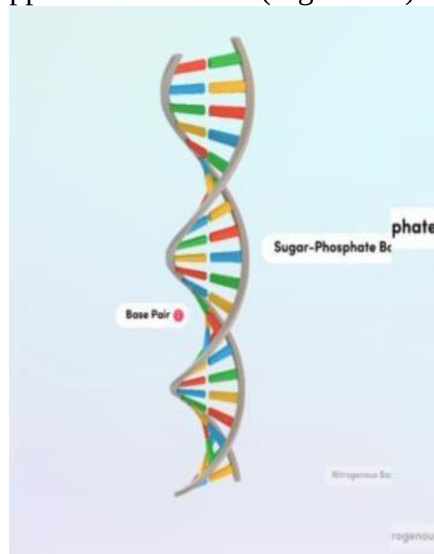

Figure 2, 3, 4. QR code reflected in Merge edu cube,3D view of DNA in Merge edu cube, QR code.

The creation of life as a result of 4 main factors-fire, water earth, air (Aristotle, 4th century BC), and the situations that arise as are result of communication between them-drought, cold, humidity, heat-can be realized in the virtual “Little Alchemy” application. (Fig.5,6)

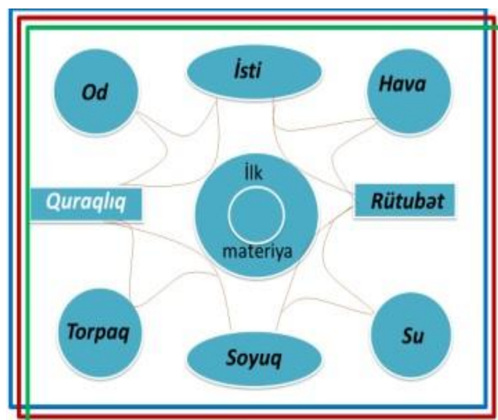
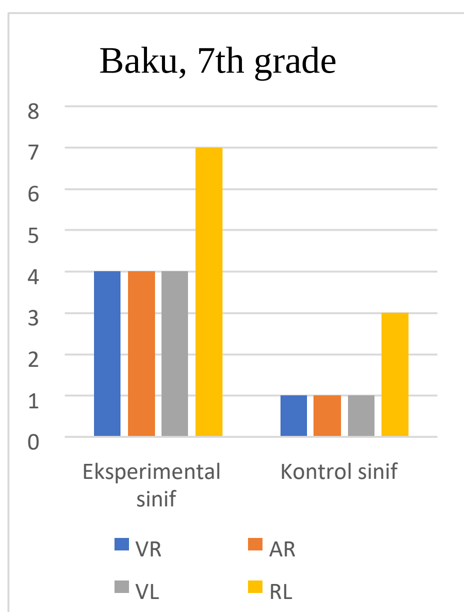

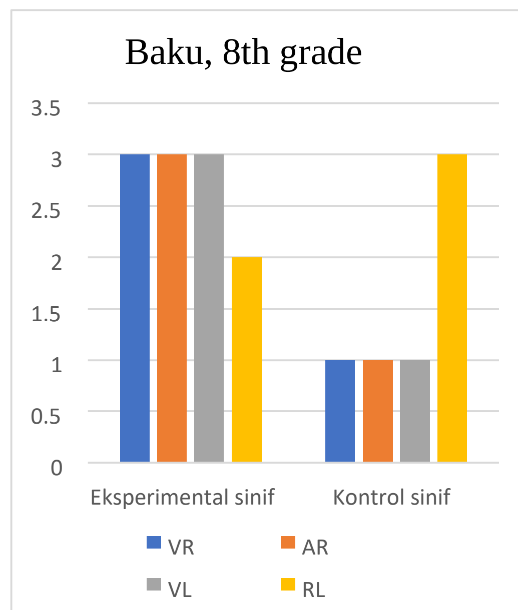

Figure 5,6. Using Aristotle’s first table of elements, ”Little Alchemy”, which describes the importance of the 4 elements for the formation of matter.

The connection of chemical communication with the human body and “Virtualy-Tee” takes science to a new dimension in the most beautiful way. Thus, the connection of the organ system allows us to obtain information about the human body in general. With augmented reality and amazing 3D learning experiences, it is possible to explore the circulatory, respiratory and digestive systems with fully immersive 360 video. Here, the connection between technology and the human body is realized in reality.

An experiment was conducted and the results were obtained regarding the extent to which the quality of teaching in ensured in this way. It would be appropriate to present the results of this experiment shown in the diagram, which was carried out in full secondary school No.7 in Baku city (Diagram 1A and 1B) and in the 7th and 8th control and experimental classes of school-lyceum No.3 in Oguz city (Diagram 2A and 2B)

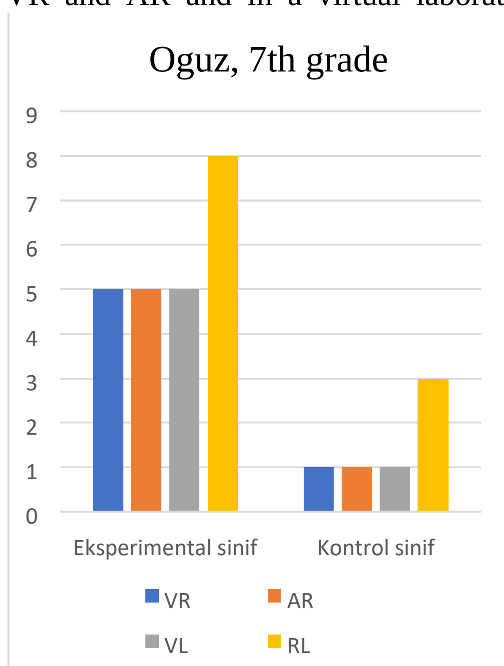

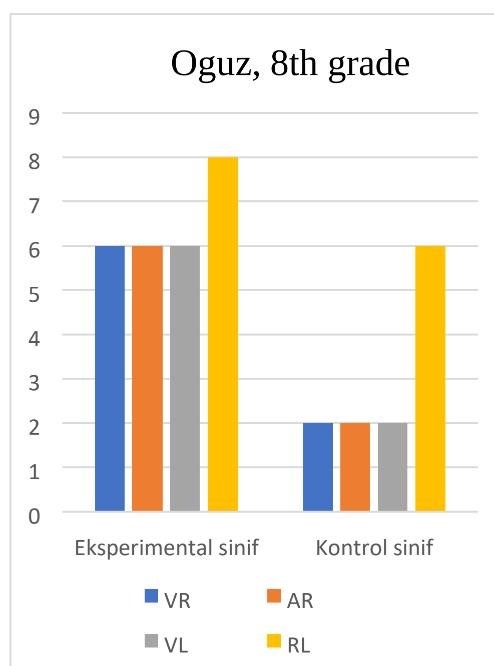
1A **1B**

Diagram 1. (A and B) The result of research-digital skills obtained in the control and experimental classes in the 7-8th grades of secondary school No.7

4 people in the 7th experimental class of full secondary school number 7 of Baku city are more interested in learning with virtual and augmented reality. They model experiments in virtual laboratories.7 people were interested in conducting research in a real laboratory.in the control class,1 person was interested in learning with VR and AR and in a virtual laboratory, while 3 people preferred to work in real laboratories. In the experimental 8th grade, 3 students were interested in VR, AR, and VL and 2 students were interested in RL.

In the control class, this number was 1 person for VR, AR and VL, and 3 people for RL(Diagram 3,4)

2A 2B

Diagram 2. (A and B) control and result of research-digital skills acquired in experimental classrooms.

In Oguz city-lyceum No.3,5 people were interested in AR, VR and VR in the experimental 7th grades. In RL, 8 people preferred to study. In the control class, only 1 person was interested in AR,VR and VR, and 3 people were interested in RL. In the experimental 8th grades, the situation was different, as 6 people were interested in learning with VR,AR,VL and 8 people were interested in RL. In the control class,2 people were exposed to VR, AR, VL, and 6 people were exposed to RL.

Involvement of students in the lesson as a result of the use of new technologies in teaching during learning opportunities are increasing. A study of GROW and REAL methods in the project-based STEAM learning model let's pay attention to the priority issues. Let's first explain the GROW approach:

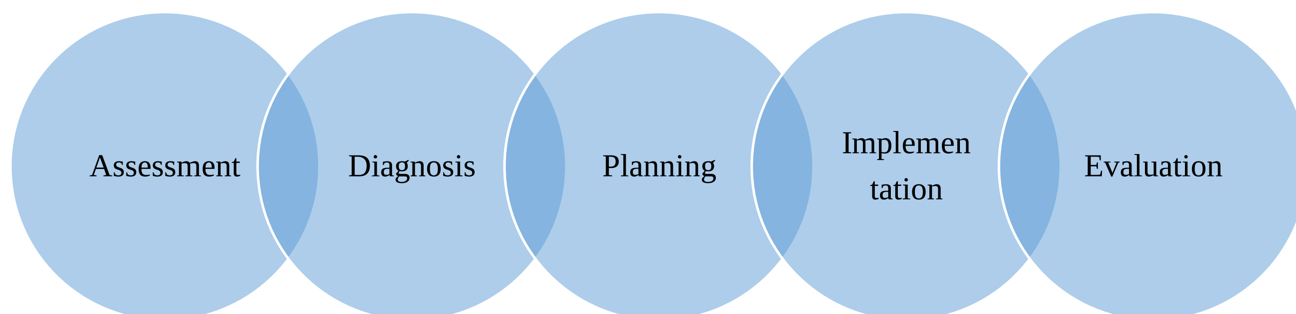
Goal-is the first target as a goal. At this time, the student has a question. *What do yo want?*

Reality-factuality. Considering the real opportunities, another question before the student: *What are you now?*

Options-elections or versions. *What could yo do?* With this question, which options are optimal for the student.

Will- *What will you do in the future?* It provides prognostication.

Through the new model, the application possibilities of the STEAM model are clarified. The student is faced with new possibilities. Students' research opportunities lead to activities such as collaboration, skill-based communication, real-world problem solving and innovation, self-regulation, and digital learning. At this time, "How do we prepare ourselves for real world problems?" the question arises. Because the main goal of imparting research skills is that students are open to ways of learning for life (Scheme1)

Scheme 1. Strategy for developing research skills in STEAM based learning.

Real – reality. *What can I do and how?* In a problem-solving approach, the initial reaction in mastering an event or object is reality. At this time, along with academic knowledge and skills for adaptation, emotional stability and social capabilities come into play.

Experiment-to test. *I can test it!* At this stage, the student can take risks as a researcher, manage feelings constructively, and take initiative skills such as being able to be and trying are needed.

Mind-thinking, mentality. When a student faces a problem, he says, "*I can act by understanding!"* says and decides. He tries to be responsible in his decision.

Loyal-reliability. The student sees the confidence in him, knows and says "*I can do it!"* solves the problem with his thinking.

Result:

1. The formation of research skills during the teaching of chemistry is observed more effectively in research-oriented lessons. During this interactive training, it depends on subject-subject relations, along with the development of the academic level, the social and emotional spere is also developed and depends on the possibilities of formation.

2. It is clear from the research that the traditional low-tech as well as the high-tech model, especially opens to digital activity, is not yet fully encouraging in the teaching of chemistry. Therefore, there is a greater need for teachers to increase their professionalism in this direction.

3. Increases the research orientation of the STEAM model during project-based learning.

According to the demand of the day as well as VR, AR, VL, it is observed that the interest in RL is increasing.

4. The demand for research increases as a result of the impact of mind maps on the development of thinking in learning.

5. The possibilities of applying new technologies: GROW and REAL models for the development of research skills during learning play an important role in the development of the emotional and social sphere, in addition to raising the academic level of students.

The actuality of the subject The investigation of mind mapping and STEAM- based learning in developing research skills in teaching chemistry is very relevant in today's educational landscape. Both approaches offer valuable tools for enhancing students' understanding and application of chemistry concepts. They align with contemporary educational trends that emphasize active learning, interdisciplinary approaches, and the development of practical research skills. By integrating these methods, educators can better prepare students for future scientific challenges and foster a deeper appreciation for chemistry.

Novelty of the problem The novelty of this investigation lies in its exploration of how mind mapping and STEAM-based learning can be uniquely integrated to enhance research skills in chemistry education. By focusing on the intersection of these innovative tools and methodologies, the research aims to provide fresh insights and practical applications that could reshape how research skills are taught and developed in the field of chemistry. This approach not only addresses gaps in existing literature but also aligns with current trends in educational technology and interdisciplinary learning.

The practical importance of the problem The practical importance of exploring mind mapping and STEAM-based learning in chemistry education extends to enhancing student understanding, developing critical research skills, preparing students for future careers, and innovating teaching practices. By integrating these methods, educators can improve learning outcomes, support student engagement, and contribute to the ongoing evolution of educational strategies in science. This research not only benefits students and teachers but also has broader implications for educational research and practice.

Used literature:

1. Babayeva N.Y. and Babayev Y.N. (MSU, Mingachevir, december 11-12,2020) "İnteractive (active) training and mind maps, "Innovative trends in ensuring regional development, materials of the Republican scientific conference,p.410- 412
2. Babayev Y.N. and Babayeva N.Y. (Baku 2021) "Chemistry with mind maps", 237 p.
3. Veysova Z.A., (Baku, 2007) Active/interactive training, 150 p.
4. Achkalmaz A., Telkenar G., (Turkey, Istanbul: Beyaz yayınları 2015), "The compass of your brain", Mind maps with the lessons of Tony Buzan., 196 p.
5. A. Dashdamirov, Q. Sharifov, STEM – modern education brand, Azerbaijan teacher, Baku, 2019.
6. Warren Chalklen and https://wchalklen.wordpress.com, 2016.
7. Anisimova, T.I., Sabirova, F.M., & Shatunova, O. V. (2020). Formation of design and research competencies in future teachers in the framework of STEAM education. International Journal of Emerging Technologies in Learning, 15(2), 204–217 https://doi.org/10.3991/ijet.v15i02.11537.
8. Bazler, J.A., & Van Sickle, M. L. (2017). Cases on STEAM education in practice. IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-5225-2334-5 Accessed 23 Jan 2021.
9. Chen, C.C., & Huang, P. H. (2020). The effects of STEAM-based mobile learning on learning achievement and cognitive load. Interactive Learning Environments, 1–17 https://doi.org/10.1080/10494820.2020.1761838/
10. Keith S. Taber, "Chemistry Education: Research and Practice", Royal Society of Chemistry, 2014.
11. "General Chemistry: Principles and Modern Applications" - Ralph H. Petrucci, F. Geoffrey Herring, Jeffry D. Madura, Carey Bissonnette, Pearson, 2016.
12. "Chemistry: The Science in Context" - Thomas R. Gilbert, Rein V. Kirss, Natalie Foster, Geoffrey Davies, W. W. Norton & Company, 2017.
13. "Chemistry: A Molecular Approach" - Nivaldo J. Tro, Pearson, 2016.
14. "Chemistry Education and Sustainability in the Global Age" - Iztok Devetak, Gorazd Planinšič, Springer, 2014.

E-mail: rumiyye.camalova_82@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 10.07.2024

UOT 372.857

Əliyənnağı Məhəmmədtağı oğlu Məhərrəmov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti
https://orcid.org/0000-0002-6752-7136
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).114-118

Aygül Elman qızı Mürsəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM VƏZİFƏLƏRİNİN MAHİYYƏTİ, ƏLAQƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİNİN PEDAQOJİ PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Алияннаги Махаммадтаги оглы Магеррамов
доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Айгюль Эльман гызы Мурсалова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

СУЩНОСТЬ УЧЕБНЫХ ЗАДАЧ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ, ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СВЯЗНОГО ОБУЧЕНИЯ

Aliyannagi Mahammadtaghi Maharramov
associate professor at Azerbaijan State Pedagogical University

Aygul Elman Mursalova
Azerbaijan State Pedagogical University

ESSENCE OF LEARNING TASKS IN BIOLOGY TEACHING, PEDAGOGICAL PSYCHOLOGICAL FUNDAMENTALS OF RELATED TRAINING

Xülasə. Məqalədə əsaslandırılır ki, gənc nəslin min illər ərzində öz xalqının, bəşəriyyətin əldə etdiyi elmi-mənəvi sərvətlərə yiyələnməsi, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı, kamil vətəndaş kimi tərbiyə edilməsində təlimin imkanları genişdir. Göstərilir ki, biologiya təlimi prosesində şagirdlər yalnız bioloji biliklərlə silahlanmır, həm də onların psixi proseslərin, sensor fəaliyyət sahəsinin, iradi emosional proseslərinin inkişaf etdirilməsinə, habelə onların dünyagörüşü və əqidəsinin, mənəvi keyfiyyətlərinin, estetik və fiziki qabiliyyətlərinin, əməyə, təbiətə insanlara vicdanlı münasibətlərin formalaşmasına geniş imkanlar yaranır.

Əsərdə xüsusilə göstərilir ki, biologiya dərslərində təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələri vəhdətdə həyata keçirilməlidir. Tədqiqatın əsası kimi göstərilir ki, tipindən, quruluşundan asılı olmayaraq hər bir dərs faydalı bilik verməklə, tədris bacarıqları formalaşdırmaqla yanaşı tərbiyəvi xarakter daşımalıdır.

Açar sözlər: *təhsilverici, inkişafetdirici, tərbiyəedici, dünyagörüşü, təlim, təfəkkür, psixoloji əsasları, bacarıq*

Аннотация. В статье обосновано, что молодое поколение имеет широкий спектр возможностей для приобретения научных и духовных ресурсов, приобретенных своим народом и человечеством за тысячи лет, их всестороннего и гармоничного развития, воспитания как совершенного гражданина. В процессе обучения биологии учащиеся не только вооружаются биологическими знаниями, но и име-

ют широкие возможности для развития своих психических процессов, сенсорной области деятельности, волевых эмоциональных процессов, а также для формирования своего мировоззрения и убеждений, духовного развития. качества, эстетические и физические способности, честное отношение к труду, природе и людям.

В работе особо показано, что образовательные, воспитательные и развивающие задачи преподавания на уроках биологии должны реализовываться в единстве. В основу исследования положено, что независимо от его типа и структуры каждый урок должен носить образовательный характер, а также давать полезные знания и формировать педагогические навыки.
Ключевые слова*: образовательный, развивающий, воспитательный, мировоззрение, обучение, мышление, психологические основы, умение*

Abstract. It is justified in the article that the young generation has a wide range of opportunities to acquire the scientific and spiritual resources acquired by their people and humanity over thousands of years, their comprehensive and harmonious development, and education as a perfect citizen. In the process of biology training, students are not only armed with biological knowledge, but also have ample opportunities for the development of their mental processes, sensory activity area, volitional emotional processes, as well as for the formation of their outlook and beliefs, spiritual qualities, aesthetic and physical abilities, honest attitudes to work, nature and people.

The work especially shows that educational, educational and developmental tasks of teaching in biology classes should be implemented in unity. It is shown as the basis of the study that regardless of its type and structure, every lesson should have an educational character in addition to imparting useful knowledge and forming teaching skills.
Keywords: *educational, developmental, educational, outlook, training, thinking, psychological foundations, skill*

2009-cu ildə qəbul edilmiş “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilin əsas məqsədi aydınlaşdırılmışdır. Şagirdlərə nəzəri biliklərlə yanaşı praktik biliklərin də verilməsi tələbi qarşıya qoyulmuşdur. Qanunun 4.02 maddəsində deyilir ki, təhsilin əsas məqsədi: “... milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşə malik olan təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran nəzəri və praktik biliklərə yiyələnən müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaqdır” (1). Yeni təhsil sisteminin əsası olan ümumtəhsil proqramı (milli kurikulum) (2) cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvəsi sayılan insan formalaşmasını, problemlərin həllinə dair müstəqil qərarlar qəbul etməsi üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlarına malik şəxsiyyətin yetişdirilməsi istiqamətini müəyyən edir. İctimai-siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı, universallaşdığı, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının rolunu artdığı rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və bacarıqları müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Gənc nəslin min illər ərzində öz xalqının, bəşəriyyətin əldə etdiyi elmi-mənəvi sərvətlərə yiyələnməsi, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı, kamil vətəndaş kimi tərbiyə edilməsində təlimin imkanları əvəzsizdir (3, s.118).

Biologiya təlimi prosesində şagirdlər yalnız bioloji biliklərlə silahlanmır, həm də onların psixi proseslərinin sensor fəaliyyət sahəsinin, iradi-emosional proseslərinin inkişaf etdirilməsinə, habelə onların dünyagörüşü və əqidəsinin mənəvi keyfiyyətlərinin, estetik və fiziki qabiliyyətlərinin əmələ, təbiətə, insanlara vicdanla münasibətlərinin formalaşmasına geniş imkan yaranır. Buradan aydın görünür ki, təlimin mühüm vəzifələri, o cümlədən biologiya təliminin vəzifələri elmləndirmək, təhsil vermək, şəxsiyyətin inkişafını təmin etmək şəxsiyyəti tərbiyə etmək, qazanılmış biliklərin həqiqiliyinə inandırmaq və fəaliyyətin elmi icrasına alışdırmaqdan ibarətdir. Təlimin başlıca vəzifəsi elmliyi həyata keçirməkdir. Elmilik anlayışı təhsil və tərbiyə ilə sıx vəhdətdədir. Elmsiz təhsil, elmsiz tərbiyə yoxdur. Təlim konkret sahələr üzrə elmi həyata keçirir. Əgər təlimin elmilik vəzifəsini yerinə yetirməzsə, onda nə təhsil, nə də tərbiyə tələb olunan səviyyədə inkişaf edə bilməz. Elmilik hər bir fənnin məzmununda, o cümlədən biologiya fənninin məzmununda öz əksini tapır. Təhsilin pilləsinə və şagirdlərin yaşına müvafiq

olaraq tədris olunan fənlər başa düşülən ideyaları, anlayışları müəyyənləşdirir.

Təlimin əsas vəzifəsi öyrətmək, təhsil vermək vəzifəsi biliyin hər bir məktəblinin intellektual sərvətinə çevrilməsinə xidmət etməkdir. Deməli, təlimin təhsilverici vəzifəsi müəyyən çətinliklərlə rastlaşır və hər bir müəllimlər bu çətinlikləri aradan qaldırmaq, təlimin hər bir şagirdin idrak təcrübəsinə, qavrama qabiliyyətinə uyğun şəkildə qurmaq, öyrədiləcək materialların xarakterini, həcmini, çətinliyini nəzərə almaq tələb olunur. Biologiya müəllimi dərsi maraqlı, cəlbedici romantiq-emosional bir tərzdə qurmağı bacarsa, şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq biliklərdə yarana biləcək məhdudluq, sistemsizlik, formalizmdə aradan qaldırırlar. Biologiya təlimi zamanı biliklərin, bacarıq və vərdişlərin şagirdlərdə formalaşması təlimin təhsilləndirici funksiyasıdır. Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən birini burada xatırlatmaq lazımdır. “Bir saat elm öyrənmək altmış illik ibadətdən xeyirlidir”. Hər bir biologiya dərsi tam və mürəkkəb bir sistem olub şagirdlərdə bilik, bacarıq, vərdişlər və dünyagörüşləri, şəxsi keyfiyyətləri, ətraf aləmə münasibəti formalaşdırır (4, s.187). Dərs keçmək hətta təcrübəli biologiya müəllimləri üçün belə asan iş deyil. Dərsə verilən tələbləri bilməkdən və onları yerinə yetirməkdən çox şey asılıdır. Biologiyada hər bir dərs üç məqsədə: öyrətməyə tərbiyə etməyə və inkişaf etməyə xidmət edir. Bunu nəzərə alaraq, dərsə təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici tələblər verilir. Təhsilverici tələblərə aşağıdakıları göstərə bilərik:

- biologiyadan hər bir dərsin təhsilverici vəzifələrini dəqiq müəyyənləşdirmək;
- biologiya dərslərində idrak fəaliyyətinin ən yeni texnologiyalarını tətbiq etmək;
- təlimin müxtəlif növlərini, formalarını və metodlarını rasional əlaqələndirmək;
- dərsdə şagirdlərin kollektiv fəaliyyətinin müxtəlif formalarını onların müstəqil fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırmaq;
- dərsdə tez bir zamanda əks əlaqəni, nəzarəti və idarəni təmin etmək.

Təlimdə şagirdlərin inkişafı onlarda nitq və təfəkkürün, hiss və həyəcanın, qabiliyyətlərin və s. psixi proses və xüsusiyyətlərin birlikdə inkişafı deməkdir (5, s.105). Təlimin qarşısında duran vəzifənin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün onun inkişafetdirici imkanlarını düzgün müəyyən etməyi bacarmaq lazımdır. Əslində nə ayrıca inkişafetdirmə təlimi, nə də tərbiyədənkənar ayrıca inkişaf yoxdur. Tərbiyə etmək elə inkişaf deməkdir. Təcrübə göstərir ki, təlim bütün hallarda məhz inkişafı tərbiyənin müvafiq tərkib hissələri üzrə ahəngdar formada həyata keçirir. Müəllimlər bəzən bu vəzifələri layiqincə yerinə yetirə bilmirlər, daha doğrusu inkişafetdirmə mexanizmini aydın təsəvvür edə bilmir. Bu da inkişafın zəif getməsinə, ləngiməsinə səbəb olur. Təlim prosesin inkişafı maksimum səviyyədə həyata keçirməlidir.

İnkişafetdirici təlim ilk dəfə rus psixoloqu L.S. Vqotski tərəfindən irəli sürülmüşdür. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim ancaq əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər səviyyəsində qala bilməz. O, daim inkişaf etməlidir ki, şagird yeni materialı öyrənə bilmək üçün qüvvə sərf edə bilsin. Şagird şəxsiyyətinin inkişafına anatomik-fizioloji, psixoloji, fiziki və sosial-mənəvi inkişaf məsələləri daxildir. Təlimin inkişafetdirici funksiyası şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm yer tutur. Hər bir dərsdə müntəzəm olaraq həyata keçirilən inkişafetdirici tələblərə aşağıdakılar daxildir:

- şagirdlərdə müsbət təlim-tərbiyə motivlərini, maraqlarını, yaradıcı təşəbbüskarlıq və fəallığı formalaşdırıb inkişaf etdirmək;
- şagirdlərin inkişaf səviyyəsini və psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənib nəzərə almaq;
- tədris məşğələlərini qabaqlama səviyyəsinə keçmək, inkişafda yeni keyfiyyət dəyişikliklərinin başlanmasını stimullaşdırmaq;
- şagirdlərin intellektual, emosional, sosial inkişafında sıçrayışları” proqnozlaşdırmaq və baş verəcək dəyişiklikləri nəzərə almaqla tədris məşğələlərini operativ surətdə yenidən qurmaq (4, s.189).

Beləliklə, təlimin inkişafetdirici vəzifəsi çox məsuliyyətli bir işdir. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi bütövlükdə təhsillənmə və tərbiyəetmə işini həyata keçirməkdir.

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi obyektiv qanunauyğunluqdur. O hər bir dövrdə hər cür şəraitdə təzahür edir. Şagirdlər ilk məktəb illərindən başlayaraq təbiət haqqında elementar anlayışları öyrənirlər. Bu anlayışlar biologiya dərsində genişlənir, təcrübədə sübut olunur və ondan təfəkkür formalaşır və elmi dünyagörüşü

yaranır. Bütün tərbiyə elementləri: əmək tərbiyəsi, estetik və etik, vətənpərvərlik, cinsi-gigiyenik, iqtisadi tərbiyə hamısı eyni zamanda aparılmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Əsas məsələlərdən biri və başlıcası təfəkkürün tərbiyə edilməsidir (6, s.113). Dünyagörüşü təfəkkürlə birlikdə inkişaf edir. Bu da şagirdlərdə idrakın inkişafına, nəticə çıxarmağa və ümumiləşdirmə aparmağa kömək edir. Ona görə də hadisələrin mahiyyətini, onların qarşılıqlı əlaqəsini duymağa imkan yaranır. Təlimin tərbiyəedici funksiyası təlim prosesində şagirdləri tərbiyə etməkdə ifadə olunur. Gənc nəsildə milli iftixar hissi, humanist və digər ideya-mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməkdə, onlara yüksək hisslər aşılamaqla təlim əvəzsiz vasitədir. Tərbiyə funksiyası təlimin məzmunu, təşkili formaları və metodları, müəllimin şəxsi nümunəsi və ünsiyyət prosesi vasitəsilə həyata keçirilir (7, s.139). Dərsə verilən tərbiyəedici tələblərə aşağıdakılar daxildir:

- tədris materialının tərbiyəedici imkanları, nail olunacaq real tərbiyə məqsədlərini müəyyənləşdirməkr;
- tədris işinin məqsəd və məzmunundan üzvi surətdə irəli gələn tərbiyə vəzifələrini qoymaq;
- şagirdləri ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmək, onlarda səliqəlilik, məsuliyyətlilik, icraçılıq, doğruçuluq, kollektivçilik kimi həyatı əhəmiyyəti olan keyfiyyəti formalaşdırmaq;
- şagirdlərdə diqqət və qayğıkeş münasibət göstərmək, şagirdlərlə əməkdaşlıq etmək, onların müvəffəqiyyət qazanmasında maraqlı olmaq.

Təlimin tərbiyələndirici vəzifəyə malik olduğunu aydın başa düşən və bu cəhətdən öz işində nəzərə alan müəllimin dərslərinin tərbiyəvi təsir gücü xeyli artır. Təlimin təhsilləndirici və tərbiyələndirici vəzifələri bir-birini tamamlayır. Təlim zamanı təbiət və cəmiyyət hadisələrinə elmi cəhətdən yanaşmağa, onlara əxlaqi və estetik qiymət verməyə alışan şagirdlər konkret bilikləri daha möhkəm mənimsəyirlər. Biologiya fənləri üzrə biliklərin, bacarıqların və vərdişlərin şagirdlər tərəfindən möhkəm mənimsənilməsi isə öz növbəsində onların tərbiyəlilik səviyyəsini yüksəltməyin zəmininə çevrilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bütövlükdə biologiya fənninin tədrisi, ayrı-ayrı mövzuların öyrədilməsi planlaşdırılan zaman təlimin təhsilləndirici funksiyası ilə yanaşı hökmən onun tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyaları da nəzərə alınmalıdır. Dərsdə təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrin vəhdətdə həyata keçirilməsi vacibdir.

Tipindən, quruluşundan asılı olmayaraq hər bir dərs faydalı bilik verməklə, tədris bacarıqları formalaşdırmaqla yanaşı, tərbiyəvi xarakter daşımalıdır (8, s.113). Mövzunun məzmunu, üsul və vasitələr, metodlar, priyomlar və texnikaların tətbiqi, ümumi əhval-ruhiyyə şagirdlərin tərbiyəsinə xidmət etməlidir. Şagirdlərin hərtərəfli inkişafı təmin olunmalı, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşması nəzərə alınmalıdır.

Problemin aktuallığı: Təlim prosesində hər bir biologiya müəlliminin dərsi tipindən, quruluşundan asılı olmayaraq hər bir dərs faydalı bilik vermək, tədris bacarıqları formalaşdırmaqla yanaşı tərbiyəvi xarakter daşımalıdır. Dərsdə təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələri vəhdətdə, həyata keçirilməsi aktual problemlərdəndir. Müasir dövrdə şagirdin hərtərəfli inkişafı təmin olunmalı, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşması nəzərə alınmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi: Biologiyanın tədrisində təlim vəzifələrinin, əlaqəli öyrədilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları öyrənilmişdir. Təlimin təhsilverici, inkişafetdirici, tərbiyəedici vəzifələrinin vəhdətdə aparılmasının vacibliyi göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Biologiya tədrisində təlim vəzifələrinin mahiyyəti, əlaqəli öyrədilməsinin pedaqoji-psixoloji əsaslarından biologiya müəllimləri istifadə edə, məqalədə verilmiş geniş materialdan faydalana bilərlər. Təlim vəzifələrinin əlaqəli öyrədilməsi, təlimin tamlığının vacibliyini əsaslandırır, bu istiqamətdə metodik ədəbiyyatın azlığı ortaya çıxarılır, biologiya müəllimlərinə kömək məqsədilə bu istiqamətdə işlər canlandırılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında“ Azərbaycan Respublikasının Qanunu. -2009, -107 s.
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” Kurikulum. -2008, № 1.
3. Həşimov, A. Pedaqogika (dərslik). / A. Həşimov, Ə. Ağayev. -Bakı, 2007. -493 s.
4. Hacıyeva, G. Biologiyanın tədrisi metodikası (Ali məktəblər üçün dərslik). / G. Hacıyeva -Bakı, 2022. -424 s.

5. Kazımov, N.M. Pedaqogika. / N.M. Kazımov, Ə.Ş. Həşimov. -Bakı, 1996. -413 s.
6. Ə.M. Hüseynov, M.Ş. Babayev, Ə.M. Məhərrəmov. Biologiya tədrisinin ümumi metodikası.- Bakı, 2003. -138 s.
7. İsmixanov, M. Pedaqogika. / M. İsmixanov, H. Bayramov. -Bakı, 2022. -420 s.
8. H. Hacıyeva, T. Abdullayeva, E. Hacıbəyova. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası: Metodik vəsait. -Bakı, 2014. -210 s.

E-mail: aliyannagi.maharramov@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 02. 07.2024

UOT 372.857

Xoşqədəm Qonaq qızı İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0003-3793-6665
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).119-122

İranə Ənvər qızı Dadaşova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ SİTUASİYA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ TEXNOLOGİYASI PROSESİNDƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASİYANIN İMKANLARI

Хошгадам Гонаг гызы Ибрагимова
доцент
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета
доктор философии по педагогике

Ирана Анвар гызы Дадашова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВОЗМОЖНОСТИ МЕЖПРЕДМЕТНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ РЕШЕНИЯ СИТУАЦИОННЫХ ЗАДАЧ В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Khoshgadam Gonag Ibrahimova
associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of fhilosophy in pedagogy,

Irana Anvar Dadashova
Azerbaijan State Pedagogical University

POSSIBILITIES OF INTERDISCIPLINARY INTEGRATION IN THE APPLICATION PROCESS OF SITUATION PROBLEM SOLVING TECHNOLOGY IN BIOLOGY TEACHING

Xülasə. Biologiyanın tədrisində situasiya məsələlərinin tətbiqi prosesində təlim prosesi təkmilləşir. Situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasının tətbiqi prosesində fənlərarası inteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər biliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni yaradır və gələcəkdə onlardan istifadə edə bilir. Tədris prosesində bir və ya iki fənn üzrə biliklərin inteqrasiyası kifayət etmir, bu zaman mövzu ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin həlli nəticəsində müxtəlif fənlərə aid edilən bilik və bacarıqları formalaşdırmaq mümkündür. Beləliklə, fənlərarası inteqrasiya qarşılıqlı əlaqəni və asılılığı dərinləşdirir.
Açar sözlər: *situasiya məsələləri, təlim texnologiyaları, kurikulum, biologiya dərsləri, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya, bilik, bacarıq və vərdişlər*

Аннотация. В процессе применения ситуационных задач в преподавании биологии совершенствуется процесс обучения. Таким образом, в процессе применения технологий решения ситуационных задач, учащиеся с помощью межпредметной интеграции создают взаимодействие между знаниями и могут использовать их в дальнейшем. Недостаточно интегрировать в учебный

процесс знания одного-двух предметов, в этом случае возможно формирование знаний и умений, относящихся к различным предметам, в результате решения ситуационных задач, связанных с предметом. Таким образом, это углубляет межпредметное взаимодействие и взаимозависимость.

Ключевые слова: *ситуационные задачи, технологии обучения, курикулум, уроки биологии, межпредметная и внутрипредметная интеграция, знания, умения и навыки*

Abstract. In the process of applying situational issues in teaching biology, the learning process is improved. Thus, in the process of applying situational problem solving technology, with the help of interdisciplinary integration, students create interaction between knowledge and can use it in the future. It is not enough to integrate the knowledge of one or two subjects in the teaching process, in this case, it is possible to form knowledge and skills related to different subjects as a result of solving situational issues related to the subject. Thus, it deepens interdisciplinary interaction and interdependence.

Keywords: *situational issues, learning technologies, curriculum, biology lessons, interdisciplinary and intra-disciplinary integration, knowledge, skills and habits.*

Biologiyanın tədrisində situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası vaxta qənaət etməklə yanaşı, həm də şagirdləri düşünməyə, axtarış aparmağa və digər fənlərlə əlaqəli fəaliyyət göstərməyə imkan yaradır.

Situasiya məsələləri konkret situasiyanın təsviri (real və ya fantastik), adətən problemli olan tapşırıqlardır. Situasiya məsələsinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, açıq şəkildə praktikaya yönəlmiş xarakter daşıyır, onun həlli yalnız müəyyən bir mövzunun materialını deyil, həm də əlaqəli fənlərə dair bilikləri inteqrasiya etməyi tələb edir. [4, s.69].

Situasiya məsələlərinin həlli şagirdləri təlim problemlərinin həllinə fəal cəlb etməyə imkan verir, müxtəlif məlumatlarda axtarış etmək, müstəqil və tez lazımi məlumatları tapmaq, alınan məlumatları araşdırmaq və strukturlaşdırmaq bacarığını inkişaf etdirir. Öyrənilən materialın həyatla əlaqəsidir. Müasir dərsdə şagirdlərə əldə etdikləri biliklərdən gündəlik həyatda necə istifadə etmələrini göstərmək vacibdir. Biologiyanın tədrisində fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması prosesində situasiya məsələlərinin həlli prosesində canlıların quruluşu və müxtəlifliyi məzmun xəttində müxtəlif fənlərə dair mövcud biliklər qarşılıqlı tərzdə inteqrasiya olunaraq öyrənilir.

Təlimin məzmununa verilən müasir tələblərdən biri də situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası prosesində fənlərarası inteqrasiyanın inteqrativliyidir. İnteqrasiyanın fənlərarası əlaqələrin məzmununda əks olunması müxtəlif fənlərdən olan mövzuların əlaqəli surətdə yüksək səmərə ilə öyrənməyə, çoxsaylı tədris fənlərini bir-biri ilə əlaqələndirməyə və beləliklə, təlimin məzmunun tamlığını və şagirdlərin təsəvvürlərində dünyanın vahid mənzərəsinin inkişafını təmin etməyə imkan verir [2, s.18].

Biologiyanın tədrisində situasiya məsələlərinin tətbiqi prosesində təlim prosesi təkmilləşir. Situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasında fənlərarası inteqrasiyanın köməyi ilə şagirdlər biliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni yarada bilir və gələcəkdə onlardan istifadə edə bilir. Beləliklə, fənlərarası inteqrasiya qarşılıqlı əlaqəni və asıllılığı dərinləşdirir. Tədris prosesində bir və ya iki fənn üzrə biliklərin inteqrasiyası kifayət etmir, bu zaman mövzu ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin həlli nəticəsində müxtəlif fənlərə aid edilən bilik və bacarıqları formalaşdırmaq mümkündür.

Situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası fənlərarası inteqrasiyanın yönləndirilməsinin müəyyən prinsipləri mövcuddur. Fənlərarası inteqrasiya iki və daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezidir. Mövzunun tədrisi ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasında inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa fənnin öyrədilməsində istifadəni nəzərdə tutur. Bu zaman fəndaxili inteqrasiyanın nəzərə alınması biologiya fənninin digər fənnlərlə əlaqə imkanlarını meydana çıxarır. Biologiya fənninə dair mövzuların mənimsənilməsində rolu olan coğrafiya, kimya, fizika riyaziyyat, texnologiya, tarix, həyat bilgisi və s. fənlər üzrə situasiya məsələləri ilə əlaqədar anlayışların müəyyənləşdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. [1, s.50] Canlılar aləmi maddi gerçəkliyin tərkib hissəsi olmaqla kimyəvi maddələrdən təşkil olunmuşdur. Canlı orqanizimlərdə gedən proseslərdə məhz fizikanın və kimyanın qanunlarına əsaslanır.

Canlı aləmə coğrafi mühitdə mövcud olmaqla daim mühitin təsiri ilə qarşılıqlı əlaqədə

olur. Bioloji hadisələrin aydınlaşdırılmasında riyazi hesablamaların, diaqramların qurulmasının, məlumatların toplanılması və təqdim edilməsinin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Ona görə də fənlərin tədrisi prosesində situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasının nəzərə alınması zərurəti mövcuddur və daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Son zamanlarda biologiyanın tədrisində situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasında fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın istifadəsinin imkanları geniş araşdırılır və onun imkanlarından istifadə mövcuddur. Ona görə də bu imkanlarda biologiya müəllimləri səmərəli istifadə etməklə tədrisin keyfiyyətini yüksəldə bilərlər [3, s.27].

Təhsil sisteminin vacib məsələlərindən biri təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və innovativ texnologiyalarının tətbiqi məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlərdir. Belə tədbirlərdən biri bu tədrisdə inteqrativ təlim üsullarında istifadəyə geniş yer verilməsi, təlim prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın yaradılmasıdır. [4, s.32]

Beləliklə, tədris prosesində situasiya ilə əlaqədar məsələlərin həlli texnologiyasından istifadə etməklə onun modelə uyğun sistemləşdirilməsi başa düşülməlidir. Bunun nəticəsində şagirdlərin təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını yaradılması ilə yanaşı həm də ümumelmi anlayışlar, kateqoriyalar və yanaşmalarda xarakterizə olunan yeni tip biliklərin formalaşmasına təkan verir.

Fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin tətbiqi onun tiplərinə görə təsnifat formaları mövcuddur. Təsnifat formaları müxtəlifdir. Onların əsas aşağıdakı istiqamətləri mövcuddur.

-Şagirdlərin bilikləri mənimsəməsi və təfəkkürünü inkişaf etdirməsi ilə əlaqədar fənlərarası əlaqəni formalaşdırmaq;

-Müxtəlif siniflərdə keçirilən mövzuların əlaqələndirilməsi;

-Gələcəkdə keçirilən mövzularda perspektiv əlaqələrin yaradılması;

-Mövzuların tədrisi prosesində birtərəfli, ikitərəfli, üçtərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması;

-Mövzular arası epizodik və sistematik əlaqələrin yaradılması;

-Hər keçirilən mövzuya uyğun təlim-tərbiyə məqsədi ilə tətbiq edilən əlaqələr.

Biologiya dərsliklərində dünyagörüşü ideyaların dərk olunması və qavranılması eləcə də sistemli biliklərin formalaşdırılması üçün situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası prosesində fənlərarası əlaqənin yaradılması zərurəti meydana çıxır. Şagirdlərdə elmi dünyagörüşün hərəkətli inkişafı üçün biologiya təliminin böyük imkanları mövcuddur. Bu imkanlardan istifadə aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

-Bir fənnin tədrisi prosesində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlərdən digər fənn üzrə biliklərin qazanılması, sistemləşdirilməsi və tətbiq edilməsi üçün istifadə etdikdə şagirdlərin təfəkkürü inkişaf edir.

-Şagirdlərin təlim prosesində öyrənilən hadisələrin dərk edilməsinə və ümumiləşdirilməsinə ehtiyac olduqda onların bilik və bacarıqları inkişaf edir.

-Bir fənnə dair biliklərin digər fənnin problemlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək etdikdə təlimin keyfiyyəti yüksəlir.

Situasiya tapşırığı: Mövzu 3. Mədə və bağırsaqlarda həzm

İnsan mədəsində bir sutka ərzində 2-2,5 l mədə şirəsi ifraz olunur.

Şagirdlər üçün suallar:

1. Mədə şirəsinin tərkibi haqqında hansı fikirləri söyləyə bilərsiniz?

2. Xlor turşusunun məhlulu mədədə hansı funksiyaları yerinə yetirir?

3. Mədədə turşu konsentrasiyası azalarsa və ya artarsa nə baş verir?

Suallara cavablar:

1. “Mədə və bağırsaqlarda həzm” mövzusu ilə bağlı situasiya tapşırığıdır. Mədə boşluğunda turş mühit (0,5% HCl) olur. Mədə şirəsi rəngsiz, şəffaf maye olub, turş reaksiyaya malikdir. (pH 1,5-4), o əsasən xlorid turşusunun (HCl) sulu məhlulundan, həzm fermentlərindən və mukopolisaxaridlərdən ibarətdir. Reaksiyası turşdur. Mədə şirəsinin vacib hissəsi xlorid turşusudur. İnsan mədəsində bir sutka ərzində 2-2,5 l mədə şirəsi ifraz olunur.

2. Xlorid turşusu qidanın həzmində əsas rol oynayır. Xlorid turşusu mədə şirəsinin tərkibindəki qeyri-fəal pepsinogeni fəal pepsinə çevirir. Onun təsirindən zülallar denaturasiyaya uğrayır və fermentlər tərəfindən asan hidroliz olunur. Xlorid turşusu həm də bakteriosid təsir göstərir, mədəyə daxil olan bakteriyaları məhv edir. Mədə çıxacağı-

nın reflektor açılıb-bağlanma funksiyasında iştirak edir. Bağırsağa keçən xlorid turşusu mədəaltı vəzin, qara ciyərin fəaliyyəti üçün vacib olan sekretin və digər hormonların ifrazını fəallaşdırır.

3. Turşu konsentrasiyasının azalması və artması həzm prosesini pozur. Mədə şirəsinin çox ifraz olunması, xlorid turşusunun kifayət qədər neytrallaşmaması və mədə möhtəviyyatının mədədən ləng keçməsi ilə əlaqədardır. Konsentrasiya artdıqda, turşu mədənin divarlarına həzmedici və ya dağıdıcı təsir göstərir ki, bu da şiddətli ağrı, mədə divarların iltihabı (qastrit) və ya şiddətli ağrı ilə müşayiət olunan xoraların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Mədə şirəsinin az ifraz olunması həzm prosesini pozur. Bu zaman mədə şirəsi dərman preparatı kimi təbii və süni şəkildə istifadə olunur. O, şəffaf və ya bir qədər bulanlıq, turş reaksiyalı olur.

Situasiya tapşırığı:

Tapşırığın şərti: Yeniyetmə iştahın azalması, xüsusilə yağlı qidalar qəbul etdikdən sonra halsızlıq, iştahasızlıq, yorğunluq, baş ağrıları, bulantı, ishal, qarın ağrısı, sağ qabırğaaltı nahiyədə ağrı və ağırlıq şikayətləri ilə sahə həkiminə müraciət edib. Xəstə duodenal intubasiyaya göndərildi və həkim həmçinin protozoaların olması üçün nəcisin müayinəsini təyin etdi. Onikibarmaq bağırsağın qida porsiyalarında 4 cüt qamçılı və qoşalaşmış nüvəli birhüceyrəli armudvari parazitlər aşkar edilmişdir. Xəstənin nəcisində dördnüvəli sistalar aşkar edilib.

Situasiya bağlı suallar:

Bu xəstədə hansı xəstəlik var?

Parazit hansı növə və ya sinfə aiddir?

Bu xəstəlik təbii fekal, yoluxucu və ya geniş yayılmışdır?

Parazit tərəfindən yoluxma yollarını və xəstəliyin qarşısını almaq üçün profilaktik tədbirləri müəyyənləşdirin.

Şagirdlər verilən suallara cavab verərkən müəyyən nəticələr çıxarmalıdır. Yetkin formanın və sistanın struktur xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq bu paraziti müəyyən sistematik qrupa aid etmək və onun latınca adını vermək lazımdır. Ağrılı nahiyəyə və simptomlarına əsaslanaraq, hansı xəstəlikdən danışıldığını təxmin etməlidir.

Yoluxma yollarını və parazitin həyat fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilmək, bu parazitar xəstəliyin yayılması haqqında nəticə çıxarmağa, şəxsi və ictimai profilaktika üsulları haqqında məlumatlanmağa imkan verəcəkdir.

Müəllim dərs zamanı özünün peşəkar səviyyəsindən istifadə etməklə hər bir mövzunun tədrisində digər fənlərlə inteqrasiya şəraitində əlaqə yarada bilər.

Müəllim tədris prosesində fənlərarası inteqrasiya ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin həlli texnologiyasına dair bilik, bacarıq və vərdişləri mükəmməl bilməlidir. Müəllim bu texnologiyadan düşünülmüş formada planlı və ardıcıllığı gözləməklə istifadə etdikdə keçirilən mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin potensialını və təfəkkürünü inkişaf etdirə bilər.

Problemin aktuallığı. Məqalədə situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası prosesində fənlərarası inteqrasiyadan istifadə ilə biliklər arasında qarşılıqlı əlaqəni yaradılmasının əhəmiyyəti vurğulanır.

Problemin yeniliyi. Mövzunun tədrisi ilə əlaqədar situasiya məsələlərinin həlli texnologiyası prosesində inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa fənnin öyrədilməsində istifadəni nəzərdə tutur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün "Biologiya fənni üzrə təhsil (kurikulum)". (VII-XI siniflər). Bakı –2023.
2. Hacıyeva, G.N. Biologiyanın tədrisi metodikası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. / G.N. Hacıyeva. -Bakı, 2018. -356 s.
3. İbrahimova X.Q. Biologiyanın tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi. -Bakı: RN Novruz-94, -2005. -160 s.
4. İbrahimova X.Q. Məktəb biologiya kursunda məsələ həllinin texnologiyası. -Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, -2022. - 216 s.
5. Məmmədov N. Biologiya fənninin təlimdə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyası. Azərbaycan təhsil siyasətinin prioritetləri; müasir yanaşmalar beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan Şəhəri, 25 may 3016 cı il, - s. 277-271.
6. Sultanov R.L. Ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənni üzrə təhsil standartları, Bakı BAPQS-nın mətbəəsi, 2004, -28 s.

E-mail: xosqedem.ibrahimova59@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 02. 07.2024

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

UOT 372.881.111.1

Sahilə Əli qızı Quliyeva
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi
https://orcid.org/ 0009-0001-9949-4199
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).123-126

TƏLƏBƏLƏRİN DİL BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNGİLİS DİLLİ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏN İSTİFADƏNİN ROLU: ELMİ ƏDƏBİYYATIN TƏHLİLİ

Сахиля Али гызы Гулиева
преподаватель Нахчыванского Государственного Университета

РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ: АНАЛИЗ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Sahila Ali Guliyeva
teacher at Nakhchivan State University

THE ROLE OF USING ENGLISH LITERARY TEXTS IN DEVELOPING STUDENTS' LANGUAGE SKILLS: A SCIENTIFIC LITERATURE ANALYSIS

Xülasə. Məqalə tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində ingilis dilli bədii mətnlərdən istifadənin rolunun elmi ədəbiyyatda təhlilinə həsr olunmuşdur. Məqalədə bir çox alimlərin, dilçilərin, pedaqoqların, metodistlərin apardıqları tədqiqatlar və araşdırmalar nəticəsində əldə etdikləri fikirlər, yanaşmalar baxımından ingilis dilinin tədrisində öyrəncilərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə bədii ədəbiyyatın nə kimi töhfələr verdiyi araşdırılır və bu mülahizələr nöqteyi-nəzərindən bədii ədəbiyyatın rolu təhlil olunur.
Açar sözlər: *bədii mətnlərin rolu, elmi ədəbiyyat, autentik materiallar, ingilis dilinin tədrisi*

Аннотация. Статья посвящена анализу роли использования англоязычных художественных текстов в развитии языковых навыков студентов в научной литературе. В статье рассматривается вклад художественных текстов в развитие языковых навыков учащихся при обучении английскому языку с точки зрения идей и подходов, полученных в результате исследований и изысканий многих ученых, лингвистов, педагогов и методистов. Автором также анализируется литературный текст с точки зрения этих суждений.
Ключевые слова*: роль художественных текстов, научная литература, аутентичные материалы, обучение английскому языку*

Abstract. The article is devoted to the analysis of the role of using English-language literary texts in the development of students' language skills in scientific literature. The article examines the contributions of literary texts to the development of language skills of learners in English language teaching in terms of the ideas and approaches obtained as a result of the researches and investigations of many scientists, linguists, pedagogues, and methodologists, and the role of literary texts is analyzed from the point of view of these considerations.

***Keywords**: the role of literary texts, scientific literature, authentic materials, English language teaching*

Ədəbiyyat dil öyrənmənin təməlidir. O, bütün dil bacarıqlarının, xüsusən də danışıq və yazı bacarıqlarının inkişafında əsas rol oynayır. Ədəbiyyat hədəf dilin mədəniyyətini və adət-ənənələrini başa düşməyin ən yaxşı yollarından biridir. Bu, tələbələrə "zaman və məkan ba-xımından özlərindən fərqli mədəniyyətləri və ideologiyaları anlamağa və qiymətləndirməyə, həmin mədəniyyətlərdəki düşüncə və hiss ənənələrini və bədii formanı dərk etməyə" imkan verir. Ədəbiyyat dedikdə bədii mətnlər bə bədii əsərlər nəzərdə tutulur. Collie və Slaterə görə, ədəbiyyat təsdiqlənmiş materiallar, tələbənin mədəni təkmilləşməsi, dilinin inkişafı və fərdi iştirakıdır.[10.]

Bir çox pedaqoq və peşəkarların iddia etdiyi kimi, mədəniyyəti öyrətmədən ingilis dilini öyrətmək mümkün deyil, eləcə də mədəniyyətin öyrədilməsi dil öyrənənlər üçün "öyrəncilərin ümumi öyrənmə təcrübəsini artıran" beşinci bacarıq kimi qəbul edilir [17, s. 254-273].

İngilis dilinin tədrisi baxımından ədəbiyyat sinifdə istifadə üçün qiymətli autentik mənbə kimi qəbul edilir. Kitablar dil öyrənmək üçün faydalı olan düzgün söz ehtiyatını və cümlə nümunələrini təmin edir. Həqiqətən də tələbələr real həyatda müxtəlif situasiyalarda istifadə olunan dillə tanış olurlar [10]. Bundan əlavə, nitq bacarıqlarının inkişafı baxımından ədəbiyyatdakı mövzuların müzakirəsi tələbələri öz fikir və hisslərini ingilis dilində ifadə etməyə həvəsləndirir. Buna görə də tələbələr şifahi müzakirə yolu ilə əsərlərdə təqdim olunan mühüm məsələlərə öz fikirlərini ifadə etməklə nitq qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilərlər [7, s.93-113].

Xarici dildə bir insanla ünsiyyət qurarkən təkcə linqvistik səriştəyə malik olmaq kifayət deyil. Coğrafiyadan, əyləncələrdən, tarixi hadisələrdən və şəxsiyyətlərdən xüsusi mədəni istinadlar həmişə dildə istifadə olunur və hər bir mədəniyyət rəsmi və qeyri-rəsmi danışıq qaydaları ilə bağlı xüsusi normalara əməl edir. Ana dili danışanların bir-birləri ilə ünsiyyət qurarkən istifadə etdiyi sosial-mədəni qaydaları bilmədən yalnız lüğət və qrammatik məqamları əzbərləmək insanı xarici dildə bacarıqlı etmir. Dilin mədəni komponentini bilməmək nitq bacarıqlarının mükəmməlliyinə xələl gətirir [16, s. 9-17].

İngilis dili dərslərində bədii ədəbiyyat tədris edilməli və təqdim edilməlidir, çünki o, tələbələri lüğət elementləri, mədəniyyət və müxtəlif dil üslubları kimi bəzi dil aspektləri ilə tanış edir. O, həmçinin tələbələri ingilis dilini necə qiymətləndirmək anlayışı ilə tanış edir. İngilis dilli bədii əsərlərin öyrənilməsi tələbələrin nitq bacarıqlarından istifadəsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bu, müxtəlif mətnləri yaxşı başa düşərək ingiliscə oxumaq qabiliyyətini artırır. İngilis dilli bədii mətnləri oxumaqla tələbələr fikir əldə edə və tənqidi düşünmə hissini inkişaf etdirə bilərlər.

İngilis dilinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadənin rolu haqqında elmi ədəbiyyatda bir çox alim və tədqiqatçıların fikirləri və təhlilləri xüsusi yer alır. Hill (1986: s. 12) qeyd edir ki, ingilis dilini öyrənənlər üçün ingilis ədəbiyyatının öyrənilməsi zəruridir, çünki o, dili qrammatik qaydalar baxımından daxililəşdirməyə imkan verir, artıq öyrənilmiş ifadələri və lüğəti gücləndirir və eyni zamanda yeni sözlər və struktur təqdim edir, halbuki Lazar (1993: s. 17) sübut edir ki, ədəbiyyat ingilis dili sinif otağında qoyulan dili zənginləşdirir və yeni dilin işlənməsi və təfsiri üçün mənalı və yaddaqalan kontekstlər təmin etməklə öyrənilməsini stimullaşdırır[12, s.12; 13, s. 17].

Viddousonun fikrincə, ingilis dilini tədrisi zamanı bədii ədəbiyyatdan istifadə tələbələrin biliyini, dünyagörüşünü genişləndirir, eləcə də dil və mədəni şüurunu təkmilləşdirir [19, s. 67-68].

Çnara və Marivana (2016) görə, dil müəllimlərindən tez-tez tələbələrə müxtəlif mövzularda təqdimatlar hazırlamaq və onlara dili praktikada tətbiq etmələrinə və bilik səviyyələrini öyrənməyə və ya təkmilləşdirməyə kömək etmək üçün müzakirə platformaları yaratmaq tapşırıqları vermələri tələb olunur [8, s.1-6]. Bədii mətnlərdən istifadənin aktuallığı bu zaman ortaya çıxır, çünki bu mətnlər vasitəsilə öyrənənlər xarici dil siniflərində müzakirələr yarada, danışıq oxu və yazı bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər. Oxşar tədqiqatda Ur (1996) dil öyrənənlərinə bədii mətnin öyrədilməsinin aşağıdakı

müxtəlif yollarla təsir etdiyini göstərmişdir. Birincisi, o, öyrənənlərə dilin müxtəlif üslublarını və yazı üslublarını təqdim edir. İkincisi, bədii mətnlər öyrənənlərin söz ehtiyatını artırır və onları oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həvəsləndirir. Qrammatik material, linqvo-mədəni məlumatlar, nitq quruluşları ilə bağlı çətinliklər bədii mətnə uyğunlaşdırılaraq çıxarılır. İkinci dərəcəli, uyğunlaşdırılmış mətn ingilis dili öyrənən tələbəni dilin mədəni və linqvistik imkanlarına yaxınlaşdırır. Üçüncüsü, bədii mətnlər maraqlı yazı və müzakirələr yaratmaq üçün tramplin rolunu oynaya bilər. O, həmçinin motivasiyaya əlavə olunan və dili öyrənənlər arasında dilin inkişafı və incələnməsini asanlaşdıran intellekt və emosiyaları əhatə edir. [18, s.201]. Bədii mətnlərdən istifadə dil öyrənənlərin müxtəlif insan konfliktləri və vəziyyətlərindən xəbərdar olmasını təmin edir. Bu fikri dəstəkləyərək, Debreli, Ishanova, and Sheppard (2019) bədii ədəbiyyatın, öyrənənlərinin dil bacarıqlarını genişləndirərək linqvistik biliklərini, nitq, dinləmə və oxu bacarıqlarını təkmilləşdirdiyi fikrini irəli sürürlər [11, s.12-42]. Bənzər bir araşdırmada Babe və Yahya bədii mətnlərin dil üçün xammal kimi təsvir edilə biləcəyini iddia etdilər belə ki, bu əsərlər insan təcrübəsi haqqında hekayələr nəql edir və beləliklə, dilin gözəlliyini çox yönlü nümayiş etdirir. [6, s.80-85].

Audotirayada tələbələrə təqdim olunan bədii mətn mətnlər əsaslı tapşırıqların ən geniş yayılmış növü səhnələşdirilmiş rollu oyunlardır. Tələbələr mətnlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək oyun vasitəsilə təxəyyül və yaradıcılıq haqqında məlumat əldə edirlər. Bədii əsərlərin səhnələşdirilmiş rollu oyunları tələbələrdən rolları orijinal kimi təqdim etməyi tələb edir və tələbələri real dil mühitinə yaxınlaşdırır, şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə təkan verir. Cimermanovanın (2015) oxşar araşdırmalarında qrafik romanların xarici dil siniflərində müntəzəm olaraq istifadə olunan yaradıcı yazı fəaliyyətlərinə, hekayələrin qurulmasına və şəkillər üzrə işin aparılmasına şərait yaratdığı irəli sürülür [9, s.197].

Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilli bədii mətnlərin sinif otaqlarında istifadə edildiyi zaman pedaqoji üstünlüklərə malik olduğunu iddia edirlər. Məsələn, A. Məhəmməd qeyd edir ki, ingilis dilinin tədrisində bədii mətnlərdən istifadə müəllimlər tərəfindən təkmilləşdirilmiş, şagirdlərin diqqətini müstəqilliyini və sərbəst rəylərini, ifadələrini təşviq edən tapşırıqlara diqqət yetirməyə imkan verir [15, s. 27-38]. [14, s.145-148]. L.B. Şerbanın fikrinə görə, bədii mətnlərin qavranılmasının, hədəf dildə olan faktorları anlamaqda böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayır [5, s.112]. E. Davidenko hesab edir ki, bədii mətnlər həm də yaradıcı təfəkkür bacarıqlarının inkişafına kömək edir, belə ki, onlar tələbələri başqa bir şəxsin nöqteyi-nəzərindən xəyali situasiyaları nəzərdən keçirməyə təşviq edir [4, s.90]. Müasir tədqiqatlar əsasən konkret xarici dil müəllimlərinin təcrübəsində bədii mətnlərdən istifadənin təhlilinə və ya xarici dilin tədrisində orijinal ədəbi əsərlərdən istifadənin nəzəri əsaslarına diqqət yetirir.

Xarici dildə ədəbiyyatı oxumaq bacarığı xarici dilin tədrisi prosesində əldə edilən əsas bacarıqlardan biridir. Xarici dillərin öyrədilməsinin ən çox kiçik qruplarda həyata keçirilməsinə baxmayaraq, hər bir öyrənci dili özünəməxsus şəkildə öyrənir. Hər bir tələbənin bu unikallığı müəllimin qarşısına ciddi tələblər qoyur, təhsil prosesini əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, ümumi hazırlanmış dərs planında hər kəsin fərdi olaraq imkanlarının səviyyəsi nəzərə alınır ki, onlar ruhdan düşməsinlər.

Bədii əsərin mətni üzərində işləmək metodologiyasına yaradıcı yanaşma dil və nitq, nitq və təfəkkür, təfəkkür və ünsiyyət münasibətlərinin təhlilinə əsaslanır. Mətn nitq fəaliyyətində təlim və nəzarətin ən yüksək vahidi hesab olunur. Mətnlə işləmək aktiv ünsiyyət prinsipini və mətni anlamaq prinsipini təcəssüm etdirir.

Burada göstərildiyi kimi, ingilis dilini ədəbiyyat vasitəsilə səmərəli şəkildə öyrətmək olar. Dil müəllimləri ədəbiyyatdan ingilis mədəniyyətinə və dilinə yaxınlaşmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edə bilər. Bu, düzgün yazmağı, effektiv ünsiyyət qurmağı, tənqidi düşünməyi və düzgün danışmağı öyrətməyin bir yoludur. Bu əsasda tövsiyə olunur ki, dil müəllimləri xarici dil siniflərində ədəbiyyatı mənimsəməli və onu şagirdlər üçün maraqlı etməlidir. Tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində ingilis dilli bədii mətnlərdən istifadə onların təxəyyül, yaradıcılıq və tənqidi təfəkkürlərini inkişaf etdirməyə kömək edəcək, mədəni müxtəliflik və ifadə funksiyasını idarə etməyə, eləcə də yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verəcək.

Problemin aktuallığı. Bədii mətnlər linqvistik şüuru inkişaf etdirir, şərh bacarıqlarını genişləndirir xarici dilin mənimsənilməsinə həvəs oyadır. Digər alimlərə əsasən bədii mətnlər aşağıdakı iki səbəbə görə xarici dil siniflərinə inteqrasiya olmalıdır: birincisi, xarici dilin öyrənilməsində konkret nümunələri təmin etdiyi üçün ideal model rolunu oynayır; ikincisi, öyrənənlərə dil və dil məlumatlılığı haqqında bilikləri inkişaf etdirməyə imkan verir; lüğət və qrammatikanı öyrətmək üçün orijinal mənbə rolunu oynayır. Bədii mətnlərin tələbələrin ingilis dilində şifahi bacarıqlarının formalaşdırılmasında əsas texnika kimi istifadə edilməsi yolları və üsullarının tədqiq olunması ingilis dilinin tədrisi metodikasında tələb olunan sahələrdəndir.

Problemin elmi yeniliyi. Tələbələrin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində ingilis dilli bədii mətnlərdən istifadənin rolunun elmi ədəbiyyatda təhlil və tədqiq etməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. tələbələrin ingilis dilində şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasında bədii mətnlərdən istifadə prosesi həm ixtisası dil olan və, həm də digər ail təhsil müəssisələrində aparılan məşğələlərdə təlim mühitinin keyfiyyətinin təkmilləşdirilməsi zamanı istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Ağazadə, N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. / N.A. Ağazadə. – Bakı: – 1974. – s.6-11
2. Hüseynzadə, G.C. Xarici dillərin tədrisində islahatların tətbiqi: Müəllimyönümlü tədrisdən tələbəyönümlü tədrisə keçid. // "Elm" ilinə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: ADU, – 2009, – s. 220-226.
3. Qaraqurt, V.V. İxtisası dil olan universitet tələbələrinə ingilis dilində mədəniyyətlərarası nitq ünsiyyətinin tədrisi metodikası: / Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / –Bakı, 2013. – 46 s.
4. Давиденко Е.С. Личностно ориентированный подход к обучению понимания смысла иноязычного художественного текста : дис. … канд. пед. наук. Таганрог, 2003. 180 с. s.90].
5. Щерба, Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. Изд.2-е. / Л.В.Щерба. – М.:Высшая школа, – 1974. – 112 с.
6. Babaee, R., & Yahya, W. R. B. W. (2014). Significance of literature in foreign language teaching. International Education Studies, 7(4), 80-85. Available at: https://doi.org/10.5539/ies.v7n4p80.
7. Carrison, C. & Ernst-Slavit, G. (2005). From silence to a whisper to active participation:Using literature circles with ELL students. Reading Horizon, 46(2), 93-113.
8. Chnara, H., & Mariwan, H. N. (2016). The importance of literary texts in teaching language in EFL classes: The waste land as an example. International Journal of Literature and Arts, 4(1), 1-6.
9. Cimermanova, I. (2015). Creativity in EFL teacher training and its transfer to language teaching. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 197, 1969-1975. 10.Collie and Slater, 2001; Ghosn, 2002; Hadaway et al., 2002; Hismanoglu, 2005; Keshavarzi, 2012.
10. Debreli, E., Ishanova, I., & Sheppard, C. (2019). Foreign language classroom management: Types of student misbehaviour and strategies adapted by the teachers in handling disruptive behavior. Journal of Cogent Education, 6(1), 12-42. Available at:https://doi.org/10.1080/2331186x.2019.1648629.
11. Hill, J. (1986). Teaching Literature in the Language Class Room. Macmillan.
12. Lazar, G. (1993). Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511733048
13. Mainland, C. (2013). Teaching literature like a foreign language; or, what I learned when I switched departments. Pedagogy: Critical Approaches to Teaching Literature, Language, Composition, and Culture, 13(1), 145-148. Available at: https://doi.org/10.1215/15314200-1814269
14. Muhammed, A. A. (2013). The effect of teaching literature on learning English language: A study on EFS (English as a foreignstudents) and EFL classes. International Journal of Advanced Research in Literature and Education, 1(1), 27-38.
15. Murdoch, G. (2002). Exploiting well-known short stories for language skills development. IATEFL LCS SIG Newsletter, 23: p. 9-17.
16. Sivasubramaniam, S. (2006). Promoting the prevalence of literature in the practice of foreign and second language education: Issues and insights. Asian EFL journal, 8(4): p. 254-273
17. Ur, P. (1996). A course in language teaching (pp. 201). Cambridge: Cambridge University Press. 170.
18. Widdowson, H.G. Authenticity and Autonomy in ESL // ELT Journal, – 1996. Vol. 50, – p.67-68

E-mail: **qulivasahila2017@gmail.com**
Redaksiyaya daxil olub: 17.05.2024

UOT 372.881.111.1

Sevinc Əzizağa qızı Quliyeva
Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Evrika liseyinin ingilis dili müəllimi
https://orcid.org/0009-0005-0398-5591
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).127-130

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNNOVATİV TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI

Севиндж Азизага гызы Гулиева
учитель английского языка лицея Эврика
Наримановского района города Баку

ИННОВАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Sevinj Azizagha Guliyeva
English teacher at Eureka High School of Narimanov district of Baku city

INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Xülasə. Müasir cəmiyyətdəki həyat məktəblilərdən öz fikirlərini inkişaf etdirmək, təcrübəni dərk etmək, sübutlar silsiləsi qurmaq, özünü aydın və inamla ifadə etmək bacarığı kimi mühüm idrak bacarıqlarını inkişaf etdirməyi tələb edir. İngilis dili dərsləri keçirərkən tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aşağıdakı təhsil texnologiyalarından istifadə etmək səmərəli olar: tənqidi təfəkkürün inkişafı texnologiyası, tədqiqat texnologiyası, intensiv təlim, İKT, interaktiv yanaşma və oyun texnologiyası, layihə metodu, model tədris metodu, perspektivli inkişaf texnologiyası.
Açar sözlər: *ingilis dili, öyrənmək, texnologiya, İKT, layihə, təfəkkür, interaktiv yanaşma.*

Аннотация. Жизнь в современном обществе требует от школьников развития таких важных познавательных навыков, как умение выработать собственное мнение, осмыслить опыт, выстроить цепь доказательств, выразить мысли ясно и уверенно. Для повышения эффективности образовательного процесса при проведении уроков английского языка я использую следующие образовательные технологии, учитывая возрастные особенности детей: технологию развития критического мышления, технологию исследования, интенсивное обучение, ИКТ, интерактивный подход и игровую технологию, метод проектов, модельный метод обучения, технологию перспективно-опережающего обучения.
Ключевые слова: *английский язык, обучение, технологии, ИКТ, проект, мышление, интерактивный подход*

Abstract. Life in modern society requires students to develop important cognitive skills such as the ability to develop their own ideas, understand experience, build a chain of evidence, and express themselves clearly and confidently. In order to increase the efficiency of the teaching process when conducting English lessons, it is effective to use the following educational technologies, taking into account the age characteristics of students: critical thinking development technology, research technology, intensive training, ICT, interactive approach and game technology, project method, model teaching method, prospective development technology.

Keywords: *English language, learning, technology, ICT, project, thinking, interactive approach.*

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı və qurucusu olan Ulu Öndər Heydər Əliyev ümumtəhsil məktəbinin hansı ideoloji prinsiplər əsasında işləməli olduğunu göstərərək

demişdir: “Siz Müstəqil Azərbaycanın məktəblərində təhsil alırsınız. Dövlət müstəqilliyimizin xalqımıza bəxş etdiyi nemətlərdən biri də odur ki, biz artıq öz təhsil sistemimizi xalqımızın, millətimizin tarixinə, mənəviyyatına, ənənələrinə uyğun qururuq. Mən ümidvaram ki, həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə müəllimlərimiz gələcəkdə öz peşələrinə sadiq olacaqlar. Onların səyi nəticəsində bizim təhsil sistemi daha da təkmilləşəcək, bunların hamısı müstəqil Azərbaycanın gələcəyinə xidmət edəcəkdir”.

Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də İslahat Proqramının tələbləri baxımından dünya təhsil sisteminə inteqrasiya prinsipi əsasında bu günün şagirdləri gələcəyin qurucusu kimi tam bilikli, bacarıqlı bir sözlə hərtərəfli inkişaf etməlidirlər.

Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində əsas fənlərlə yanaşı müxtəlif xarici dil fənləri də tədris olunur. İngilis dili fənni tədris olunan xarici dillər arasında ən geniş tətbiq olunandır.

Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında məktəbin, peşəkar müəllimin böyük rolu var. Təlim yalnız biliklərin müəllimlərdən şagirdə mexaniki verilməsi deyil. Təlim fəaliyyəti çərçivəsində şagirdlərin mənəvi və fiziki inkişafı davam edir. Eyni zamanda onların ünsiyyət qabiliyyəti də formalaşır. İngilis dili dərslərində qeyd olunan xüsusiyyətlərə uyğun təlim prosesini təşkil etmək üçün müasir interaktiv təlim forması, təlim metod və üsullarından geniş istifadə etmək vacibdir.

İngilis dilinin tədrisini daha da maraqlı və səmərəli etmək üçün aşağıda qeyd olunan bir sıra iş formalarının, metod və üsulların tətbiqi metodikasını vermək məqsədəuyğundur.

Təlimdə istifadə olunan 4 əsas iş formasından istifadə hər bir fənn müəlliminin öz peşəkarlığı və sinif şagirdlərindən asılıdır. İngilis dili fənninin tədrisində əsasən cütlər və qruplarla işləmək daha da səmərəlidir. Çünki həm cütlərdə, həm də qrup daxilində işləyərkən şagirdlər ingilis dilində ünsiyyət quraraq söz bazalarını artırmış olurlar.

Cütlər və qruplarla iş ardıcıllıq, məntiq və istifadə olunan leksik fondun əhatəliliyinə görə qurulur. Əvvəla, şagirdlər belə dərslərdə daha fəal iştirak edirlər. İkincisi şagirdlər öz yoldaşları ilə birgə işləyərək ünsiyyət qururlar. Şagirdlər ingilis dilində sərbəst olaraq bir-birinə fikir bildirirlər. Qrup və cütlərlə iş zamanı şagirdlər yeni bilikləri mənimsəyərək mövcud biliklərini praktik cəhətdən daha da dərinləşdirirlər. Müstəqil fikir bildirmək qabiliyyəti artır, özünün və qrup yoldaşlarının çıxardığı nəticələri əks qrupun nəticələri ilə müqayisə edir, qiymətləndirir, obyektiv olaraq problemin həllinə nail olur. Belə dərslər şagirdlər üçün çox maraqlı olur.

İngilis dili dərslərini daha da maraqlı etmək üçün istifadə olunan iş üsullarından biri “Rollu oyunlar dır. Bu üsuldan həm dərs prosesində, həm sinifdənxaric tədbirlərin, həm də dərnək məşğələlərinin keçirildiyi zaman istifadə etmək olar.

Ümumiyyətlə, İngilis dili dərslərində tapşırıqlar verərkən fərdiləşmə prinsipini əldə meyar tutaraq, şagirdlərin marağına, biliyinə və məntiqi təfəkkürünə uyğun olaraq rollu oyunlar keçirmək olar. İngilis dili dərslərində kiçik situasiyalar verilir, onların açıqlanmasında rollu oyunların əhəmiyyəti böyükdür. Bundan başqa sinifdənxaric tədbirlərin keçirilməsində Amerika və İngiltərənin şair və yazıçılarının əsərlərindən qısa səhnəciklər qurula bilər. Bu səhnəciklər fənlərarası inteqrasiya yaradılmaqla Azərbaycanın şair və yazıçılarının əsərləri ilə müqayisə edilər.

Məsələn: V. Şekspirin “Romeo və Culyetta” əsərini dahi şair M. Füzulinin

“Leyli və Məcnun “əsəri ilə müqayisə oluna bilər. Bu da dərsin daha da maraqlı olmasında əhəmiyyətlidir.

“Əqli hücum” iş üsulundan testlərin və qrammatik çalışmaların işlənməsində istifadə etmək daha da məqsədəuyğundur. İngilis dili dərslərində bu üsuldan istifadə olunduqda biliklər qismən axtarıcılıq əsasında məntiqi və mücərrəd təfəkkür baxımından inkişaf edir, bacarıqlar formalaşır, zehni qabiliyyəti daha da artır.

“Problemli situasiya” üsulundan istifadə olunması şagirdləri həyatda qarşılaşdıqları problemlərin çevik həllinə, düşdüyü mühitə uyğun elmi, məntiqi nəticələr çıxarmasına kömək edir. Məsələn: “Sport in our life” (İdman bizim həyatımızda) mövzusunun tədrisi zamanı idman növləri və onun uşaqların inkişafındakı rolu haqqında video materiallar nümayiş olunur və bu oyunların daha çox hansının əhəmiyyətinin çox olması ilə bağlı problemlərlə bağlı müzakirə

aparılır. Bununla da qarşıya qoyulan problemlər həll olunur.

"Layihələrin hazırlanması" üsulunun tətbiqi 6-cı siniflərdə keçirilən "Health" (Sağlamlıq), "Enviorment" (Ətraf mühit) adlı mövzuların tədrisində daha da önəmlidir. Sağlamlığın əsas şərtlərinə aid layihələrin şagirdlər tərəfindən hazırlanması və onun tətbiqi ilə bağlı fikirlərin müzakirə olunması mövzunun tədrisini daha da maraqlı edər. Eyni zamanda yaşadıqları mikroərazidən ekoloji problemləri xarakterizə etmək və yaranan problemlərin aradan qaldırılması barədə layihələrin hazırlanması da önəmlidir. Layihələrin hazırlanması şagirdlərə biologiya, coğrafiya, fizika və digər fənlərdən aldıqları bilik və bacarıqlara əsaslanır.

Layihələrin hazırlanması şagirdlərdə tədqiqatçılıq və sərbəst işləmək bacarığını möhkəmləndirir, bir sıra problemlərin həlli üçün şagirdləri gələcək həyata hazırlayır.

"Söz assosiasiyası" üsulunun tətbiqi əsasən yeni mövzuların tədrisində çox önəmlidir. Bu üsuldan dərsə başlamamışdan öncə istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə müəllim mövzuya aid əsas sözlərdən ibarət məlumatı tezis şəklində şagirdlərə çatdırır. Məsələn: 7-ci sinifdə tədris olunan

"Travel" (səyahət) mövzusuna uyğun götürülən "beautiful" (gözəl) sözünə aid şagirdlər həmin sözün sinonimi olan "wonderful, splendid, remarkable" (qəşəng, yaraşıqlı, cazibədar) sözlərini də öyrənir və onları cümlədə işlədə bilirlər.

Həmçinin həmin sözlərin əks mənalarının öyrənilməsi də mövzunun daha maraqlı olmasına səbəb olur. Bu üsul dərs prosesində şagirdin əldə etdiyi nəticələri müqayisəli qiymətləndirməyə də əsas verir.

9-cu sinifdə tədris olunan mövzulardan biri "Nature" (təbiət) adlanır. Mövzunun tədrisi illik proqram bölgüsünə əsasən yaz fəslinə təsadüf edir. Bu mövzunun daha da maraqlı olması və şagirdlərin təbiətlə bağlı fikirlərinin söylənilməsi və dialoqların təşkili üçün dərsin təbiətin qoynunda təşkili daha da məqsədəuyğundur. Bu zaman şagirdlərin hər hansı parkda, təbiət bağlarında gördüklərini ingilis dilində şərh edərək dialoqlar qurması dərsi daha da maraqlı edər.

5-ci siniflərdə "Celebrate Holidays" (Bayramları qeyd etmək) mövzusunun tədrisində əsasən milli bayramımız olan "Novruz bayramı"na aid tapşırıqların və mövzunun tədrisi ilə bağlı novruz atributlarının ingilis dilində müzakirə olunması şagirdlər üçün daha da maraqlı olur.

İllik proqramda 5-ci sinifdə "Food" (Yemək) mövzusunu "Cooking" (Bişirmək) adı ilə tədris edərkən şagirdlərin müəyyən bir şirniyyat və ya hər hansı bir salat və yeməyin hazırlanmasında lazım olan inqridientlərin ingilis dilində öyrənilməsi də bu mövzunu daha maraqlı edir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dili fənninin tədrisində də əsas məqsəd ingilis dilinin qrammatikasını öyrənməklə bərabər ünsiyyətlə bağlı söz ehtiyatının artırılmasıdır. Şagirdlərin öyrəndiklərini real həyatda tətbiqetmə bacarığının formalaşdırılması isə müasir dərsin əsas tələblərindən biridir. Məhz belə dərslərdə bu tələblər ödənilir. Dərsin məqsədi uşaqların öyrəndiyi lüğət tərkibini məişətdə tətbiq etməklə bərabər eyni zamanda evdarlıq bacarıqlarının aşılanması olur. Əsas məqsəd isə şagirdlərin ingilis dilində öz fikirlərini ifadə etmək və ünsiyyət qurmaq bacarığının inkişaf etdirilməsidir.

Deməli ingilis dili dərslərinin daha da maraqlı olması üçün hər bir fənn müəllimindən xüsusi bacarıq tələb olunur. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, fəal təlim metod və texnologiyalarından yerində istifadə olunması təlimin daha da maraqlı və keyfiyyətli olmasında vacib şərtdir.

Problemin aktuallığı. İngilis dilinin müasir tədris metodları xarici dillərin öyrənilməsinin klassik metodları əsasında qurulur. Ancaq psixoloji aspekt, informasiya texnologiyaları ona təsir etdi. 20 il əvvəl istifadə olunan ingilis dilinin tədrisi üsulları olduqca reproduktiv xarakter daşıyırdı. Sözləri öyrənin, mətni oxuyun, audio yazıya qulaq asın, məktub yazın - tərbiyəçinin verdiyi tapşırıqlar belə görünürdü. Bəlkə də bu səbəbdən uzun illər dili öyrənmiş böyüklərin əksəriyyəti ingilis dilində oxuyub yaza bilir, lakin bu dildə danışmaqda çətinlik çəkirlər.

Problemin elmi yeniliyi. İngilis dilinin tədrisi metodları, psixologiya və pedaqogika bilikləri onlara qavrayış və təfəkkürün xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə, lazımi iş üsul və formalarını seçməyə imkan verir. Həqiqətən də, ingilis dili dərsləri ilə yanaşı, dərslərin təşkilinin digər formaları da məşhurdur: dəyirmi masa, konsert, dil klubu, konfrans, olimpiadalar və s. Bu, çoxlu sayda şagirdi dil mühitinə daxil etməyə imkan verir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Texnologiyanın praktiki tətbiqi yalnız bir texnologiyadan istifadə etmək lazım deyil. Şagirdin kommunikativ

sәriştәsini formalaşdırmaq üçün xarici dilin tәdrisi prosesinә müasir tәhsil texnologiyalarını inteqrasiya etmәklә vә bir neçә il әrzindә müasir rus vә xarici müәllimlәrin innovativ fikirlәrini diqqәtlә öyrәnmәk, sınaqdan keçirmәk vә uyğunlaşdırmaqla biz belә nәticәyә gәlirik ki, şagirdin subyektiv tәcrübәsinin açılmasına, onun üçün şәxsi әhәmiyyәtli tәrbiyә işinin metodlarının formalaşmasına, mәnәvi ideal-ların tәrbiyәsinә, tәnqidi tәfәkkürün, adekvat qiy-mәtlәndirmәnin vә özünә hörmәtin inkişafına töhfә verәn bir pedaqoji sistemdir.

Әdәbiyyat:

1. "Tәhsil Haqqında" Azәrbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, "Hüquq әdәbiyyatı", 2009.
2. Ümumtәhsil sәviyyәsindә yeni dövlәt proqramları (kurikulumları). Bakı, 2013
3. Әlizadә. Ә. Müasir Azәrbaycan mәktәbinin psixoloji problemlәri. Bakı, Pedaqogika, 2004
4. İnteqrativ kurrikulum: Mahiyyәti vә nümunәlәr. Müәllimlәr üçün vәsait (müәllif qrupu) Bakı, 2005 (İREX tәşkilatının xәtti ilә)
5. Mәmmәdzadә R. H. Tәhsildә keyfiyyәt aparıcı istiqamәtlәrdәn biri kimi. Bakı: Müәllim, 2010.
6. Бардин К.В. Как научить детей учиться. – Москва, 1987.

E-mail: sevinjshirinova85@gmail.com.

Redaksiyaya daxil olub: 29.05.2024

UOT 372.881.111.1

Ruqiyyə Yasin qızı Həsənova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dokrorant,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
https://orcid.org/0009-0001-8371-2438
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).131-134

V-IX SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ MULTİMEDİYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Ругия Ясин кызы Гасанова
докторант по программе доктора философии
Нахчыванский педагогический институт

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В V-IX КЛАССАХ

Rugiyya Yasin Hasanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Nakhchivan Pedagogical Institute

USING MULTIMEDIA IN EFFECTIVE ORGANIZATION OF ENGLISH LANGUAGE LESSONS IN V-IX GRADES

Xülasə. Multimedia texnologiyalarından təlim prosesində istifadə V-IX sinif şagirdlərinin ingilis dilini fəal yaradıcılıqla mənimsəmələrinə kömək göstərir, onları təhsil prosesinin fəal iştirakçısına çevirir. Bu vaxt passiv təlimdən aktiv öyrənməyə keçid baş verir. Məqalədə V-IX siniflərdə ingilis dili dərslərinin səmərəli təşkilində multimedia vasitələrindən istifadə problemi diqqət mərkəzinə gətirilir.
Açar sözlər: *multimedia, multimedia texnologiyaları, ingilis dili dərsləri, təlim prosesi, təlimin səmərəliliyi*

Аннотация. Использование мультимедийных технологий в образовательном процессе помогает учащимся V-IX классов активно и творчески осваивать английский язык, делая их активными участниками образовательного процесса. В это время происходит переход от пассивного обучения к активному обучению. В статье в центр внимания поставлена проблема использования средств мультимедиа в эффективной организации уроков английского языка в V-IX классах.
Ключевые слова: *мультимедиа, мультимедийные технологии, уроки английского языка, учебный процесс, эффективность обучения*

Abstract. The use of multimedia technologies in the educational process helps students of grades V-IX actively and creatively master English, making them active participants in the educational process. At this time, there is a transition from passive learning to active learning. The article focuses on the problem of using multimedia in the effective organization of English lessons in V-IX grades.
Keywords: *multimedia, multimedia technologies, English lessons, educational process, learning efficiency*

Həmişə olduğu kimi, müasir dövrdə də təhsil bilavasitə elmi-texniki tərəqqidən, başqa sahələrdə, məsələn, iqtisadiyyatda, siyasətdə və s.-də özünü göstərən dəyişikliklərdən çox asılıdır. Məhz bunun üçün də təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemi hazırda həmişəkindən daha aktualdır. Bu, təhsilin hər bir pilləsində təlim prosesinin təşkilinin səmərəli yollarının müəyyənləşdirilməsi və onlardan faydalanma ilə

əlaqədardır. Odur ki, xarici dillər, o cümlədən ingilis dili getdikcə yeni məna daşımaqdadır.

Şagirdlərin ingilis dilinə səmərəli şəkildə yiyələnməsində müəllimin rolu böyükdür. O şəxsi və peşə keyfiyyətlərinin kamilliyi ilə yüksək nəticələrə nail olur. Təlim prosesinin, o cümlədən ingilis dili dərslərinin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması məqsədi ilə bir çox vasitələrdən istifadə olunur. Qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər multimediya vasitələrindən faydalanmaqla həmin vasitələri səmərəlilik şərti hesab edirlər.

Müəllim yalnız dil və nitq bacarıqlarını formalaşdırmağa deyil, eyni zamanda şagirdləri "fərqli" mədəniyyət dünyası ilə tanış etməyə, onlara xarici ölkələrdəki fərdi həyat faktlarını anlamağı öyrətməyə, dilini öyrəndiyi xalqa hörmət hissini inkişaf etdirməyə səsləyir.

Təhsil insanda həyat üçün zəruri olan qabiliyyət və bacarıqları formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Hazırda təhsil davamlı, qeyri-xətti və açıq olub, hər bir şəxsin bütün həyatı boyu öyrənməsini tələbata çevirir.

Multimedia texnologiyalarından təlim prosesində istifadə V-IX sinif şagirdlərinin ingilis dilini fəal yaradıcılıqla mənimsəmələrinə kömək göstərir, onları təhsil prosesinin fəal iştirakçısına çevirir. Bu vaxt passiv təlimdən aktiv öyrənməyə keçid baş verir.

İ.L. Bim yazır: "Multimedia" termini "*multum*" (*çox*) və "*media, medium*" (*fokus, vasitə, üsul*) kimi sözlərin birləşməsindən meydana gəlib. Bu termin interaktiv proqram təminatı ilə idarə olunan vizual və video effektlər arasında qarşılıqlı əlaqə kimi müəyyən edilir [1, s. 3].

Multimedia texnologiyalarının başlıca məqsədi təhsil və elmi məlumatların anlaşmasını asanlaşdırmaq məqsədi ilə bu və ya digər səmərəli üsul və vasitələrdən faydalanmaqdır. Müasir dövrdə haqqında danışılan texnologiyalara yüksək keyfiyyətli qrafika, müasir proqram təminatı, müxtəlif animasiyalar, eyni zamanda video və audio müşayiəti daxildir. Həmin multimedia elementlərinin əlaqələndirilməsi proqram təminatından istifadə ilə baş tutur.

V.V. Votobyovanın qənaətincə, "Multimedia mühitinin hər hansı bir kombinasiyadan istənilən formada istifadəsi mümkündür. Buraya daxildir: hərəkətli təsvirlər, mətn, səs effektləri, hipermətn, animasiya və s. Multimedia bütün əvvəlki audiovizual vasitələrin üstünlüklərini özündə ehtiva edir, lakin onların yerini tutmur. Bu üsul istənilən mürəkkəblikdə olan məlumatı qavramaq üçün əlverişlidir [2, s. 6].

O.O. Dyakonovanın fikirləri də diqqətəlayiqdir: "Multimedia interaktiv keyfiyyətlərinə görə son dərəcə faydalı təhsil texnologiyasıdır – istifadəçi sorğularını lazımi məlumatlarla təmin edir. Bu texnologiyalar parlaqlığına, ifadəliliyinə, vizual və eşitmə təsvirlərinin informasiya intensivliyinə görə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün səmərəli vasitədir. Üstəlik, didaktik prinsipdən - vizuallaşdırmadan istifadə edə bilərsiniz. Tədris imkanı tələbələrin əhatəsində həm fərdi, həm də kütləvi ola bilər [3, s. 15]

Müasir dövrdə xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi özünün aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. İngilis dilinin lazımi səviyyədə öyrədilməsi təhsil mühiti şəraitinin dəyişməsi, ingilis dilinin tədrisində müasirləşmə proseslərinin, həmçinin bu dil nümayəndələrinin sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələbata çevirir.

Dövlətin təhsil siyasətinin başlıca vəzifəsi məktəblilərin, o cümlədən V-ƏX sinif şagirdlərinin təfəkkürünün, mənəviyyatının inkişafı və yüksək mədəni şəxsiyyət kimi yetişməsindən ötrü lazımi şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili müəllimləri aşağıdakı multimediya vasitələrindən faydalanırlar: fotoaparatlar, proyektorlar, kinoproyektorlar, kinokameralar, səsin yazılması və bərpası üçün vasitələr (maqnitofonlar, elektrofonlar, CD pleyerlər), optik və proyeksiya plyonkaları və foto avadanlıqları (DVD-lər, televiziya və radio qəbulediciləri). pleyerlər), teleqraf, telefon və radio rabitə vasitələri (telefonlar, radiorabitə sistemləri), eyni zamanda məlumatların sənədləşdirilməsi və çoxaldılması məqsədilə işlədilən avadanlıqlar (kompüterlər, surətçıxarma maşınları, skanerlər, printerlər), interaktiv lövhələr və virtual obyektlər.

Multimedia tədris vasitələri təqdim olunan materialın əyaniləşdirilməsinə, şagirdlərdə təlimə məsuliyyətli münasibətin formalaşdırılmasına, onların marağının artırılmasına, şəxsi keyfiyyətlərin (özünütəhsil və özünütərbiyə); kommunikativ və sosial qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə kömək göstərir.

Pedaqoji ədəbiyyatda multimedia tədris vasitələrinə, adətən texniki vasitələri (internet, kompüter, mobil qurğular, multimedia proyektoru, interaktiv lövhə, audio və videoregistratorlar), həmçinin proqram təminatını, elektron tədris resurslarını (elektron dərsliklər, elektron təlim proqramları, ensiklopediyalar, stimulyatorlar) aid edirlər.

Texniki vasitələr hansı imkanlara malikdir? İngilis dili müəlliminin və şagirdlərin həmin imkanlardan məlumatları olmalıdır.

1. *Kompüter* – bu və ya digər şəxsin müdaxiləsi olmadan çoxsaylı arifmetik və məntiqi əməliyyatlar da daxil olmaqla əhəmiyyətli həcmdə hesablamaları yerinə yetirməyə imkanı olan bir cihazdır. Kompüter neçə onilliklərdir ki, bütün ölkələrdə insan həyatının hər bir sahəsində geniş istifadə edilir.

2. *İnteraktiv lövhə* - kompüter və proyektorun köməyilə bu və ya digər şəkli və məlumatı nümayiş etdirən ekran qurğu rolunu oynayır.

3. *Multimedia proyektoru* kompüterin köməyilə zəruri məlumatların şagirdlərə və ekrana proyeksiya edildiyi cihazdır.

Bu kimi proyektorundan faydalanmanın hansı müsbət cəhətləri vardır? Omları diqqət mərkəzinə gətirək:

1) canlandırılan təsvirin keyfiyyəti yaxşıdır (şəkillər parlaq və aydın olur, mətn asanlıqla oxunur);

2) proqram materialının aydlınlaşdırılması məktəblilər üçün əlverişlidir. Bir var izah tabaşirdən faydalanmaqla aparılsın, bir də var ki əyani olsun. Təbii ki, ikinci hal daha münasibdir.

3) çatışmayan nə isə meydana çıxdığı təqdirdə dərhal şagirdlərin gözləri qarşısında ekranda düzəlişlər aparılır;

4. *Mobil qurğular* şəxsi faydalanma məqsədi daşıyır. Onlar displey və miniatür klaviaturadan ibarət olan portativ cihazlardan ibarətdir. Mobil cihazlara Adətən planşetləri, mobil telefonları, ağıllı bilərzikləri, elektron oxucuları və musiqi pleyerlərini mobil qurğulara aid edirlər.

5. *Video və səs yazıcıları*. Bunlar vaxtilə daşıyıcıda yazılmış məlumatı təkrarən istehsal etməyə-i nəzərdə tutan texniki qurğulardır. Bu və ya digər tədris məlumatlarının çatdırılma vasitələrinin, xüsusən audio qurğulardan faydalanma təlim prosesində proqram materialını, audiokitablardan və audio seminarlardan çıxarışlara qulaq asmağa, yeni sözlərlə tanış olmağa, xarici nitqi qulaqdan qavramağa və natiqdən sonra təkrar etməyə şərait yaradır.

Məktəblilər audio materialların köməyilə yaddaş və diqqəti inkişaf etdirir, mətndəki başlıca məlumatları toplamağı və məzmunun zəruri məqamlarını yadda saxlamağı öyrənirlər.

Proqram təminatı və Elektron Təhsil Resursları: Proqram təminatı kompüter sisteminin çox əhəmiyyətli hissəsi hesab edilir.

İngilis dili müasir təhsil sistemində xüsusi yer tutur. Xarici dillərin tədrisi nəzəriyyəsi və metodologiyasının öz tarixi var, lakin dil tədrisi davam edən dəyişikliklərin təsiri ilə müasirləşməkdədir.

Təcrübəli müəllimlər şagirdlərin ingilis dilinə səmərəli yiyələnmələrini təmin etmək üçün yeni yollar və vasitələr axtarışında olurlar. Bu sahədə ən etibarlı vasitə multimedia texnologiyalarından istifadədir. Bu, şagirdlərin ingilis dili öyrənmək motivasiyasını gücləndirməyə, öyrənmənin fərdiyönlü olmasına, ryni zamanda kompüter texnologiyası bacarıqlarının inkişafına və ya təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.

Xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı şəxsiyyətin formalaşması prosesi gedir. Bu prosesi izləyək: “1) Düşünmək. Bu, xarici dil mədəniyyətinin öyrənilməsi zamanı sistemli şəkildə baş verir. Nəticədə şagirddə dünyanın mənzərəsi, dünyagörüşü və dəyərlər sistemi formalaşır. Bu, dünyaya tənqidi baxışa və yad mədəniyyətə vahid münasibətin formalaşmasına əsaslanan dərin işdir.

2) Təhsil. Bu, təfəkkürlə bağlı olan mürəkkəb prosesdir, lakin tolerantlıq, empatiya göstərmək bacarığı, başqa mədəniyyətə, dinə, davranış nümunələrinə və s. kimi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafını nəzərdə tutur. Bütün bunlar dərin zəhmət tələb edir.

3) İnkişaf. Xarici dilin mənimsənilməsi zamanı şagirddə psixi proseslər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri inkişaf edir: yaddaş, diqqət, təxəyyül, iradə. Bundan əlavə, ilkin təzahürlərindən asılı olmayaraq şagirdin linqvistik qabiliyyətləri inkişaf etdirir.

4) Ünsiyyət. Xarici dil bir fənn kimi tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Təcrübəyönlü bir mövzu olmaqla, vacib bir problemi həll edir - eyni zamanda ünsiyyəti öyrədir və ünsiyyət çərçivəsində mövcuddur.

Xarici dil dərslərində, həmçinin ünsiyyət əsasən xarici dildə həyata keçirilir. Bu yolla iki problem həll edilir. Bütün bunlar fərdin sosiallaşmasına kömək edir [4].

Deyilənlərdən görünür ki, ingilis dili dərslərində multimediya vasitələrindən istifadə təlimin səmərəli təşkilinə öz köməyini göstərir, şagirdlər həm ingilis dilinin fonetikasına, leksikasına və qrammatikasına yiyələnir, onların yazılı və şifahi nitqi inkişaf edir.

Problemin aktuallığı. İngilis dili dərslərinin səmərəli təşkilində multimediya vasitələrindən istifadə probleminin araşdırılması aktuallığı ilə seçilir.

Problemin yeniliyi. İngilis dili dərslərinin səmərəli təşkilində multimediya vasitələrindən istifadə problemi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, ingilis dili müəllimləri üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Бим, И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника: Опыт системно-структурного описания / И.Л. Бим. - Москва: Просвещение, 2007. – 120 с.
2. Воробьёва, В.В. Влияние использования информационно- коммуникационных технологий в современном образовании на процесс перехода к информационному обществу / В.В. Воробьёва // Информация и образование: границы коммуникаций. - 2013. - № 5. – 200 с.
3. Дьяконова, О.О. «Эдьютейнмент в обучении иностранным языкам» // ИЯШ.- 2013. -№ 3 .– 140 с.
4. Дунаева, А.С. Культурологическая идея концепции коммуникативного иноязычного образования / А. С. Дунаева, М. Н. Ветчинова // Язык и культура. – 2014. – № 3 (27). – с. 138-145.
5. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli, İ.B. Əmirəliyeva. -Bakı: Mütərcim, 2022. – 364 s.
6. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. -Bakı: Mütərcim, 2022. – 608 s.

E-mail: rugiyyahasanli@gmail.com

Redaksiyaya daxil oldu: 110.07.2024

UOT159.9

Mehriban Cəlal qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologia kafedrasının dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-0649-4625
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).135-139

UNİVERSİTETİN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏLƏBƏNİN ÖZÜNÜNÜİDARƏSİNİN MODELLƏŞMƏSİ

Мехрибан Джалал гызы Исмайлова
доцент кафедры Педагогической психологии Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, доктор философии по психологии

МОДЕЛИРОВАНИЕ СТУДЕНЧЕСКОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВУЗА

Mehriban Jalal Ismayilova
associate professor at the department of Educational psychology of
Azerbaijan State Pedagogical University,
доктор философии по психологии

MODELING OF STUDENT SELF-MANAGEMENT IN THE UNIVERSITY EDUCATION SYSTEM

Xülasə. Universitetlərdə günün ən mühüm vəzifəsi dövlət idarəçiliyinin perspektivli formalarını ali təhsil praktikasına tətbiq etməkdir ki, onlardan biri də müəllim və tələbə özünüidarəsidir. Müasir reallıq gənclərin sosiallaşmasını, tələbələrdə özünütəhsil əsasında fəaliyyətin müxtəlif sahələrində öz münasibətlərini yaradıcı və fəal şəkildə qura bilən təşəbbüskar və müstəqil subyekt keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu şəxsiyyət keyfiyyətləri səmərəli şəkildə tələbə həyatının idarəedilməsində, xüsusilə də tələbə özünüidarəsi prosesində formalaşır. Tələbə özünüidarəsi təhsil müəssisəsinin bacarıqlı və şüurlu vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında şəxsiyyətin inkişaf və özünüdərk maraqları ilə dövlətin maraqlarını birləşdirməyə cəhddir. Məqalədə tələbələrin kollektiv özünüidarəetmə sisteminin sosial-pedaqoji və hüquqi əsasları araşdırılır, universitetdə ictimai fəaliyyət forması və tərbiyə işinin istiqaməti kimi tələbə özünüidarəsinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir.
Açar sözlər: *tələbə özünüidarəsi, tərbiyə formaları, özünüidarə modelləri, psixoloji dəstək, kollektivdə özünüidarəetmə sistemi, tərbiyə sisteminin modelləşdirilməsi*

Аннотация. Важнейшей задачей вузов на сегодняшний день является внедрение в практику высшего образования перспективных форм государственного управления, одной из которых является педагогическое и студенческое самоуправление. Современная действительность требует социализации молодежи, развития инициативных и самостоятельных субъектных качеств у студентов, способных творчески и активно выстраивать свои взаимоотношения в различных сферах деятельности на основе самообразования. Эти качества личности эффективно формируются при управлении студенческой жизнью, особенно в процессе студенческого самоуправления. Студенческое самоуправление – это попытка соединить интересы развития и самосознания личности с интересами государства в формировании компетентного и сознательного гражданского общества образовательного учреждения. В статье рассматриваются социально-педагогические и правовые

основы системы коллективного само- управления студентов, определяются особенности студенческого самоуправления как формы общественной деятельности и направления воспитательной работы в вузе.
Ключевые слова: *студенческое самоуправление, формы воспитания, модели самоуправления, психологическое сопровождение, коллективная система самоуправления, моделирование воспитательной системы.*

Abstract. The most important task of universities today is the introduction into the practice of higher education of promising forms of public administration, one of which is pedagogical and student self-management. Modern reality requires the socialization of youth, the development of initiative and independent subjective qualities in students who are capable of creatively and actively building their relationships in various fields of activity on the basis of self-education. These personality qualities are effectively formed when managing student life, especially in the process of student self-government. Student self-government is an attempt to combine the interests of development and self-awareness of the individual with the interests of the state in the formation of a competent and conscious civil society of an educational institution. The article examines the socio-pedagogical and legal foundations of the system of collective self-management of students, defines the characteristics of student self-government as a form of social activity and direction of educational work at a university.

Keywords: *student self-management, educational forms, self-management models, psychological support, collective self-management system, modeling of the educational system*

Tələbə özünüidarəsində iştirak xüsusi fəaliyyət növüdür ki, onun həyata keçirilməsində tələbələrin peşəkar, təşkilatçılıq, liderlik, yaradıcılıq qabiliyyətləri və şəxsi keyfiyyətləri təzahür edir və inkişaf etdirilir. Təhsil müəssisələrində tələbə özünüidarəsi dedikdə, qanunvericiliyə uyğun olaraq ilk növbədə, təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində tədqiqata və dərsdənkənar işlərə nəzarət etmək başa düşülür.

Dövlət tərəfindən gənclərin, uşaq ictimai birliklərinin sosial əhəmiyyətli təşəbbüslərini dəstəkləmək cəhdlərinə baxmayaraq praktikada gəncləri ictimai maraqlar naminə səfərbər etmək, onların fəal iştirakının optimal formalarını təklif etmək həmişə mümkün olmur. Strateji baxımdan müasir gənclər siyasətinin bu xü-susiyyəti öz nəticələrini minimuma endirir [1]. Bu baxımdan sosial təcrübədə ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində müasirliyə adekvat idarəetmə formalarının tətbiqinə tələbat yaranır.

Biz tələbə özünüidarəsini tələbələrin həyatında mühüm məsələlərin həllinə, onların sosial fəallığının inkişafına, təşəbbüslərinin dəstəklənməsinə yönəlmiş fəal, müstəqil ictimai fəaliyyətinin xüsusi forması hesab edirik. Tələbə özünüidarəsi də universitetlərdə təhsil formalarından biridir. Bu gün tələbə özünüidarəsi öz forma və məzmununa görə fərqlidir. Bunlara ictimai birliklər, həmkarlar ittifaqları, tələbə şuraları, assosiasiyalar və s. daxildir. Bu gün tələbələrin universitetlərdə özünüidarəetmənin optimal formalarını müstəqil seçmələri üçün hər cür imkanlar vardır.

Tələbə özünüidarəsinin müxtəlif daimi formalarının birləşməsi tələbələrin problemlərinin həlli yollarını, o cümlədən tələbələrin özlərinin səyləri ilə həll etməyə kömək edəcək, onların təşəbbüsünü təkcə auditoriya daxilində deyil, həm də auditoriyadankənar inkişaf etdirməyə imkan verəcəkdir ki, bu da tələbələrin fikir və rəylərinin, təşəbbüslərinin rolunu, əhəmiyyətini artıracaqdır. Tərbiyə işinin nəzəriyyə və praktikasında forma anlayışı ilə yanaşı model anlayışından da geniş istifadə olunur. Model, ilk növbədə, modelləşdirmənin məhsuludur, yəni modelləşdirmə obyekti (orijinal) və subyektin iştirak etdiyi prosesdir [3].

Tələbə özünüidarəsi həm simvolik, həm də şifahi model kimi təqdim oluna biləcəyini nəzərə alaraq real təcəssümü olan (struktur, məzmun, texnoloji, normativ) prinsipləri, dəyərləri və metodları təsvir edən modellərin qurulmasını tətbiq edir. Modelləşdirmə metodunun tətbiqində əsas yanaşmalara əsaslanaraq modelin qurulmasının əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edirik: səviyyəli iyerarxiya prinsipi, modulluq, humanistləşdirmə prinsipi, fənlərarası və öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi.

Tələbə özünüidarə modelində bu prinsiplərin həyata keçirilməsi tələbələr üçün öz imicini qurmaq, öz həyat trayektoriyasını tərtib etmək imkanı deməkdir və şəxsiyyətyönlü yanaşmanın fenomeni kimi etimadı təsdiqləyir. Aşkar edilmiş və nəzəri cəhətdən təsvir edilən faktların hamısını tələbə özünüidarəsi modelinə daxil etmək olmaz. Bu onunla bağlıdır ki, model heç bir şəkildə onun təkrar istehsal etdiyi reallıqla tam eyni ola bilməz. Tələbə özünüidarəsinin innovativ modeli hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır ki, model sosial fəaliyyət aktıdır, bu layihəni həyata keçirəcək həmin şəxslərin iştirakı olmadan bunu təsəvvür etmək mümkün deyil. Model tələbə özünüidarəetmə prosesi ilə təhsil prosesinin təşkili arasında əlaqəni nəzərə alaraq mümkün gələcək vəziyyətlərin qurulması və inkişafda alternativlərin tapılması üçün bir vasitədir.

İdarəetmə modelinin qurulması tələbə özünüidarəetmə fəaliyyətinə daxil olan subyektlər arasında bu fəaliyyətin əsas ideyaları əsasında yaranan əlaqələrin yaranmasından ibarətdir. İdarəetmə modeli dedikdə, biz tələbə özünüidarə sisteminin necə göründüyü və görünməli olduğu, idarəetmə obyektinə necə təsir etdiyi və necə təsir göstərməli olduğu, həmçinin onun necə uyğunlaşdığı və necə uyğunlaşacağı barədə nəzəri cəhətdən qurulmuş vahid fikirlər sistemini başa düşürük.

İdarə olunan təşkilatın məqsədlərinə çatması, davamlı inkişaf etməsi və həyat qabiliyyətini təmin etməsi üçün xarici mühitdə dəyişikliklər mütləqdir. Bu model idarəetmənin əsas prinsiplərini, strateji baxışı, məqsəd və vəzifələri, dəyərləri, onun elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin strukturunu və qaydasını, analitik monitorinq və nəzarəti, inkişafın hərəkətverici qüvvələrini və motivasiya siyasətini özündə birləşdirir.

Universitet təcrübəsində tədris işinin çoxlu sayda müxtəlif forma və modelləri mövcuddur, bu da onların sistemləşdirilməsini və fərqləndirilməsini, o cümlədən tələbə özünüidarəsinin təşkili formalarını aktuallaşdırır. Tələbələrin özünüidarəsinin modelləşdirilməsi prosesində innovativ fəaliyyətin müxtəlif modelləri məsələn, gələcək layihənin əsasını təşkil edəcək maddi, idarəetmə, tənzimləyici modellər yaradıla bilər. Bir çox həyat hadisələrinin təbiətdə təsadüfi olduğunu nəzərə alaraq bəzi tədqiqatçılar ehtimal hadisələrinin qurulmasına əsaslanan model qurmağı, yəni stoxastik modelləşdirmədən istifadə etməyi məsləhət görürlər.

Modelin qurulması və tədqiqi zamanı alınan nəticələrin orijinala köçürül- məsinin mümkünlüyü modelin orijinalın müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə əsaslanır. Müvafiq bir modelin tətbiqinin vaxtında olması tələbə özünüidarəsinin ayrılmaz bir proses kimi inkişafında müəyyən mərhələnin vəzifələrinə bağlanmalıdır. Pedaqoji universitetdə tələbə özünüidarəsinin təşkilati formalarının inkişaf prosesinin modeli hazırlanmışdır ki, burada hər mərhələdə müəyyən bir nəticə əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuş tələbə özünüidarəetmə təşkilatının formaları tələb olunur. Tələbələrin özünüidarəetmə ideyalarının pedaqoji universitetdə inteqral təhsil prosesinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilməsi məqsədyönlü, konkret pedaqoji prosesin təşkili ilə bağlıdır.

Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbə təşəbbüsünün yetkinləşməsi tədricən baş verir və yarandığı vaxtdan müvafiq ideyaların yaranmasına, onların qəbul edilməsinə, universitetin həyati məsələlərini idarə etmək səlahiyyətlərini həyata keçirməyə imkan verir. Bu şəraitdə pedaqoji idarəetmə və ya özünüidarənin inkişafına dəstək kollektivin öz müqəddəratını təyin etməsində və özünüinkişafında təşkilati, ideoloji və metodoloji təminatların yaradılması kimi mühüm rol oynayır. *Təşkilati təminatlar* özünüidarə orqanlarının fəaliyyətini, *ideoloji təminatlar* kollektivin həyatında bu orqanların hüquq və vəzifələrinin tanınmasını təmin edir, həvəskar özünüidarə orqanlarına təlimatlandırıcı köməklik prosesində *metodik təminatlar* həyata keçirilir.

Psixoloji dəstək konsepsiyası təlim və təhsil subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqənin inkişaf etdirilməsi ideyalarını, əməkdaşlıq pedaqogikasının tərəfdarlarının fikirlərini, bütün yaş, sosial və peşə qruplarının nümayəndələri arasında məhsuldar ünsiyyətin zəruriliyi haqqında düşüncələri əks etdirir. İdarəetmə, liderlik, formalaşma anlayışlarında təcəssüm olunan sərt postulatlardan imtina etmək lazımdır, psixoloji dəstək nöqteyi-nəzərindən fərdin sosial müqəddəratını təyin etmək məqsədəuyğundur [2, s.93].

Tələbələrin özünüdərkinin amili kimi tələbə özünüidarəsinə psixoloji dəstək modeli üç mərhələdən ibarətdir: diaqnostik, sosial sınaq mərhələsi və əksetdirici. Bu zaman tələbəyə psi-

xoloji dəstək onun şəxsi inkişafına kömək, onun empatik dərkinə münasibət, açıq ünsiyyət kimi qəbul edilir.

Bu model innovativ fəaliyyətin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəllimin zəruri olan peşə keyfiyyətlərini təkmilləşdirməyə yönəldilmişdir. Peşəkar inkişaf prosesi fərdi təhsil çatışmazlığının aradan qaldırılması, fərdi təhsil proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Tələbə özünüidarəsi şəraitində praktiki təhsil fəaliyyəti aktının bir xüsusiyyəti psixoloji dəstəyin müxtəlif formalarında əks olunan düzgün idarəetmə qərarlarının tapılmasında, onların imkanlarına münasibətdə müəllim tərəfindən tələbələrinə inam ifadəsidir.

Psixoloji dəstəyin modelləşdirilməsi üzrə nəzəri işin vəzifəsi tələbə özünüidarəsinin təşkilati formalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsinin ən azı iki istiqaməti ilə bağlıdır. ***Birinci istiqamət*** mövcud təşkilati formalar çərçivəsində metodoloji prinsiplərin və idarəetmə texnologiyalarının yaradıcı inkişafını nəzərdə tutur. ***İkinci istiqamət*** yeni təşkilati formaların axtarışıdır. Məsələn, özünüidarəni qrupun iş növlərində deyil, tələbə dərnəkləri əsasında formalaşdırmaq olar ki, burada tələbələrin özləri fəal iştirakçılara çevrilirlər ki, bu da özünüidarəni inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün səmərəli vasitə ola bilər.

Tədris prosesi üçün tələbə özünüidarəsinin təşkili formalarının daim təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi vacibdir. Ən dəyərlisi odur ki, onlar tələbələrin təşəbbüsündən və ehtiyaclarından yaranır. Onlar həm də sosial praktikanın tələblərindən yaranmalı və sosialyönlü olmalıdırlar. Pedaqoji universitetdə tələbə özünüidarəsinin təşkili formalarından istifadə üçün onların həm məzmun, həm də texnologiya baxımından peşəyönümünün gücləndirilməsidir. Tələbələrin özünüidarəsinin inkişafı standartlaşdırma, universallaşdırma, diferensiallaşma və inteqrasiya funksiyalarına əsaslanır.

Fikrimizcə, tələbə özünüidarəetmə orqanlarının səmərəli sistemini yaratmaq üçün daim tələbə fəallarının maarifləndirilməsi və hazırlanması zəruridir. Bunun üçün lazımi biliklərə tam malik olan mentorlar kuratorlar, təşkilatçılıq, pedaqoji və psixoloji bacarıqlara malik təhsil strukturlarının nümayəndələri tələb olunur. Tələbə özünüidarəetmə sistemi tələbələrə universitetin idarə edilməsində və onların həyat fəaliyyətinin təşkilində fəal iştirak etməyə imkan verir.

Tələbə özünüidarəsinin strateji məqsədi dövlət idarəçiliyində iştirak etmək, sosial əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmək və həyata keçirmək, müxtəlif dövlət idarəetmə orqanlarına seçmək və seçilmək hüququndan tam şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik vətəndaşın hazırlanmasıdır. Tələbə özünüidarəsi fəaliyyət növlərinin seçimini aktivləşdirir, tələbələri istənilən fəaliyyət növündə və ünsiyyətdə müstəqil olaraq səmərəli üslubu seçməyə, layihə və proqramların müəllifi və tərtibatçısına çevrilməyə sövq edir.

Bu şəraitdə tələbələr bioloji, şəxsi və sosial-psixoloji determinantlarda imkanların böyük qismindən daha səmərəli və şüurlu şəkildə istifadə edirlər ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi tələbələrin müxtəlif sosial fəaliyyət növlərini təkcə genişləndirməyə deyil, həm də onları təkmilləşdirməyə imkan verir, fərdi xüsusiyyətləri və peşə seçimini nəzərə alır. Gələcək müəllimin sosial və peşə səriştəli şəxsiyyətinin formalaşdırılması probleminin həllində təkcə müəllimlərin fəaliyyəti deyil, həm də tələbələrin öz fəaliyyəti vacibdir. Universitetdə tələbə özünüidarəsinin inkişafı üçün şərtlər tələbə şəxsiyyətinin psixoloji dəstəyi, təhsil işinin peşəyönlü olması, ali təhsil müəssisəsindəki ənənəvi təhsil mühiti ilə tələbə fəaliyyətinin innovativ məzmun formaları arasında davamlılığın qorunmasıdır.

Bir sözlə, modelləşdirmənin sistemli nəticəsi kimi tələbə özünüidarəetmə modeli hədəf komponentində şəxsi, sosial və peşəyönlüdür, tələbə fəaliyyətinin müxtəlif növlərini, təhsil və kollektiv təşkilatlanma formalarını, idarəetmə modellərini və məzmunca psixoloji dəstəyi birləşdirir. Nəticə etibarilə o tələbələrdə konkret fənn və peşə fəaliyyətinə yiyələnmə ilə yanaşı, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, liderlik qabiliyyəti, cəsarətlilik, xoşməramlılıq, yaradıcılıq, qətiyyətlilik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

Problemin aktuallığı. Tələbə özünüidarəsi təhsil müəssisəsinin bacarıqlı və şüurlu vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında şəxsiyyətin inkişaf və özünüdərk maraqları ilə dövlətin maraqlarını birləşdirməyə cəhddir. Tələbə özünüidarəsi fəaliyyət növlərinin seçimini aktivləşdirir, tələbələri istənilən fəaliyyət növündə və ünsiyyətdə müstəqil olaraq effektiv üslubu seçməyə, layihə və proqramların müəllifi və tərtibatçısına çevrilməyə sövq edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə tələbələrin kollektiv özünüidarəetmə sisteminin sosial-pedaqoji və hüquqi əsasları araşdırılır, universitetdə ictimai fəaliyyət forması və tərbiyə işinin istiqaməti kimi tələbə özünüidarəsinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Сырцова Е.Л. Студенческое самоуправление как фактор развития автономности студентов // Современные наукоемкие технологии. – 2007. № 7. - С. 77-79
2. Чистякова С.Н., Пряжников Н.С. Педагогическое сопровождение социально-профессионального самоопределения учащихся // Ученик в обновляющейся школе. Сборник научных трудов / Под ред. Ю.И. Дика, А.В. Хуторского. - М., 2002. – 488 с.
3. Шаламова, А. Студенческое самоуправление как фактор социальной активности молодежи //Высшее образование в России. - 2007.№8.- с.72–74.

E-mail: mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT159.9

Solmaz Qüdrət qızı Həsənli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
https://orcid.org/0000-0001-5931-482X
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).140-144

İSTEDADLI UŞAQLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA PSİXOLOJİ RƏHBƏRLİYİN ROLU

Солмаз Гудрат гызы Гасанлы
доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по педагогике,

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РУКОВОДСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Solmaz Gudrat Hasanli
associate professor at
Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in pedagogy

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL GUIDANCE IN THE FORMATION OF THE PERSONALITY OF GIFTED CHILDREN

Xülasə. Günümüzdə psixoloji yardım fəaliyyətlərini istedadlı uşaqların ehtiyaclarına uyğun şəkildə həyata keçirən, eyni zamanda valideyn və müəllimlərlə səmərəli işbirliyi quran praktik psixoloqlara daha çox ehtiyac hiss edilir. İstedadlı uşaqların şəxsi, pedaqoji, peşəseçimi məsələlərinə psixoloji yardım ehtiyaclarını təmin etmək onlarda özünəhörmət və özünəgüvən hissinin formalaşmasına, özlərini dərk etmələrinə, uğurlu sosial münasibətlərin qurulmasına, təhsil və peşəseçimində doğru istiqamətə yönlənmələrinə təsir edəcəkdir. Məqalədə bu baxımdan praktik psixoloqların istedadlı uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolu və önəmindən bəhs edilmişdir.
Açar sözlər: *istedadlı uşaqlar, psixoloji xidmət, şəxsiyyətin formalaşması, sosial inkişaf.*

Аннотация. Сегодня более востребованы практические психологи, которые осуществляют деятельность по психологической помощи в соответствии с потребностями одаренных детей и при этом налаживают эффективное сотрудничество с родителями и педагогами. Обеспечение потребности одаренных детей в психологической помощи по вопросам личностно-педагогического и профессионального выбора повлияет на формирование у них самооценки и уверенности в себе, их самосознание, установление успешных социальных связей, ориентацию в правильном направлении. в образовании и выборе карьеры. В связи с этим в статье обсуждается роль и значение практических психологов в формировании одаренных детей как личности.
Ключевые слова: *одаренные дети, психологическая служба, формирование личности, социальное развитие.*

Abstract. Today, practical psychologists who carry out psychological assistance activities in accordance with the needs of gifted children, and at the same time establish effective cooperation with parents and teachers, are more needed. Providing the psychological assistance needs of gifted children for personal, pedagogical and career choice issues will affect the formation of self-esteem and self-confidence in them, their self-awareness, the establishment of successful social relations, and their orientation in the right direction in education and career choice. In this regard, the role and importance of practical psychologists in the formation of gifted children as a personality is discussed in the article.

Keywords: *gifted children, psychological service, personality formation, social development.*

İstedadlı uşaqların sosial mühitdə itmələrinə mane olmaq, inkişaf və uyğunlaşmalarına yardım etmək üçün onlara yüksək səviyyədə psixoloji rəhbərlik xidməti göstərilməlidir. Bu baxımdan, öncə istedadlı uşaqların kim olduqları, necə öyrəndikləri, pedaqoji-psixoloji ehtiyaclarının nələr olduğuna diqqət etmək lazımdır. Çünki çox zaman ailələr və pedaqoqlar istedadlı uşaqların ehtiyaclarını bilmirlər və buna uyğun olaraq fəaliyyətləri planlaşdırmaqda çətinlik çəkir, ya da yanlış fəaliyyət planı tərtib edir və bəzən hətta bir plana belə ehtiyac duymurlar.

Ə. Əlizadə haqlı olaraq istedadlı uşaqların toplum üçün dəyərini ifadə edərək yazırdı: "İstedadlı uşaq milli sərvətdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının vüsəti bilavasitə istedadlı uşaq problemi ilə bağlıdır. Bu problemin aktuallığı istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməmiş ölkələrdə nəzəri-metodoloji ölçülərlə dəyərləndirilir" (1, s. 8).

İstedadlı uşaqların ehtiyaclarına diqqət yetirilməzsə qabiliyyət və maraqlarını yetərli səviyyədə inkişaf etdirmək mümkün olmaz. İstedadının fərqində olmayan şagird doğru istiqamətə yönlənməz və özünütəsdiq problemi yaşayar. Bu baxımdan hər hansı bir təhsil səviyyəsində istedadlı uşaq, yeniyetmə və gənclər üçün həyata keçirilən psixoloji yardım xidmətləri önəmlidir. Günümüzdə psixoloji yardım fəaliyyətlərini istedadlı uşaqların ehtiyaclarına uyğun şəkildə həyata keçirən, eyni zamanda valideyn və müəllimlərlə səmərəli işbirliyi quran praktik psixoloqlara daha çox ehtiyac hiss edilir.

İstedadlı uşaqların şəxsi, pedaqoji, peşəseçimi məsələlərində psixoloji yardım ehtiyaclarını təmin etmək onlara özünəhörmət və özgüvən hissinin formalaşması və bu hissin qorunmasına, müsbət özünüdərkinə, uğurlu sosial münasibətlərin qurulmasına, təhsil və əmək fəaliyyətlərində doğru istiqamətə yönlənmələrinə təsir edəcəkdir.

İstedadlı uşaqların həddən artıq həssas olmaları onların emosional təzad yaşamalarına səbəb olur. Bu uşaqlara yetərli səviyyədə psixoloji rəhbərlik xidmətləri olmadıqda sosial təzyiq, asosiallılıq, üsyankarlıq, aqressivlik, depressiya, hətta intihar kimi problemlər ortaya çıxa bilər. Psixoloqların əsas vəzifələrindən biri bu şagirdlərin nə hiss etdiklərini doğru təhlil etmək və onları narahat edən durumları ortaya çıxarmaqdır. Eyni zamanda, psixoloq istedadlı uşaqların öz istedadlarının fərqində olmalarına imkan yaradan tədbirlər həyata keçirməli, boş zamanlarını dəyərləndirmək üçün inkişafetdirici fəaliyyətlər təşkil etməli, istedadlı şagirdlərin peşəseçimi hədəflərinin müəyyənləşdirilməsində, təhsil imkanlarını gərəkli səviyyədə dəyərləndirə bilməsində, şəxsi mövzularda emosional baxımdan dəstəklənməsində yardım fəaliyyətləri reallaşdırılmalıdır.

Psixoloji xidmətin əsas məqsədi, şagirdlərin inkişaf və uyğunlaşmasına yardım edərək onların hər potensiallarını sonuna qədər inkişaf etdirə bilmələri və daha faydalı, səmərəli fəaliyyətlərini təmin edən müsbət psixo-emosional səviyyəyə çata bilməsidir. Normal bir inkişaf prosesində bütün şagirdlər öncə özlərini tanıyır, sonra özlərini anlayır, qəbul edir, çevrələrini tanıyır, olduğu çevrədə hansı fəaliyyətləri göstərə biləcəklərini kəşf edirlər və son olaraq özlərini olduqları mühitdə təsdiqə yönəlirlər. Bir çox hallarda istedadlı şagirdlər özlərini tanıma və qəbul etmədə, fərqli olmalarından dolayı mühitə uyğunlaşmada problemlərlə qarşılaşırlar. İstedadlı uşaqlara, yeniyetmə və gənclərə psixoloji rəhbərliyin əsil məqsədi bu problemləri azaltmaq və şagirdlərin uyğunlaşmasını, inkişafını dəstəkləməkdir. Çünki ancaq bu şərtlərdə istedadlı şagirdlər öz inkişafları üçün geniş imkanlara sahib olur, özlərini ifadə və təsdiq edirlər. Təbii ki, potensial imkanlarının fərqində olmayan insan doğru istiqamətə yönələ bilməz və özünü təsdiq etmək imkanına sahib olmaz.

İstedadlı şagirdlər sadəcə zehni deyil, emosional baxımdan da yaşıdlarından fərqli olaraq yüksək inkişaf səviyyəsinə sahibdirlər. Məktəbdə psixoloji rəhbərlik xidmətləri istedadlı şagirdlər üçün məktəbəqədər yaş dövründən başlanılmalı və təhsilin hər pilləsində davam etməlidir. Pedaqoji prosesdə şagirdlərin fərdi, sosial inkişaf ehtiyaclarını təmin etmək və beləliklə onların şəxsiyyətinin inkişafına və uyğunlaşmalarına yardım məqsədilə aparılan psixoloji rəhbərlik xidmətləri fərdi rəhbərlik xidmətləridir. Bu xidmətlərdən önəmli olan şagirdin özünü və başqalarını anlaması, hiss və davranışlarının fərqində olması, özünü və başqalarını qəbul et-

məsi, gündəlik həyatı üçün gərəkli olan bacarıqları qazanması, ailə və toplumdakı hadisələri dərk edərək bu mühitdə sağlam münasibətlər qura bilməsi üçün dəstək olmaqdır. İstedadlı şagirdlərin sosial inkişafla bağlı olan əsas ehtiyacları bunlardır:

- Güclü və zəif tərəflərini anlaya bilmək.
- Özünü qəbul etmək və sərhədlərini tanımaq.
- Qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək.
- Daxili nəzarət mexanizmini inkişaf etdirmək.
- Təcrübələrindən öyrənərək yanlışlarını qəbul etmək.
- Problem həll etmək bacarıqlarından istifadə etmək.
- İnsanlarla münasibətlərində olan problemi həll etmək.
- Digər insanları anlama hissini inkişaf etdirmək.
- Ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək (özünü tanımaq, özünü ifadə etmək, səmərəli dinləmək, empatiya qurmaq, xoşniyyətli və tənqidlərə açıq olmaq, bədən dili, göz ünsiyyəti, xitab, səs tonu və s. lazımi səviyyədə istifadə etmək).
- Özgüvən hissinə sahib olmaq.
- Liderlik xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmək.
- Stressi azaltma texnologiyalarını bilmək.
- Yaşıdlarıyla normal ünsiyyət qurmaq.
- Uğursuzluqla qarşılaşdıqda yenidən səy göstərmək bacarığına sahib olmaq.
- İdarə edilməkdən çox rəhbərlik etməyə yönəlmək.
- Özlərinə qarşı dürüst və açıq olmaq.
- İstedad və maraqları istiqamətində fərqli təhsil imkanlarından faydalanmaq.
- Araşdırmalara meyl göstərmək. (Silverman, 1993).

Mütəxəssislərə görə, istedadlı uşaqlar sosial və emosional uyğunlaşma səviyyəsi yüksək, üst səviyyədə daxili və xarici enerjiyə, geniş təxəyyül gücünə sahib, daha müstəqil, həmyaşıd fikirlərinə daha az tabe olan, daha dominant, təsirli və rəqabətçi, yüksək səviyyədə dinamik, diqqətli, hər şeyə maraq göstərən, öyrənməkdən zövq alan uşaqlardır. Bu xüsusiyyətlərin özü ilə bərabər gətirdiyi bəzi problemlər isə bunlardır:

1. Fərqli hiss etmək və qəbul edilməmək, ailələri, müəllimləri, yoldaşlarının onlardan yüksək gözləntilərə sahib olması.

2. Məktəbdə darıxmaları, normal şagirdlərin əhatəsində olmasının onu əsəbiləşdirməsi.

3. Sadəcə bir neçə yaşıdının onları anlaya bilməsi.

4. Peşə seçimi zamanı özlərini emosional böhranda hiss etmələri.

5. Dünyada baş verən hadisələrlə bağlı narahatlıq hissi keçirmələri və problemlərin həll edilməsində yardım edə bilməyəcəklərini hiss etmələri.

6. Bəzi istedadlı uşaqların mühitdən təcrid olunduqlarını hiss etmələri, yoldaşlarına uyğunlaşmaq üçün istedadlarını gizlətmələri, digər insanlara qarşı dözümlü olmamaları.

7. Rutin, hər gün təkrarlanan işləri rədd etmələri, rəhbərliyə qarşı çıxmaları, yüksək anksiyetə hissi yaşamaları, tənqidə açıq olmamaları, motivasiyanın aşağı səviyyədə olması və depressiv olmaları (Silverman,1993).

Bu problemlər daha çox digər insanların onlara uyğun olmayan yanaşmasından meydana gəlir. Xüsusilə bu uşaqlar məktəb mühitində psixo-sosial problemlər yaşamaq baxımından ciddi risk altındadırlar. Araşdırmalar bu uşaqların problemlərinin yuxarı yaşlarda da davam etdiyini göstərir. Bu problemlər mənlik şüurunun inkişafında çatışmamazlıqlar, mükəmməlliyyətçilik, yüksək uğur arzusu, yaşıdlarla ünsiyyətdə problem, peşəseçimində çətinlik, sosial baxımdan qeyri-adi davranışlar və məktəbə uyğunlaşmamaq kimi göstərilə bilər. Bu problemlərin yaşanmaması üçün istedadlı uşaqların emosional ehtiyaclarına cavab verilməsi, sosial və emosional inkişaf mərhələlərindəki çatışmamazlıqların qarşısının alınması və ya aradan qaldırılması üçün psixo-sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Məktəbəqədər yaş dövründən ali təhsilə qədər istedadlı uşaqların sosial-psixoloji və emosional baxımdan özlərinə nəzarət edə biləcək güclü insanlar kimi formalaşdırmaq üçün həyata keçirilən psixoloji rəhbərlik fəaliyyətləri bunlardır:

1. Güvən yaratmaq. Məktəbdə istedadlı uşaqlarla qurulan problemsiz, açıq, real, səmimi, eyni zamanda sərhədləri məlum olan münasibətlər onlarda güvən hissini formalaşdırır. Məktə-

bin, müəllimlərin istedadlı uşaqların ehtiyaclarını anlaya biləcək və bu ehtiyaca cavab verə biləcək səviyyədə bilgili olmaları nəticəsində onlarda güvən hissi formalaşdırılır. Bu səbəblə istedadlı uşaqlar mövzusunda məktəbin belə uşaqlara xüsusi yanaşma tərzi, psixoloji rəhbərlik anlayışı və nəzarət mexanizmi, müəllimlərin isə bilgisi və peşə qabiliyyətləri olmalıdır.

2. Məktəb mühitini sevdirmək. İstedadlı şagirdlərə məktəb mühitini sevdirmək üçün məktəbi, müəllimi tanıtma fəaliyyətləri valideynlər tərəfindən həyata keçirilir. Uşağın gözündə məktəbi cazibədar vəziyyətə gətirmək məqsədilə şişirdilmiş, real olmayan, gözlənti səviyyəsini artıracaq bilgilər uşağa verilməməlidir. Real məlumatlar verilərsə bu hiss məktəbə uyğunlaşmanı asanlaşdıracaqdır. Əks halda valideynin ilk mənfi təsirdən məktəbə qarşı günahlandırma mövqeyində olması, uşağın yanında bu vəziyyəti təhlil etməsi uyğunlaşmanı çətinləşdirəcəkdir. Uşağın məktəbi sevməsini təmin edəcək ən önəmli amil məktəbdə uşağın marağına səbəb olan, diqqətini çəkən fəaliyyətlərin olmasıdır. Seçilən məktəb zənginləşdirilmiş və fərdiləşdirilmiş təhsil proqramına sahib olmazsa bir müddət sonra şagirdin marağı itəcək, ehtiyacları təmin olunmadığı üçün onun məktəbdən soyumasına yol açacaqdır. Son nəticədə isə valideynlər məktəbi dəyişdirməyə məcbur olacaq, bir çox hallarda isə məktəb-məktəb gəzməyə başlayacaqlar.

3. İnkişafı müşahidə etmək, qeydlər aparmaq və dəyərləndirmək. İstedadlı şagirdlərin inkişafı ilə bağlı qeydlər böyük önəm daşıyır. Çünki onların inkişafları çox sürətli xarakter daşıyır. İstedadlı şagirdlərdə hər hansı sahəsinin hansı inkişaf səviyyəsində olduğunun öyrənilməsi inkişaf sahələri arasındakı ziddiyyəti azaldacaq və həyata keçirilən fəaliyyətlərdə də bu cəhətlərə diqqət ediləcəkdir. Həyata keçirilən fəaliyyətlərin qeydə alınması məktəbdə psixoloqlar dəyişsə də bilgilərin bir sonrakı psixoloqa ötürülməsi hər dəfə məlumatların yenidən toplanmasının qarşısını alacaqdır. Qeydlər dəyərləndirmə aparılması və fəaliyyətlərin səmərəli olub-olmamasına nəzarət baxımından da önəmlidir. Eyni zamanda şagirdin peşəseçimində bu qeydlərə əsasən daha sağlam seçimlər həyata keçirilə bilər.

4. Valideynlə işbirliyinin həyata keçirilməsi. Valideyn iclasları, məktəbdə keçirilən açıq qapı günləri, valideynlər üçün seminarlar valideyn və müəllim arasında işbirliyini artırma məqsədi daşıyan fəaliyyətlərdir. İstedadlı uşaqların səmərəli pedaqoji təsirə məruz qalması üçün bu işbirliyi vacibdir. İstedadlı şagirdlərlə bağlı ortaq düşüncə, hiss və davranış formalaşdıran valideyn və müəllimlərin uşaqlara pedaqoji təsiri səmərəli olur. Ölkənin gələcəyində istedadlı şagirdlərin dəyəri baxımından bu işbirliyi önəmlidir.

5. Uşağın həyatındakı önəmli dəyişmələrə onu hazırlamaq. İstedadlı şagirdlər sürətlə inkişaf etdikləri üçün yaşayacaqları inkişaf mərhələləri haqqında onlara bilgi verilməlidir. İstedadlı uşaqlar inkişaf mərhələlərində bəzi həyat hadisələrinə münasibətdə daha həssas olduqlarından onlara və ailələrinə dəstək olmaq lazımdır. Bu baxımdan məktəb psixoloqunun üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

6. Psixo-sosial inkişafa uyğun sinif mühitinin yaradılması. Şagirdin zehni, emosional və sosial ehtiyaclarını təmin edəcək sinif mühitinin yaradılması vacibdir. Məktəbdə sosial fəaliyyətlərdə istedadlı və normal şagirdlərin işbirliyi içində olmaları, qarşısındakı digər uşaqları qəbul etmələri, empatiya qurmaları təmin edilməlidir. Digər tərəfdən məktəbdə təşkil edilən və istedadlı şagirdlərin inkişafına xüsusi təsiri olan dərnəklərdə onlar özlərinə yaxın xüsusiyyət daşıyan və digər istedadlı şagirdlərlə daha yaxşı münasibətlər qura bilirlər. Eyni zamanda bir çox hallarda istedadlı şagirdlərin bir üst sinfə keçirilməsi də onlar üçün sağlam bir sinif mühitinin təmin edilməsində faydalıdır.

7. Uşağın öz maraq və istedadının fərqinə varması və bu istiqamətdə həyata keçirilən fəaliyyətlərdə iştirak etmək. Qabiliyyətlərin psixodiaqnostik metodlarla aşkara çıxarılması, uyğun qabiliyyətə görə tədbirlərin həyata keçirilməsi və eyni zamanda peşəseçiminə yardım edilməsi önəmlidir. Şagirdlərin maraqları istiqamətində dərnəklərdə fəaliyyət göstərmələri də bu baxımdan faydalıdır.

Problemin aktuallığı. Toplum olaraq istedadlı uşaq, yeniyetmə və gənclərin potensial imkanlarının ortaya çıxarılması, onların istedadları doğrultusunda yönləndirilməsi əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, istedad toplumların sərvəti sayılacaq səviyyədə dəyərə sahibdir. Bu dəyərlərin topluma qazan-

dırılması işində isə bu gün praktik psixoloqların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, istedadlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında psixoloji rəhbərliyin təhlili verilmiş, elmi mənbələrə əsasən ümumiləşdirmələr aparılmış və problemlə bağlı elmi yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

Məqalədə irəli sürülən fikir və mülahizələrdən məktəb psixoloqları, pedaqoqlar, valideynlər, ümumiyyətlə geniş kütlə faydalanaraq məsələnin elmi təhlilini düzgün aparmaları və problemin həlli imkanına sahib olmaları **problemin praktik əhəmiyyətini** təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə., İstedadlı uşaqlar: psixopedaqoji məsələlər. -Bakı, 2005.
2. Əliyev, R.İ. Məktəbdə psixoloji xidmətin aktual məsələləri.- Bakı, 2004.
3. Bəylərov, E.B. İstedadlı uşaqlarla təlimin təşkili və məzmunu. -Bakı, 2016.
4. Kemal Ç. Yetenekli çocuklar. -Ankara, 2013.
5. Шумакова, Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей. -Москва, 2004.
6. Silverman, L. K. Counseling the gifted and talented. South Bellaire. -Denver. 1993

E-mail: solmazhasanli@hotmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 02.07.2024

UOT159.9

Yeganə Baxış qızı Əskərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0002-0590-9630
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).145-148

TƏHSİLDƏ PSİXOLOJİ XİDMƏTİN TƏŞKİLİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Егяна Бахыш гызы Аскерова
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по психологии

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОБРАЗОВАНИИ

Yegana Bakhish Askarova
senior teacher at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctor of philosophy in psychology

SOME FEATURES OF THE ORGANIZATION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN EDUCATION

Xülasə. Məktəblərdə psixoloji xidmət psixologiyanın tətbiqi sahələrindən biridir. Onun gələcək uğurları, hər şeydən öncə, akademik psixologiya ilə qarşılıqlı münasibətlərinin nə qədər səmərəli olmasından asılıdır. Məqalədə ibtidai siniflərdə psixoloji xidmət və onun xüsusiyyətlərinin elmi, tətbiqi və praktik olmaqla 3 istiqaməti göstərilmişdir. Məqalədə qeyd edilir ki, məktəbdə psixoloji xidmət bu üç istiqamətin vəhdətinə, ayrılmaz qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Onları bir-birindən ayırmaq elmi baxımdan birtərəflidir, əməli baxımdan isə zərərlidir.
Açar sözlər: *məktəb, şagird şəxsiyyəti, təlim prosesi, psixi inkişaf, məktəbə hazırlıq, müəllim, valideyn*

Аннотация. Психологическая услуга является одной из внедряемых областей в школах. Ее будущие достижения зависят прежде всего от того, насколько эффективны ее взаимодействия с академической психологией. В статье представлены психологические услуги в начальных классах и их научные, прикладные и практические особенности в 3-х направлениях. В статье также отмечается, что психологическая служба в школе основана на единстве этих трех направлений в их неразрывном взаимодействии. Разделение их друг от друга является научно односторонним и вредным на практике.
Ключевые слова: *школа, личность ученика, учебный процесс, психическое развитие, подготовка к школе, учитель, родитель*

Abstract. Psychological services is one of the areas of application of psychology. Its features, first of all, depends on how effective its interactions with academic psychology are. In the article three areas of psychological services in elementary schools and its scientific, applied and practical features. İn the article, it is indicated that psychological servicesat schools based on the unity and inseparable interaction of these three areas. Separating them from each other is scientifically one-sided but practically it is harmful. Some features of organizing psychological services for students in primary education

Keywords: *school, student's identity, learning process, mental development, school preparation, teacher, parent*

"Psixoloji xidmət işi dünya təcrübəsində artıq çoxdan tətbiq olunmaqla inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminin zəruri tərkib hissəsinə çevrilmişdir. BMT-nin uşaq hüquqları Konvensiyalarına qoşulan ölkələr uşaqların fiziki, intellektual, əxlaqi, mənəvi, sosial inkişafı üçün tələb olunan maksimum şəraitin yaradılmasına çalışırlar. Məlum olduğu kimi, təhsil sistemi yüksək əqli qabiliyyətə malik, milli, mənəvi-psixoloji dəyərlərin daşıyıcıları olan şəxsiyyətlər formalaşdırılmaqla cəmiyyət həyatının humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsinə xidmət edir" (1).

Təhsilə psixoloji xidmət ümumilikdə psixoloji xidmətin bir sahəsi olub təhsil prosesi və onun subyektləri ilə bağlı problemlərin həllinə yönəldilir. "Məktəbin tədris və tərbiyə müəssisəsi olduğunu və vətəndaş yetişdirdiyini nəzərə alsaq, psixoloqların təhsil prosesində nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını və onların üzərinə çox çətin, məsuliyyətli iş düşdüyünü deyə bilərik" (2).

Məktəbdə psixoloji xidmətin əsas vəzifəsi - şagirdlərin təlim və tərbiyəsi sahəsindəki çətinlikləri, onların şəxsi və intellektual inkişafındakı qüsurları aradan qaldırmaq, bununla da təlim-tərbiyə sahəsində məktəbdə aparılan işin səmərəliliyini yüksəltmək, sosial cəhətdən fəal yüksək ideya inamına malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasında pedaqoji kollektivə köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Psixoloji ədəbiyyatda məktəbdə psixoloji xidmət fəaliyyətinin iki istiqaməti qeyd olunur: aktual və perspektiv (S.V. Dubrovina).

Məktəbə psixoloji xidmət fəaliyyətinin aktual istiqaməti şagirdlərin təlim və tərbiyəsindəki bu və digər çətinlikləri, onların davranışlarında, ünsiyyətlərində, şəxsiyyətinin formalaşmasındakı qüsurlarla bağlı bugünkü problemlərin həllinə yönəldilmiş istiqamətdir. Məktəbin gündəlik həyatında həmişə bir sıra problemlərə rast gəlmək olur və müəllim, şagird, valideynlərə konkret kömək göstərməyə ehtiyac duyulur ki, bunlar məktəbdə psixoloji xidmətin bugünkü mühüm vəzifəsi hesab olunur.

Məktəbdə psixoloji xidmət fəaliyyətinin perspektiv istiqaməti hər bir şagirdin inkişafı, cəmiyyətdə yaradıcı həyata onun psixoloji hazırlığının formalaşması məqsədinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş istiqamətdir, psixoloq pedaqoji kollektivin fəaliyyətində əsas psixoloji ideya olan hər bir "şagirdin şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafı imkanı" ideyasını daxil edir və onu praktik işdə yönəldən mürəkkəb hisslərdir. Həmin hisslər təlim prosesində elmi axtarışlar, eləcə də incəsənətin müxtəlif növləri üzrə yaradıcı fəaliyyəti zamanı meydana çıxır.

Zehni hisslər insanın zehni, idrak fəaliyyəti prosesində yaranır və onun vasitəsilə törədilir. İnsanın təbiətin sirlərinə vaqif olmaq cəhdi, bilik əldə etmə meyli müxtəlif hisslər doğurur, həmin hisslər bu və ya digər nəzəri və əməli məsələnin həlli ilə əlaqədar olur. Hər hansı bir məsələni həll etmək üçün insan düşündükdə, onda bir sıra zehni hisslər əmələ gəlir. Şübhə, təəccüb, inam, fəhm, yenilik, heyrət hissləri zehni hisslər hesab olunur. Həmin hisslər insanın zehni fəaliyyəti zamanı əmələ gəlməklə onu daha geniş miqyasda axtarışlar aparmağa, obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını kəşf etməyə, cisim və hadisələr arasında az nəzərə çarpan əlaqələri aşkar etməyə təhrik edir.

Təhsilə psixoloji xidmət vahid sistem kimi fəaliyyət göstərən və hər biri özündə konkret fəaliyyət sahələrini birləşdirən 3 istiqaməti əhatə edir: elmi istiqamət; tətbiqi istiqamət; praktik istiqamət. Şagirdlərlə psixoloji iş bir neçə istiqamətdə - psixoprofilaktik, konsultativ, diaqnostik, korreksiya işi və s. üzrə aparılmalıdır. İlk növbədə, psixoprofilaktik işlər sayəsində təlim prosesində şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında, onun davranışında və psixi inkişafında baş verə biləcək mənfi halları üzə çıxarmağa imkan yaranır və qarşını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülür. Ortaya çıxan problemlər müəllim və valideynlərlə müzakirə olunur. Şagirdlə, valideynlə və müəllimlərlə və zəruri hallarda digərləri ilə psixoloji konsultasiyalar aparılır. Konsultasiya zamanı şagirdin təlimə marağının olmamasının, neqativ davranışının, həmyaşıdları və müəllimləri ilə şəxsiyyətarası münasibətlərdəki problemlərinin və s. səbəbləri araşdırılır. Bu zaman uşağın yaş və fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, ailədaxili münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Diaqnostik iş şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini, potensial imkanlarını, qabiliyyətlərini, təlimə hazırlıq səviyyəsini üzə çıxarmağa imkan verir. Bu da şagirdlə aparılacaq iş üçün tutarlı informasiya verir. Problemlər müəyyən edildikdən sonra korreksiya işi aparıla bilər. Sadalanan bütün bu işlərin görülməsi peşəkar mü-

təxəssislər sayəsində mümkündür. Günün aktual mövzularından biri də məktəbdə psixoloji xidmətin səviyyəsidir. Hər bir məktəbdə psixoloji xidmətin olması mütləqdir. Çünki, inkişaf dövrünün bəzi böhranlı mərhələləri var ki, bunlar məhz məktəb illərinə təsadüf edir. Odur ki, şagirdlərin qarşısına çıxan problemlərin məktəb psixoloqunun köməyilə düzgün diaqnostika və korreksiya edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Ancaq ölkənin orta təhsil ocaqlarında məktəb psixoloqunun yerinə yetirməli olduğu vəzifəyə o qədər də önəm verilmir. Halbuki, uşaqların təlim və tərbiyə prosesinə məktəb yaşlarından başlayaraq müəllimlər və valideynlərlə birgə, psixoloqlar da nəzarət etməlidir. Məktəb psixoloqunu işi məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəbə hazırlığını müəyyən etmə mərhələsindən başlayır.

Psixoloqun şagirdlərlə iş aparan zaman ən çox problemlə qarşılaşdığı yaş dövrü – kiçik məktəbli yaş dövrüdür. Bu dövr 6-10 yaşlarını əhatə edir və böhranlı dövr kimi yadda qalır. "Uşağın məktəbə daxil olması onun həyat və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirməklə bərabər, məktəblinin cəmiyyətdəki sosial mövqeyini, öz yaşıdları və yaşlılarla ünsiyyət formaları və qarşılıqlı münasibətlərinin də dəyişməsini tələb edir"(3,s. 240). Bu dövrdə şagirdlərdə yeni xüsusiyyətlər formalaşır, qızlar və oğlanlar baş verən proseslərə daha aqressiv reaksiya göstərirlər. Şagirdlərin bu aqressiv davranış reaksiyaları mütləq psixoloqlar tərəfindən korreksiya olunmalıdır. Əgər onlarla düzgün iş aparılarsa, bu xüsusiyyətlər tədricən aradan qalxır, əks halda isə aqressiv davranış reaksiyaları xarakter xüsusiyyəti kimi formalaşa bilər. Bundan başqa, məktəb psixoloqu həmçinin təlimdə geri qalan və intizamsız şagirdlərlə diaqnostik-korreksiya işi aparılmasında, şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinin normal gedişinə mane olan intellektual, şəxsi və emosional-iradi xüsusiyyətlərini diaqnostika edilməsində, uşaqların təlim-tərbiyəsinin psixoloji problemləri, hafizəsinin, təfəkkürünün, xarakterinin və s. inkişafı sahəsində ciddi işlər aparılmasında yaxından iştirak edir. "Uşağın məktəbə fiziki cəhətdən sağlam gəlməsi çox mühüm amildir.

Bununla belə, məktəbdəki təlim uğurları onun psixoloji hazırlıq səviyyəsi ilə də sıx şəkildə bağlıdır"(4, s.245). Bütün bunları nəzərə aldıqda bəlli olur ki, məktəblərdə psixoloq fəaliyyətinə böyük ehtiyac var. Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində məktəb rəhbərliyi, müəllimlər və valideynlərlə birgə psixoloqların da iştirak etməsi mühüm şərtdir. Fərdi pedaqoji sahədən fərqli olaraq, təhsilin təşkili sahəsində praktik psixologiyadan istifadə daha mühümdür. Çünki hər bir müəllim öz işini psixoloqun dəstəyilə qurmalıdır. Məktəb psixoloqunun işinin əsas qayəsi fərdi yanaşma əsasında problemin həllinə nail olmaq üçün yaxşı tədqiqatçı olmaq, psixoloji üsul və vasitələri sərbəst həyata keçirməyi bacarmaqdır. Əlbəttə, bu sahədə şablon psixo-diaqnostik vasitələrdən və testlərdən istifadə olunması problemlərin yüksək səviyyədə həllinə maneçilik törədə bilər, belə olan təqdirdə psixoloq öz peşəsinə həm peşəkar – müşahidəçi, həm də ixtiraçı-tədqiqatçı kimi yanaşmalı, bu istiqamətdə qanunauyğunluqları bilməklə yanaşı, lazım gələrsə, həllində çətinlik törədən məsələlərdə yeni olanı görə bilmək qabiliyyətini peşəkarcasına nümayiş etdirməkdən çəkinməməlidir.

Dərs yükü ruhi sarsıntılara yol açır. Təhsil üzrə ekspert, prof. Ə.Ə. Ağayev də düşünür ki, məktəblərdə xüsusən ibtidai siniflərdə psixoloji xidmət mütləq olmalıdır. Prof. Ə.Ə. Ağayevin fikrincə, "Ekoloji problemlərin insan psixologiyasına təsiri böyükdür. Həkimlərin məlumatına görə, yeni doğulan uşaqların bəlkə də 80 faizi qüsurlu dünyaya gəlir. Bundan əlavə, həmin uşaqlarda müəyyən ruhi, hissi çatışmazlıqlar da olur. Demək həyati tələb kimi psixoloji xidmətə ehtiyac yaranır. Harada ünsiyyət və münasibət varsa, orada davranışın səviyyəsi, tərzi meydana çıxır. Nəticədə psixoloji yanaşmalara xüsusi ehtiyac yaranır. Ə. Ağayev hesab edir ki, təlim prosesinin çətinlikləri, kurikulum təhsil proqramları üzrə hazırlanan dərsliklərdə uşaqların fizioloji, psixi inkişaflarını nəzərə almaq lazımdır: "Dərsliklər olduqca ağırdır. Nəinki şagirdlər, hətta, bəzi müəllimlər də dərsliklərdəki bəzi tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər. Xüsusən, riyaziyyat fənni üzrə. Bu çətinliklər ruhi sarsıntılara gətirib çıxarır. Birinci sinifdən dərsliklər ağır olduğu üçün uşaq gərginlik keçirir. Bütün bunların qarşısını almaq üçün psixoloji xidmətin böyük əhəmiyyəti var". Hazırda məktəblərimizdə psixoloji xidmətə və psixoloq mütəxəssislərə çox ehtiyac var. Həmçinin bəzi valideynlərin də «Mənim uşağımı niyə izləyirsən?» fikirləri də psixoloqun işinə mane olur. Bu gün məktəbdə

çalışmaq çox çətindir. Orada müxtəlif yaş qrupları üzrə şagirdlər təhsil alır. Keçid dövründən sonra şagirdlərlə, xüsusən oğlan uşaqları ilə işləmək çox mürəkkəbdir». Məktəbdə psixoloji xidmət işinin səviyyəsi inkişafda olan prosesdir. ”Psixoloji xidmət işi müxtəlif istiqamətlərdə aparıldığından onların hər birinə özünəməxsus üsulla yanaşılır. Keyfiyyətli və səmərəli tətbiq edilmiş metod öz nəticələrinə görə seçilir” (5, s. 55).

Psixoloq şagirdlərin intellektual və şəxsi emosional inkişafının fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir, siniflərdə və qruplarda sosial-psixoloji mühiti tədqiq edir. Uşaqların məktəbdə psixoloji cəhətdən hazırlığını araşdırmaqla onların yaş və inkişaf səviyyələrini müəyyən edir. O cümlədən, emosional pozuntuları olan, pis davranışlara meyl edən və istedadlı uşaqları üzə çıxararaq onlarla iş aparır. Günün aktual mövzularından biri də məktəbdə psixoloji xidmətin səviyyəsidir. Hər bir məktəbdə psixoloji xidmətin olması mütləqdir. Çünki, inkişaf dövrünün bəzi böhranlı mərhələləri var ki, bunlar məhz məktəb illərinə təsadüf edir. Məktəb psixoloqunu işi məktəbəqədər yaşlı uşağın məktəbə hazırlığını müəyyən etmə mərhələsindən başlayır. Odur ki, şagirdlərin qarşısına çıxan problemlərin məktəb psixoloqunun köməyilə düzgün diaqnostika və korreksiya edilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Ancaq ölkənin orta təhsil ocaqlarında məktəb psixoloqunun yerinə yetirməli olduğu vəzifəyə o qədər də önəm verilmir. Halbuki, uşaqların təlim və tərbiyə prosesinə məktəb yaşlarından başlayaraq müəllimlər və valideynlərlə birgə, psixoloqlar da nəzarət etməlidir. ”Məktəbdə praktik psixoloqun işi elə qurulmalıdır ki, məktəb direktorları və müəllimlərlə bahəm, valideyn və şagirdlər də ona inansınlar, etibarla yanaşsınlar, ağıllı və təsirli məsləhətlərindən faydalansınlar. Praktik psixologiyanın praktik effektləri olmalıdır. Onun məktəbdə statusu ancaq bu effektlərlə müəyyən edilə bilər” (6, s.346).

Problemin aktuallığı. Psixoloqun şagirdlərlə iş aparan zaman ən çox problemlə qarşılaşdığı yaş dövrü - kiçik məktəbli yaş dövrüdür. Bu dövr 6-10 (I-IV sinif) yaşlarını əhatə edir və böhranlı dövr kimi yadda qalır. Uşağın məktəbə daxil olması onun həyat və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər əmələ gətirməklə bərabər, məktəblinin cəmiyyətdəki sosial mövqeyini, öz yaşıdları ilə bərabər yaşlılarla ünsiyyət formaları və qarşılıqlı münasibətlərinin də dəyişməsini tələb edir, beləliklə mövzunun aktuallığına diqqət çəkir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ibtidai təhsildə şagirdlərə psixoloji xidmətin təşkilinin aktual istiqaməti, şagirdlərin təlim-tərbiyəsindəki bu və digər çətinlikləri, onların davranışlarında, ünsiyyətlərində, şəxsiyyətinin formalaşmasındakı qüsurlarla bağlı bugünkü problemlərin həlli istiqaməti araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İbtidai təhsildə şagirdlərə psixoloji xidmətin təşkilinin təkmilləşməsində və yeni optimal variantların ortaya qoyulmasında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev, R.İ. http://aztehsil.com/psixoloq/203-thsild-psixoloji-xidmt-blmsi.html
2. kayzen.az/blog/pedaqoq/1769/psixoloji-xidmət-və-onun-təşkili.html
3. http://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/05/04.htm
4. Qədirov, Ə.Ə. Yaş psixologiyası. -Bakı: Maarif, -2002, -386 s.
5. Çələbiyev, N.Z. Uşaq psixologiyası. -Bakı: 2005, -343s.
6. Əmrahlı, L.Ş, Psixoloji xidmətin əsasları. -Bakı:, 2008. -267s
7. Əlizadə, Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. -Bakı: Ozan, -1998, -367 s.

E- mail: y.askerova@inbox. ru
Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT159.9

Səməngül Tacəddin qızı Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şamaxı filialının müəllimi
https://orcid.org/ 0000-0001-5089-4821
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).149-152

ERKƏN YAŞLI UŞAQLARDA OYUNLARIN KÖMƏYİ İLƏ HƏMYAŞIDLARI İLƏ ÜNSİYYƏTİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Саменгуль Таджаддин гызы Абдуллаева
преподаватель Шамахинского филиала Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗВИТИЕ ОБЩЕНИЯ СО СВЕРСТНИКАМИ С ПОМОЩЬЮ ИГР У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Samengul Tajaddin Abdullayeva
teacher at Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF COMMUNICATION WITH PEERS WITH THE HELP OF GAMES IN EARLY AGE CHILDREN

Xülasə. Məqalədə erkən yaşlı uşaqların öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətinin formalaşıb inkişaf etməsi məsələsinə toxunulur. Qeyd olunur ki, bunun üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etmək olar: cütlərlə oyun, bir neçə həmyaşıdlarla oyun, əşyalardan istifadə edərək birgə oyun və s. Bundan başqa Azərbaycan milli oyunlarının elementlərini və xalq nağıllarını əks etdirən oyunlardan da yararlanmaq olar. Belə oyunların hər biri kiçik uşaqlar arasında qarşılıqlı müsbət münasibətin yaranıb inkişaf etməsinə töhfə verir.
Açar sözlər: *ünsiyyət, həmyaşıd, əşya, fərdi*

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формирования и развития общения детей раннего возраста со сверстниками. Отмечается, что для этого могут использоваться различные игры: игры в парах, игры с несколькими сверстниками, совместные игры с использованием предметов и др. Кроме того, вы также сможете насладиться играми, отражающими элементы азербайджанских национальных игр и народных сказок. Каждая из этих игр способствует возникновению и развитию взаимоположительных отношений между детьми раннего возраста.
Ключевые слова: *общение, сверстник, предмет, индивидуально*

Abstract. The article deals with the formation and development of early-age children's communication with their peers. It is noted that various games can be used for this: games with pairs, games with several peers, joint games using objects, etc. In addition, you can also enjoy the games that reflect the elements of Azerbaijani national games and folk tales. Each of these games contributes to the emergence and development of a mutually positive relationship between young children.

Keywords: *communication, peer, item, individual*

Qeyd etməliyik ki, erkən yaşlı uşaqların tərbiyəsi bir qədər diqqət tələb edən məsələdir və burada uşaqların fərdi xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Erkən yaşlı uşaqların davranışlarına nəzər salanda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onlarda öz həmyaşıdlarına maraq, qarşı tərəfini diqqətini öz hərəkətlərinə cəlb etmək, birlikdə hərəkət etmək, həmyaşıdının hərəkətlərini təqlid etmək

kimi xüsusiyyətlərlə yanaşı onlarda nəyi isə bölüşməyi, əlində olanı qarşı tərəfə verməyi istəməməsi kimi xüsusiyyətlər də özünü büruzə verir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, uşaqların böyük əksəriyyətində öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət səviyyəsi olduqca aşağı səviyyədədir. Birlikdə oynanılan oyunları təşkil edərkən tərbiyəçilər uşaq ünsiyyətinin inkişafının dörd mərhələsinə uyğun olaraq bu və ya digər birgə oyun növündən istifadə edə bilər:

Birinci mərhələdə uşağın öz həmyaşıdına subyekt münasibətinin formalaşması baş verir. Burada açar rol böyüklərə məxsusdur, məhz onlar uşağa digər uşağın da subyektliyini qeyd etməli, uşaqların oxşar bacarıqlara malik olduğunu, onunla oynamaq istədiyini qeyd etməlidir. Bu mərhələdə böyüklərin hər bir uşağa fərdi yanaşması əsasdır, ona görə də bu mərhələdə yalnız iki uşağın bir-biri ilə oyun oynamasını təşkil etmək daha məqsədəuyğundur ki , bu da böyüklərin bilavasitə iştirakı ilə baş tutmalıdır. Oyunun davamında daha bir neçə uşağı bura cəlb etmək olar.

İkinci mərhələdə erkən yaşlı uşaqlara xas olan emosional-praktik qarşılıqlı fəaliyyət inkişaf edir. Belə qarşılıqlı fəaliyyət zamanı uşaqlar bir-birinin hərəkətlərini təkrarlamağa meylli olurlar. Bu isə kömək edir ki, uşaq öz həmyaşıdı ilə bənzərlik və ümumi maraqlarının olmasını hiss edir. Emosional- praktik mərhələdə böyüklər oyunu başlatmalı, müsbət emosional atmosfer yaratmalı, düzgün davranış nümunəsi nümayiş etdirməlidir.

Üçüncü mərhələ uşağı bu və ya digər rolu qəbul etməyə, yaşıdları ilə bu və ya digər rol vasitəsilə ünsiyyət qurmağa hazırlamağa xidmət edir. Erkən yaşlı uşaqlar hələ müstəqil şəkildə öz üzərinə hər hansı bir rolu götürmək, bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutan situasiya düşünüb tapmağı bacarmırlar. Buna baxmayaraq, onlar böyüklərin köməyi ilə təsəvvür olunan kontekstə daxil olub yeni məzmunlu situasiyaya qoşula bilirlər. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, sadə qaydaları olan oyunlara müraciət olunsun. Bütün bunlar uşağı məktəbəqədər yaş dövründə aparıcı rola malik olan süjetli- rollu oyuna hazırlayır.

Dördüncü mərhələdə uşaqların birgə əşyalı və məhsuldar fəaliyyəti inkişaf etməyə başlayır. Belə fəaliyyət uşağa oyun yoldaşının davranış və maraqlarına oriyentasiya olunmağa, onun hərəkət və fəaliyyətinin nəticələrinin nəticələrini nəzərə almağa istiqamətlənmiş olur. Ona görə də bu mərhələ uşaqların bir-birinin subyektliyini qəbul etdikdən sonra baş tuta bilir.

Erkən yaşlı uşaqların öz həmyaşıdları ilə ünsiyyətinin formalaşıb inkişaf etməsi üçün müxtəlif oyunlardan istifadə etmək olar: cütlərlə oyun, bir neçə həmyaşıdlarla oyun, əşyalardan istifadə edərək birgə oyun və s. Bundan başqa Azərbaycan milli oyunlarının elementlərini və xalq nağıllarını əks etdirən oyunlardan da yararlanmaq olar. Belə oyunların hər biri kiçik uşaqlar arasında qarşılıqlı müsbət münasibətin yaranıb inkişaf etməsinə töhfə verir.

Cütlərlə oyunlar həyatının ikinci ilində olan, eyni zamanda məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə yeni daxil olmuş, hələ həmyaşıdları ilə ünsiyyət, birgə fəaliyyət təcrübəsi olmayan uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir və öz həmyaşıdın qarşı müsbət emosional – subyekt münasibətin yaranmasına, ünsiyyət tələbatının formalaşmasına şərait yaradır. Cütlərlə oyunların məqsədi kimi uşağın diqqətinin öz həmyaşıdına yönəlməsini, eyni maraqlarının olması fikrinin formalaşdırılmasını başa düşmək olar. Bütün bunlar uşaqlar arasında subyekt-subyekt münasibətinin yaranması üçün olduqca vacibdir.

Uşaqlar arasındakı bu oyunlar bilavasitə qarşılıqlı fəaliyyətdə əşyalardan istifadə etmədən həyata keçirilir. Belə oyunlar zamanı uşaqlarda emosional komponent daha parlaq ifadə olunur, o, həmyaşıdının hərəkətlərini təqlid etməyə köklənir. Bu oyunların mərkəzində böyüklər dayanaraq balacaları özünün çıxardığı səsləri, yaxud da etdiyi hərəkətləri təkrar etməyə istiqamətləndirir. Uşaqların arasında olan böyüklər situasiyanın mərkəzinə çevrilir, sanki oyunun dirijoru kimi çıxış edən iştirakçıya çevrilir.

Uşaqların bilavasitə bir-birinə yaxın dayandığı, üzbəüz durduğu oyunlar baxışların kontaktına, fiziki kontakta və emosiyalarını paylaşmağa maksimum şərait yaradır. Belə oyunlar uşaqların bir-birinə və iştirak edən böyüklərə baxması, ola bilər ki, bir-birlərinə nəvazişlə toxunması ilə başlaya bilər. Oyun müddətində balacalar kiçik stullarda, xalça üzərində, yaxud da böyüklərin qucağında(dizləri üzərində) həmyaşıdları ilə üzbəüz əyləşə bilərlər. Başlanğıcda tərbiyəçi onların hər biri ilə ayrı-ayrılıqda oyunu

“oynayır”, daha sonra isə tədricən təşəbbüsü hissə-hissə uşaqlara ötürür. Məsələn, “Dovşan-dovşan” oynayan zaman tərbiyəçi əvvəlcə özü uşağın əllərinə barmaqları ilə toxunur, onun barmaqlarını bir-bir qatlayaraq şeiri oxuyur, sonra isə balacalara da belə etməyi və tərbiyəçi və həmyaşıdı ilə oyunu davam etdirməyi təklif edir. Uşaqların çətinlik çəkdiyi təqdirdə tərbiyəçi uşaqları kömək edir və şeirin ayrı-ayrı sözlərini, eləcə də bir hissəsini təkrarlamağa ruhlandırır. Bu tipli oyunları oynamağı nəinki hələ heç bir birgə oyun, ünsiyyət təcrübəsi olmayan erkən yaşlı uşaqlar, eləcə də yaşıdları ilə ünsiyyətqurma tələbatı artıq formalaşmış uşaqlar da xoşlayırlar.

Bir neçə uşağın birlikdə oynaması onlardan daha çox diqqətlilik, müstəqillik və qaydalara riayət edə bilmək bacarığı tələb edir. Oyunlar balacalara birgəlik hisslərini yaşamağa kömək edərək onlarda həmyaşıdlarından ibarət qrupla emosional-praktik qarşılıqlı əlaqə yaratmaq bacarığını tərbiyə edir. Birgə oyunlar uşaqlara yaxşı tanış olan sadə hərəkətlər üzərində qurulmalıdır. Belə oyunlar uşaqları digər uşaqların davranış və hərəkətlərini diqqətlə izləmək, onları təkrar etmək, tərbiyəçiyə və oyun yoldaşına qulaq asmaq, öz hərəkətlərini tərbiyəçinin və yaşıdlarının hərəkətlərinə uyğunlaşdırmaq bacarığına yiyələnməyə təşviq edir. Oyunun gedişində tərbiyəçi balacalara birlikdə hər hansı hərəkəti yerinə yetirməyi təklif edir(hoppanmaq, əllərin yuxarı qaldırmaq, əl çalmaq, fırlanmaq və s.), onları bir-birinin hərəkətlərini yamsılamağa sövq edir.

Getdikcə uşaqlara növbə ilə dairənin mərkəzində dayanıb müstəqil olaraq yeni hərəkətlər düşünüb tapmağı, digərlərinin də həmin hərəkətləri təkrar etməsini tapşırmaqla tərbiyəçi oyunları mürəkkəbləşdirə bilər. Balacalardan zəncirvari şəkildə hər hansı hərəkəti (yanındakı yoldaşını sığallamaq, qucaqlamaq, onu adı ilə çağırmaq və s.) bir-birinə ötürmək tapşırıla bilər.

Əgər uşaqlar oyuna başlamaq təşəbbüsünü üzərlərinə götürürlərsə, onları mütləq dəstəkləmək lazımdır. Bu zaman uşaqlara təşkil etdikləri oyunda hərəkət sərbəstliyi vermək lazımdır. Lakin, əksər hallarda uşaqlar ora-bura qaçmağa o qədər aludə olurlar ki, bir-birlərinə demək olar ki əhəmiyyət vermirlər. Tərbiyəçi belə halda balacaların çox da aludə olmasına şərait yaratmadan onlara yumşaq tonla daha sakit xarakterli məşğuliyyət təklif etməlidir.

Beləliklə də hərəki, emosional cəhətdən dolu olan oyunlarla xalça üzərində yaxud da stullarda əyləşərək rahat oynanıla bilən oyunlar arasında balansı qorumaq lazımdır. Belə oyunlara uşaqların barmaqları ilə yerinə yetirdikləri oyunları aid etmək olar ki, bu zaman uşaqlar bir-birlərini yamsılamaqda çətinlik çəkmirlər. Bu oyunları günün istənilən vaxtında hərəki oyunlarla növbələşdirərək təşkil etmək məsləhətdir. Bu tipli oyunlar balacaların xoşuna gəlir və onları sakitləşdirir, onlardan naharı və yaxud digər fəaliyyətləri gözləyərkən istifadə etmək olar. Birgə fəaliyyətin inkişafına xalq oyunlarının timsalında təkrarlanan sadə hərəkətlərin sözlərlə uyğunlaşdırılaraq xorla uşaq mahnılarının oxunması da təsir göstərir. Belə oyunlar iştirakçıların hərəkətlərinin və fiziki kontaktlarının sinxronluğuna istinad edir. Eyni anda dəfələrlə hərəkətlərin təkrarlanması uşaqları birləşdirərək onlarda hərəkətləri yamsılamaq tələbatını ödəmək rolu oynayır.

“Xor” oyunlarında balacaların öz hərəkətlərini oyun yoldaşının hərəkətləri ilə uyğunlaşdırmaq bacarığını inkişaf etdirməsi üçün maksimum şərait yaranır. Öz xarakterinə görə “xor” oyunları əyləncəli oyunlara bənzədiyi üçün bu oyunlarda uşaqlar arasında rəqabət hissi demək olar ki, tamamilə istisna olunur. “Xor” oyunları balacaları xalq poetik yaradıcılığı nümunələrinin də mənimsənilməsinə xidmət edir. Hərəkətlərin sözlərlə müşayiət olunması onların yerinə yetirilməsini asanlaşdırır, belə ki, uşaqlar bu yolla oyunun məzmununu dərk edərək anlayır. Bu tipli oyunlar uşaqların ünsiyyət təcrübəsini zənginləşdirir. Bir-biri ilə bu formada ünsiyyət quraraq onlar öz emosiyalarını ifadə etmək, hərəkətlərini nizamlamaq, həmyaşıdının vəziyyətini başa düşmək, hərəkət dili ilə “danışmaq” və s. kimi bacarıqları mənimsəyirlər.

Tərbiyəçi bu oyunlar vasitəsilə uşaqların rəğbətini, onların inamını qazanaraq şüurlu olaraq qaydalara riayət etmələrinə nail olur. Bu oyunlara bəstəkarların asan yadda qalan uşaq mahnılarını və şairlərin şeirlərini əlavə etmək olar.

Əşyalarla və oyuncaqlarla birgə oyunlar uşaqlar arasında ünsiyyətin inkişafına xidmət edən xüsusi qrupu təşkil edir. Əksər hallarda

erkən yaşlı uşaqlar əşyalarla oyunlara elə aludə olurlar ki, öz həmyaşıdlarına demək olar ki, heç əhəmiyyət vermirlər. Balacalar hələ bir-birləri ilə oynamağı bacarmır, oyuncaqlara görə dalaşır, onları bir-birinin əlindən alırlar. Lakin əşya və oyuncaqların uşaqların qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsinə və birgə oynamaqlarına mane olması faktı bizə əsas vermir ki, onların ünsiyyət sferasından oyuncaqları tamamilə çıxaraq. Həmyaşıdların oyun fəaliyyəti zamanı əşyalarla oyun elementlərini əks etdirən situasiyalar qurmaq çox əhəmiyyətlidir.

Birgə oyun zamanı oyuncaqları gizlətmək, top-top oynamaq, piramidaları yığıb-dağıtmaq, sonra yenidən qurmaq, kubik, qum və konstruktor oyuncaqlardan müxtəlif tikintilər (evciklər, qatar, yollar, piramidalar və s.) qurmaq, kuklalar üçün muncuqlar düzəltmək, böyük vərəqlərdə müxtəlif rəsmlər çəkmək kimi fəaliyyətlərdən istifadə etmək olar. Əşyalarla oyunlar uşaqların marağını cəlb etsin deyə

Süjetli oyun təşkil etmək daha məqsədəuyğun olar. Əgər balacalar süjetli oyunların bəziləri ilə artıq tanışdırlarsa gəlinciklərlə və digər oyuncaqlarla birgə oyunu təşkil etmək olar. Balacaların həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmasına imkan verən xüsusi oyun və məşğələlər qrupun erkən yaşlı uşaqlarının həyatının ayrılmaz bir parçasına, onların vərdiş etdikləri, arzuladıqları və sevdikləri məşğələyə çevrilməlidir. Belə oyunları rejim saatlarının arasında, gəzinti zamanı, uşaqların sərbəst oyunları zamanı, bədən tərbiyəsi və musiqi məşğələlərində təşkil edib keçirmək olar. Erkən yaşlı uşaqların ünsiyyət qurması, oyun və məşğələlərə qoşulması bir çox hallarda problem yaratsa da, yuxarıda sadalanan üsul və vasitələrdən istifadə etməklə bu sahədə inkişafa nail olmaq mümkündür. Bir müddət keçdikdən sonra qrupda müsbət inkişaf tendensiyasını izləmək mümkün olacaqdır. Bu zaman həmyaşıdlar ilə ünsiyyət səviyyəsi yüksələcək, uşaqların bir çoxu diaqnostik parametr üzrə orta və yüksək səviyyə nümayiş etdirəcəklər. Nəticədə uşaqlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə, birlikdə hərəkət etmək və ünsiyyətə daha meylli olacaqlar.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə uşaqlar məktəbəqədər təhsil müəssisəsinə məhz erkən yaşlarında daxil olur və həmin dövrdə onlarda hələ öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı inkişaf etməmiş olur ki, bu da onların psixi inkişafında və inkişafında öz əksini tapır. Məqalədə biz belə bir fikir formalaşdırmağa çalışmışıq ki, birgə fəaliyyətin oyun formasından istifadə edilməsi erkən yaşlı uşaqların öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurma imkanlarının səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb ola bilər. Ünsiyyətin məhsulu kimi uşaqda öz "mən" obrazı haqqında fikir, eyni zamanda ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibət formalaşmış olur. Beləliklə, ünsiyyət insanın öz inkişafında istifadə etdiyi ilk fəaliyyət növüdür. Birgə fəaliyyət forması kimi ünsiyyət insanın cəmiyyətdə inkişafının vacib və özünəməxsus şərti kimi çıxış edir.

Problemin yeniliyi. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq uşaqların tərbiyə mövzusu daim yenilənir. Köhnə nəzəriyyələrin günümüzdə tətbiqi bəzən praktikada effektiv nəticə göstərməyə bilər. Səbəbi isə çox sadədir – inkişaf etmiş cəmiyyət. Məsələn, keçən əsrin 80-90-cı illərinin tərbiyə metodu ilə XXI əsrin tərbiyə metodu arasında fərqlər mövcuddur. Bu məqalədə erkən yaşlı uşaqların həmyaşıdları ilə ünsiyyət quraraq təlimə qoşulması məsələsini nəzərdən keçirmişik .Burada açar rol böyüklərə məxsusdur, məhz onlar uşağa digər uşağın da subyektliyini qeyd etməli, uşaqların oxşar bacarıqlara malik olduğunu, onunla oynamaq istədiyini qeyd etməlidir. Bu mərhələdə böyüklərin hər bir uşağa fərdi yanaşması əsasdır, ona görə də bu mərhələdə yalnız iki uşağın bir-biri ilə oyun oynamasını təşkil etmək daha məqsədəuyğundur ki, bu da böyüklərin bilavasitə iştirakı ilə baş tutmalıdır.

Bir müddət keçdikdən sonra qrupda müsbət inkişaf tendensiyasını izləmək mümkün olacaqdır. Bu zaman həmyaşıdlar ilə ünsiyyət səviyyəsi yüksələcək, uşaqların bir çoxu diaqnostik parametr üzrə orta və yüksək səviyyə nümayiş etdirəcəklər. Nəticədə uşaqlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə, birlikdə hərəkət etmək və ünsiyyətə daha meylli olacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. Həsənova, P. Məktəbəqədər təhsildə pedaqoji ünsiyyət və onun müasir problemləri // – Bakı: Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, – 2022. № 2, – s. 48-56.
2. Quliyev, B.S. Azərbaycan milli uşaq oyunları: Monoqrafiya. / B.S. Quliyev Bakı: Xəzər Universiteti,-2016.-144 s.
3. Həsənov, A. M. Məktəbəqədər pedaqogika. / A.M. Həsənov. Bakı, 2015.

E-mail: semengul.abdullayeva@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub:29.05.2024

UOT 159.9

Səriyyə Əkbər qızı İsazadə
Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
ORCİD 0009-0007-1144-233X
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).153-156

VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ EMOSİONAL-İRADİ SFERANIN FORMALAŞMASININ PSİXOLOJİ-PEDAQOJİ ŞƏRTLƏRİ

Сария Акбар гызы Исазаде
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКОЙ ОПЕКИ

Sariyya Akbar Isazade
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Baku State University

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF THE EMOTIONAL-VOLITIONAL SPHERE IN JUNIOR SCHOOLCHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL PROTECTION

Xülasə. Elmi məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məkətblilərdə emosional-iradi sferanın formalaşmasının psixoloji-pedaqoji şərtləri ardıcıllıqla psixoloji aspektdə araşdırılmışdır. Məqalədə qeyd edilir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması bir tərəfdən uşağın emosional dəstəyə və rahatlığa ehtiyacı olduğu zaman mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Digər tərəfdən qaydalara və normalara riayət etmək tələbi uşağın davranış seçimini məhdudlaşdırır.
Açar sözlər: *kiçik yaşlı məktəblilər, emosional-iradi sfera, emosional dəstək, psixoloji-pedaqoji şərtlər, emosional inkişaf*

Аннотация. В научной статье в психологическом аспекте последовательно исследованы психолого-педагогические условия формирования эмоционально-волевой сферы у младших школьников. В статье утверждается, что формирование эмоционально-волевой сферы школьника младшего возраста, лишенного родительской опеки, представляет собой сложную систему взаимоотношений, когда, с одной стороны, ребенок нуждается в эмоциональной поддержке и комфорте, а с другой стороны, требование следовать правилам и нормам ограничивает выбор поведения ребенка.
Ключевые слова: *младший школьник, эмоционально-волевая сфера, эмоциональная поддержка, психолого-педагогические условия, эмоциональное развитие*

Abstract. The scientific article examines psychological assistance, especially in the psychological aspect, in the logical and pedagogical aspect of the formation of the emotional-volitional sphere in younger schoolchildren. The article argues that the formation of the emotional-volitional sphere of a primary school

student thanks to supervision is a complex system of relationships when, on the one hand, the child needs emotional support and comfort. On the other hand, the requirement to follow rules and norms limits the choice of behavior.

Keywords: *junior schoolchild, emotional-volitional sphere, emotional support, psychological and pedagogical conditions, emotional development*

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatda emosiyaları insanın həyat fəaliyyəti üçün xarici və daxili vəziyyətlərin qiymətləndirilməsini və şəxsi əhəmiyyətini əks etdirən proseslər kimi fərqləndirirlər. Hisslər və emosiyalar insanın özünə və ətraf aləmə subyektiv münasibətini əks etdirməyə xidmət edir. V.Q. Krisko ümumi fiziki, əmək, intellektual, əxlaqi və estetik ilə yanaşı emosional inkişafı da fərqləndirir. Alimin fikrincə, "uşağın emosional inkişafı onun ətrafdakı reallıq hadisələrinə həssas və düzgün cavab vermək bacarığında, kortəbii emosional impulsları və reaksiyaları, psixi vəziyyətləri düzgün idarə etmək bacarığında ifadə olunur" [2].

M.İ. Enikeyev emosiyaları mühüm xarici təsirlər əsasında fərdin həyatı üçün faydalı və ya zərərli olmasının duyğusal əks olunmasına əsaslanan davranışın impulsiv tənzimlənməsinin psixi prosesi kimi təyin edir [1,s.61]. Fikrimizcə, kiçik yaşlı məktəblilər üçün ən xarakterik hal davranışın impulsiv tənzimlənməsidir. Yaşayış şəraitinin çoxobrazlılığı emosionallığın müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirir.

Emosional həyatın müxtəlif təzahürləri insanın keçirdiyi affektlərdə, şəxsi emosiyalarda, hisslərdə, əhval-ruhiyyədə, frustrasiya və stressdə təzahür edir. Ən güclü emosional reaksiya insan psixikasını tamamilə ələ keçirən və bütövlükdə vəziyyətə vahid reaksiyanı əvvəlcədən təyin edən şiddətli, güclü və nisbətən qısamüddətli emosional hal olan affektdir.

Kiçik məktəb yaşı dövründə hisslər çox vaxt davranış motivinə çevrilən iradi hərəkətlərdə mühüm rol oynayır. Bu yaş mərhələsində iradə və hisslərin inkişafı daimi qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Bəzi hallarda hisslər iradənin inkişafına kömək edir, digərlərində isə maneə yaradır. Hisslər insanın mədəni-emosional inkişafının ən yüksək məhsuludur. Onlar müəyyən mədəniyyət sahəsinə daxil olan obyektlər, fəaliyyət növləri və insanlarla sıx əlaqəlidirlər.

Hisslər aydın şəkildə müəyyən edilmiş obyektiv xarakter daşıyan sabit psixi vəziyyətlərdir, onlar bəzi obyektlərə (real və ya xəyali) sabit münasibət bildirirlər. İnsanlar hisslər olmadan yaşaya bilməzlər, onlar kiməsə və ya nəyəsə öz hisslərini bildirməyə çalışırlar. İstiqa-mətindən asılı olaraq hisslər əxlaqi (insanın başqa insanlarla münasibət təcrübəsi), intellektual (idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli hisslər), estetik (sənəti, təbiət hadisələrini dərk edərkən gözəllik hissləri), praktiki (insanlarla əlaqəli hisslər) hisslər kimi xarakterizə olunurlar. Hisslər çox davamlı və uzunmüddətli ola bilər.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması bir tərəfdən uşağın emosional dəstəyə və rahatlığa ehtiyacı olduğu zaman mürəkkəb münasibətlər sistemidir. Digər tərəfdən qaydalara və normalara riayət etmək tələbi uşağın davranış seçimini məhdudlaşdırır. Bizim vəziyyətimizdə tərbiyə metodu "tərbiyə olunan tərbiyənin subyektidir" ilkin mövqeyinə əsaslanır. Buna görə də, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərin emosional-iradi sferasının formalaşdırılması vəzifəsi sosial mühitin, müəllimlərin və ətrafdakı insanların şagirdin emosional sferasına göstərdiyi müsbət təsirləri təşkil etmək və bunun fonunda onlara müsbət münasibət formalaşdırmaqdır.

Yaşlıların vəzifəsi valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin müsbət modellərə uyğunluğunu formalaşdırmaq deyil, həm də ona mənfi hadisələrə qarşı durmağı öyrətməkdir. Həmçinin, tədqiqatımızda nəzərə alırıq ki, kiçik yaşlı məktəblilərin normativ davranışı üçün motivasiya birbaşa formalaşmır, o konkret situasiya motivlərinin yaradılmasını, uşağın onun üçün əhəmiyyətli olan birgə fəaliyyətə cəlb edilməsini tələb edir.

Beləliklə, biz valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması prosesini uşağın mühüm ehtiyaclarını nəzərə alaraq onu fəaliyyətə cəlb etməklə emosional vəziyyətini sabitləşdirən və onun iradi keyfiyyətlərinin formalaşması yolu ilə davranış normaları və qaydaları haqqında biliklərin mənimsənilməsi, onların

şəxsi münasibətlərə daxil edilməsi, həmçinin norma və qaydalara riayət etmək üçün obyektiv ehtiyacın inkişafına istiqamətləndirilmiş məqsədyönlü tərbiyəvi təsir kimi müəyyən edirik.

A.M. Proxojana görə, emosional-iradi sferanın formalaşması sosial şəraitdən asılıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, uşağın emosional vəziyyətinin sabitləşməsi və iradi keyfiyyətlərin formalaşması valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilər üçün müxtəlif fəaliyyət növlərinə və normativ davranış formalarına daxil edilən optimal pedaqoji şəraitin yaradılmasını tələb edir [3].

Elmi pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatın nəzəri təhlili əsasında valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin emosional-iradi sferasının formalaşması üçün aşağıdakı psixoloji-pedaqoji şərtləri müəyyən etdik:

* ***Birinci şərt*** - valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblinin həm fərdi xüsusiyyətlərini və imkanlarını, həm də onun əvvəlki inkişaf vəziyyətini nəzərə almağa yönəlmiş təhsil prosesinin subyektləri arasında münasibətlərin humanistləşdirilməsidir. Kiçik yaşlı məktəbli oxuduqlarını kifayət qədər dərk etmədikdə və ya böyüklərlə ünsiyyətdə inkişaf etməkdən praktiki olaraq məhrum olduqda xüsusilə bu çox vacibdir. Müasir məktəbin təhsil prosesində humanistləşdirmə prinsipinin həyata keçirilməsi problemi M.V. Çumakovun elmi tədqiqatlarında araşdırılmışdır [4].

****İkinci şərt*** valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərin yaxın inkişaf zonalarının və aktual tələbatlarını, imkanlarını nəzərə alaraq fəaliyyətin təşkilidir. *Aktual inkişaf zonası* əvvəlki inkişafın nəticəsi, yəni uşağın müstəqil olaraq əldə etdiyi nəticələrdir. *Yaxın inkişaf zonası* perspektiv kimi gələcək üçün xarakterikdir, uşağın hazırkı təcrübəsi və yaşı üçün daha mürəkkəb olan fəaliyyətlərdə böyüklərin köməyi ilə əldə etdiyi nəticələrdir.

Qeyd etdiyimiz ***üçüncü şərt*** valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara şəxsi-sosial yanaşmadır. Şəxsi-sosial konsepsiyanın müəllifi L.İ. Qrisenko vurğulayır ki, "hər bir insanın özünəməxsusluğunu dərk etməsi yalnız digər insanlarla müqayisədə mümkündür. Amma bu şəxsi özünüdərk prosesinin sərbəst və uğurlu olması üçün o, kortəbii ünsiyyətdə deyil, icmada baş verməlidir və effektiv təhsil xüsusi bir cəmiyyət növündə - kollektivdə həyata keçirilir" [42, s.4].

****Dördüncü şərt*** başqa bir insanın problemlərinə, təcrübələrinə, onun mənəvi dünyasına maraqla xarakterizə olunan dialoq ün-siyyətidir. Dialoq valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəbli ilə yaşlıların dialoq vəziyyətlərinin birgə müzakirəsini əhatə edir. Belə bir müzakirə yalnız uşağın şəxsiyyətinə və onun rəyinin əhəmiyyətinə hörmət mühitində, böyüklərin sosial rollarının arxa plana keçdiyi və daha çox nəzərdə tutulduğu zaman mümkün olur.

Dialoq zamanı kiçik yaşlı məktəblilər vəziyyəti başa düşmədən diqqətlə dinləmək, başqalarının sözünü kəsməmək və qəti şəkildə mühakimə etməmək bacarığını öyrənirlər. Uşaqlarda davranış və hərəkətlərinin nəticələrini qabaqcadan görmək qabiliyyətinin inkişafı xüsusilə vacibdir.

****Beşinci şərt*** kimi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın gərginliyini azaltmağa və psixi təzyiqləri aradan qaldırmağa sövq edən psixoloji rahatlıq mühitinin yaradılmasını hesab edirik. Bu mühit xüsusilə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün çox vacibdir. Qorxu, yüksək səviyyədə narahatlıq, qeyri-müəyyənlik və inamsızlıq psixoloji stressin səbəbləridir. Müsbət emosional vəziyyət emosional səviyyədə tərbiyəvi təsirləri qəbul etmək üçün əsas təşkil edir.

Kiçik məktəb yaş dövrü uşaq şəxsiyyətinin, xüsusən də emosional və iradi sferanın inkişafında mühüm mərhələdir. Doğulanda uşaq yalnız emosional cəhətdən yetkin, güclü iradəli bir insan olmaq üçün imkanlara malikdir. Uşaq bu keyfiyyətləri böyüklərin təşkil etdiyi tərbiyə prosesində əldə edir. Tədris prosesi isə elə qurulmalıdır ki, biliklərin, inancların və əməli hərəkətlərin üzvi vəhdətini təmin etsin.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində aşağıdakı məntiqi əlaqələr ardıcıl olaraq həyata keçirilməlidir:

*problemli vəziyyətə cavab olaraq davranış qaydaları, onun təzahürləri haqqında məlumatlara diqqət yetirmək;

* arzu olunan davranış nümunələri və metodlarını təyin etmək;

* qaydanın, standartın, nümunənin həyata keçirilməsinə emosional müsbət münasibətin

ortaya çıxması, arzu olunan davranışa yiyələnmək üçün daxili motivasiya;

* öz hərəkətlərini planlaşdırmağı öyrətmək, öyrənilən qaydalara, standartlara uyğun davranışı təşkil etmək, göstərişlər vermək və onların yerinə yetirilməsini yoxlamaq, müvəffəqiyyəti gücləndirmək;

* müvafiq motivasiya olduqda arzu olunan hərəkətlərdə sistemli məşqlər təşkil etmək. Nəticədə sabit məna yaradan motivasiyaya və vərdiş halına gələn arzu olunan davranış tərzinin xarakter xüsusiyyətinə keçid baş verir.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısına əsaslanaraq valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailədə olan şəraitdə uşaqların emosional-iradi sferasının formalaşmasına töhfə verən pedaqoji tələblərə aşağıdakılar daxil edirik:

- Uşağın mənfi emosiyalarını aradan qaldırmağa çalışdığı bütün hallarda onu həvəsləndirmək;

- Uşaqlara oyun texnikalarının öyrətmək;

- Uşağın qrup oyunlarına, eyni tapşırıqları alan və uğurları üçün yarışan 3-4 uşaqdan ibarət komandalara daxil etmək, bu zaman impulsiv uşağa baş rol təyin etmək məsləhətdir.

- Uşağın dramatik, tanış süjetli oyunlara cəlb etmək;

- Xüsusi nümunələrdən istifadə edərək uşağa hərəkətlər və təcrübələr arasındakı fərqi göstərmək və s.

Beləliklə, məlum oldu ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərin uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində emosional-iradi sferasının formalaşması emosional vəziyyətin sabitləşməsi, motivasiyasının formalaşması və birgə fəaliyyətdə iradi keyfiyyətlərin inkişafına qədər mərhələlərlə baş verir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki nəticələrinə əsasən kiçik yaşlı məktəblilərin uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində olduqları şəraitdə emosional-iradi sferanın formalaşması sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr işlənib hazırlanmış və praktikada tətbiq edilmişdir.

Problemin aktuallığı. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların uşaq evlərində və himayədar ailə şəraitində uşaqların emosional-iradi sferası mərhələlərlə inkişaf etdirilməsinə, uşaqlarda motivasiyanın yaranmasına tələbat vardır.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə valideyn himayəsindən məhrum olmuş kiçik yaşlı məktəblilərdə emosional-iradi sferanın formalaşmasının psixoloji-pedaqoji şərtləri ardıcıllıqla psixoloji aspektdə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Еникеев, М.И. Общая и юридическая психология [Текст] / М.И. Еникеев. - СПб.: Питер, - 2006. - 320 с.
2. Крысько, В.Г. Психология и педагогика: Схемы и комментарии [Текст] / В.Г. Крысько. - М.: Изд-во ВЛАДОС ПРЕСС, -2001. - 368 с.
3. Прихожан, А.М. Исследование психического развития младших школьников, воспитывающихся в закрытом детском учреждении [Текст] / А.М. Прихожан, Н.П. Толстых // Психология развития. - СПб: Питер, -2001. С. 144-154.
4. Чумаков М.В. Эмоциональные аспекты волевой регуляции: Монография. - Курган, 2005.

E-mail: seris.isazade@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT 159.9

Sevinc Raqub qızı Səmədova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
https://orcid.org/0000-0002-0687-6412
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).157-160

NEYROELM TƏDQİQATLARININ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİNİN TƏLİM MÜHİTİNƏ TƏTBİQİ VƏ ÖYRƏNMƏNİN DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI

Севиндж Рагуб гызы Самедова
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики

ПРИМЕНЕНИЕ НЕЙРОНАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СРЕДЕ ОБУЧЕНИЯ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА И ПОВЫШЕНИЕ НЕПРЕРЫВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ

Sevinj Ragub Samadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

APPLYING NEUROSCIENTIFIC RESEARCH TO THE ENVIRONMENT OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN AND ENHANCING CONTINUITY OF LEARNING

Xülasə. Uzun illər boyu öyrənmə və beyin arasındakı əlaqəni əhatə edən mürəkkəblik və qeyri-müəyyənlik diqqəti cəlb edib. Baxmayaraq ki, neyroelm bu sahəni başa düşməyimizin əsasını təşkil edir, lakin onun tapıntılarını hələ birbaşa təhsil sisteminə tətbiq etmək mümkün deyil. Buna baxmayaraq, neyroelm tədqiqatlarını ehtiyatla təlim prosesinə uyğunlaşdırmaqla maneələri aradan qaldırmaq, onun müəmmalarını yavaş-yavaş açmaq mümkündür. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar öyrənmənin səmərəliliyini və nəticələrini artırmaq üçün yeni imkanlar açacaqdır. Həmçinin neyroelm tədqiqatlarının tədrisə daxil edilməsi inqilabi inkişafa imkan verəcəkdir.
Açar sözlər: *neyroelm, kiçikyaşlı məktəbli, təlim mühiti, öyrənmənin effektivliyi, öyrənmə və onun davamlılığı.*

Аннотация. В течение многих лет привлекала внимание сложность и неопределенность, окружающая взаимосвязь между обучением и мозгом. Хотя нейронаука занимает центральное место в нашем понимании этой области, ее результаты пока не могут быть применены непосредственно к системе образования. Тем не менее, тщательно адаптируя нейробиологические исследования к процессу обучения, можно преодолеть препятствия и постепенно разгадать его тайны. Исследования в этой области откроют новые возможности для повышения эффективности и результатов обучения. Кроме того, включение нейробиологических исследований в преподавание позволит осуществить революционный прогресс.
Ключевые слова: *нейронаука, школьник младшего возраста, среда обучения, эффективность обучения, обучение и его устойчивость.*

Abstract. For many years, the complexity and uncertainty surrounding the relationship between learning and the brain has attracted attention. Although neuroscience is central to our understanding of this field, its findings cannot yet be applied directly to the education system. Nevertheless, by carefully adapting neuroscientific research to the learning process, it is possible to overcome obstacles and slowly unravel its mysteries. Research in this area will open up new opportunities to improve learning effectiveness and outcomes. Also, the inclusion of neuroscience research in teaching will allow revolutionary development.

Keywords: *neuroscience, younger schoolchild, learning environment, effectiveness of learning, learning and its sustainability.*

Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblinin öyrənmə davamlılığını neyroelmin yeni müddəalarından istifadə etməklə xeyli təkmilləşdirmək olar. Bu, həm də şagirdlərin unikal keyfiyyətlərini təlim mühitinə uyğunlaşdırmaq yolu ilə effektiv öyrənmə strategiyalarının hazırlanmasını əhatə edir.

Bu gün tədqiqatçılar, pedaqoqlar və ekspertlər fənlərarası yanaşmaların kəsişmə nöqtəsindədirlər. İnsan beynindən, tədris və incə-sənətin kompleks tətbiqlərindən istifadə etməyə çalışırlar, çünki təhsil müxtəlif öyrənmə üslublarını həll etməyə, fərdi ehtiyacları ödəməyə və intellektual inkişafı gücləndirməyə çalışır. Neyroelmin inteqrasiyası təkcə nəyin öyrədilməli olduğu deyil, həm də onu necə öyrətmək barədə seysmik yenidən düşünməyə və öyrənmə proseslərinin əsasını təşkil edən mürəkkəb sinir mexanizmlərini izləyən pedaqoji inkişaflardan uzaqlaşmağa gətirib çıxarır. Onlar həmçinin təklif edirlər ki, nevroelmin təhsil sahəsinə tətbiqi tədris üsullarını və təhsil nəticələrini yaxşı mənada təkmilləşdirə bilər. Beynimizin necə işlədiyini və şagirdlərin biliyi necə əldə etdiyini başa düşmək müəllimlərə öz tədris təcrübələrini hər bir tələbənin unikal tələblərinə uyğunlaşdırmağa imkan verir. Bu yolla daha səmərəli tədris üsulları yaratmaq onların təlim nəticələrinin daha da yüksəlməsinə səbəb olacaq. Bu uğurlu strategiya öyrənənlərə qavrama maneələrini dəf etməyə kömək edə biləcək strategiyaları formalaşdırmaq üçün beynin uyğunlaşma qabiliyyətinin dərk edilməsinə əsaslanır. Bundan əlavə, neyroelmin təhsil sahəsinə qarışdırılması müəllimlərə şagirdlərin üzləşdiyi öyrənmə problemlərinin əsas səbəblərini müəyyən etmək və həll etmək üçün faydalıtəqdim edə bilər. İnkişaf pozğunluqları və emosional hallar kimi prob-lemlərin aradan qalxmasına kömək ola bilər. Eyni zamanda şagirdlərin beyin imkanlarını tam şəkildə cəlb edən öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirmə işində müəllimlərin qarşılaşdıqları çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını ayird etməkdir [4].

Bu sahədə böyük irəliləyişlərə baxmayaraq hələ də neyroelmi təhsil elmləri və onun praktik tətbiqləri ilə ayıran uçurum mövcuddur. Əsl problem beyindəki öyrənmə prosesləri haqqında bildiklərimizi təhsil sahəsində çalışanlara aid olan praktik biliyə çevirməkdir. Bununla belə, bu sahədə mühüm irəliləyişlər əldə edilmişdir. İndi neyronların doğumdan əvvəl və sonra necə inkişaf etdiyi və körpələrin görmə, eşitmə, nitq, yerimək və ya hərəkət etmək kimi həyati bacarıqları necə mənimsədiyinə dair daha aydın təsəvvürümüz var. Maraqlıdır ki, uşaqlar sosial anlayışla yanaşı əxlaqi hissləri də mənimsəyir və böyümə yetkinlik dövründə dayanmır, əksinə davam edir. Burada biz təkcə bioloji böyümədən bəhs etmirik, həm də fərdin şəxsiyyətinin böyüməsini də əhatə edirik. İki sahə arasında əlaqə prosesinin addımlara təməllərə əməl edilməlidir. Təhsil təcrübəsinin son məqsədi şagirdlərin təhsil prosesində iştirak edən bütün şəxslər üçün uzunmüddətli, keyfiyyətli öyrənmə əldə etmələrini təmin etməkdir. Buna görə də nəzərə alınmalı olan ən vacib elementlər kəmiyyət davranışı ilə əlaqəli olanlardır. Onları hər bir şagird qrupu və ya hər bir yaş mərhələsi üçün ümumi xüsusiyyətlər kimi başa düşmək və müəyyən etməklə, tədqiqatçılar əvvəlcədən müəyyən edilmiş davranış xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq neyronların fəaliyyətini sinifdə öyrənmə ilə dəqiq əlaqələndirə bilərlər. Bu, kurikulumlara əsaslanan fərqli tədris metodları və strategiyaları hazırlamaq üçün istifadə edilə bilər ki, bu da şagirdin müsbət davranışını stimullaşdıra bilər.

Neyroelm tədqiqatlarında böyük irəliləyişlər həqiqətən heyranedicidir və beyin öyrənmə biliklərini müəllimlərin effektiv şəkildə istifadə edə biləcəyi resurslara köçürmək hələ də əhəmiyyətli sınaqlar yaradır. Bu məhdudiyyətlərdən asılı olmayaraq, beynimizin mürəkkəb labirintləri daxilində öyrənmənin necə baş verdiyini hərtərəfli başa düşmək böyük potensiala malikdir. Bu, bizi anadangəlmə bioloji meyillərimizə uyğun olaraq tədris metodologiyası yaratmağa istiqamətləndirə bilər [2].

Neyroelmin yeni müddəaları göstərir ki, eyni vaxtda birdən çox hissin stimullaşdırılmasının yadda saxlanmasını tələb edən məlumat daha uzun müddət şagirdin yaddaşında sabit qalır. Buna görə də təlim mühiti hər bir şagird

qrupunun fərdi öyrənmə ehtiyaclarına uyğun şəkildə məzmunu öyrətməklə müxtəlif stimulların (vizual, eşitmə və kinestetik) inteqrasiyasını təmin etmək üçün tərtib edilməlidir [5].

Neyroelmə əsaslanan öyrənmə strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsinə dair bəzi nümunələr hansılardır? Daha yüksək səviyyəli düşünmə və daha dərin öyrənmənin təşviqində şagird mərkəzli təlimatın effektivliyini anlamaq üçün təhsildə nevrologiya tədqiqatlarından istifadə edilmişdir [6]. Məqsəd beynin məlumatı necə emal etdiyini daha yaxşı başa düşməkdir. və öyrənir. Tədqiqatlar göstərir ki, neyroelmi metodların tədqiqat və tədrisə tətbiqi beyin funksiyasında iki istiqamətli təzahürlərə səbəb ola bilər [8]. Təcrübədə neyroelmi prinsiplərin təhsildə tətbiqi tələbələrin öyrənilməsini dəstəkləmək üçün yeni nəzəri tədris strategiyaları işləyib hazırladı, lakin tədqiqatlar da göstərdi ki, sinifdə tətbiqetmə və tədqiqat nəticələri arasında uçurum var. Buna baxmayaraq, nevrologiyanın daha yaxşı tədris strategiyalarına səbəb ola biləcəyinə inam müəllimlərin tədris və öyrənməni təkmilləşdirmək üçün öz kurslarında istifadə edə biləcəkləri nevrologiya prinsiplərinin həyata keçirilməsinə təkan verdi [3]. Neyroelmdən öyrənmə metodu kimi istifadə edilən təlimat strategiyalarının təsirlərini araşdırmaq üçün eksperimental tədqiqatlar da aparılmışdır [7]. Ümumilikdə, nevrologiyaya əsaslanan öyrənmə strategiyalarının istifadəsi daha yaxşı təhsil nəticələrinə gətirib çıxara bilər, lakin tədqiqat nəticələri ilə sinif təcrübəsi arasındakı boşluğun qarşısını almaq və diqqətlə idarə etmək vacibdir. Öyrənmə zamanı beynin iş mexanizmini, konkret olaraq onun bilik kimi saxlamaq üçün şagirdin aldığı məlumatı necə emal etdiyini izah etmək. Buna görə də, kurikulumları tərtib edərkən, yaş mərhələsindən və məzmundan asılı olaraq ən yaxşı intervalda təkrarlama strategiyaları və axtarış təcrübələri haqqında aydın təsəvvür yaratmaq qabiliyyətinə görə yaddaşın konsolidasiyası ilə bağlı tədqiqatlara müraciət etmək məqsədəuyğundur. Beyin təsviri üsulları fərdi öyrənmə üslublarını və şagirdlərin koqnitiv güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək edir, beləliklə, hər bir şagirdin unikal ehtiyaclarına cavab verən daha çevik və fərdiləşdirilə bilən təhsil kurikulumlarını tərtib etməyə imkan verir və onların tədrisinin keyfiyyətinin və səmərəliliyinin artırılmasına yol açır. təlim nəticələri. Təhsil nevrologiyası tədqiqatları məzmundan və öyrənənlərdən asılı olaraq ən effektiv tədris metodunun necə seçiləcəyini göstərir. Məsələn, vizual stimullara əsaslanan təhsil metodlarına və mediaya beynin reaksiyası ilə bağlı tədqiqatlar təhsil fəaliyyətlərini istifadə etmək üçün daha çox üstünlük təşkil edə bilər.

Neyroelm tədqiqatlarının təhsil sistemlərinə tətbiqi ilə öyrənmə yanaşmalarında və kurrikulumun planlaşdırılmasında əhəmiyyətli dəyişiklik gözləyirik. Proses çətin vəziyyətlər və məhdudiyyətlər payı ilə bəzədilsə də, ondan əldə edə biləcəyimiz potensial üstünlüklərin təsirli dərinliyini və genişliyini inkar etmək olmaz. Dərin öyrənmə, kompüter görmə kimi sahələrdə nəzərəçarpacaq irəliləyiş neyron səviyyəsində baş verənlər və faktiki təhsil metodları arasında nöqtələri birləşdirməyə kömək edə biləcək yeni ümid, təravətləndirici yeni alətlər təklif edir.

Neyroelm tədqiqatlarının təhsil sahəsinə birləşməsi ciddi potensiala malikdir. Bu, ənənəvi öyrənmə üsullarının necə başa düşüldüyünü tamamilə dəyişə bilər. Əgər nevrologiyadan əldə edilən fikirlər təhsil metodlarının icrası ilə zərif şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olarsa, onda bizim qarşımızda tamamilə yeni bir dünya açılır; öyrənmə üçün optimallaşdırılmış yollar və əsaslı dəlillərə əsaslanan kurikulumlar indi bizim üzərimizdədir. Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir [1]. Bu yolun öyrənilmiş gələcəyimizə apara biləcəyi yerə nəzər saldığınız zaman həyəcanlı səslənir.

Problemin aktuallığı. Kiçikyaşlı məktəb-lilərin öyrənməsinin davamlılığının artırılmasında müəllimlərin qarşısına çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif üsul və yolların araşdırılması, onlardan istifadə edərək yaxşılaşdırılması üçün neyroelm tədqiqatlarının təlim mühitinə tətbiqi məsələsi mühüm əhəmiyyəti kəsb edir

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə neyroelmin yeni tədqiqat sahəsi olması göstərilir və onun nəticələrini müxtəlif təhsil proseslərinə tətbiq etməklə tədris prosesinin effektivliyini və səmərəliliyini artırmağa kömək etməyin mümkünlüyü göstərilmişdir.

Proqramın praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Kiçikyaşlı məktəblinin öyrənmə davamlılığını artır-

maq üçün müəllim ilk növbədə onun öyrənmə üslubuna bələd olmalı, təhsil uöurlarına nail olmaq üçün müəllim, şagird və valideyn üçbucağı ilə birgə fəaliyyət göstərməlidir. Aparılan tədqiqatın nəticələrindən nəinki pedaqoqlar, həmçinin məktəb psixoloqları, gənc tədqiqatçılar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // - Bakı: Kurikulum, - 2013, №4, -s.2-5.
2. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // - Bakı, -2018. 12 iyun.
3. Dubinsky, J. M., Roehrig, G., & Varma, S. (2022). A place for neuroscience in teacher knowledge and education. *Mind, Brain, and Education, 16*(4), 267–276. https://doi.org/10.1111/mbe.12334
4. Evgenia Gkintoni, Ioannis Dimakos. (2022). An Overview of cognitive neuroscience in education. 14th International Conference on Education and New Learning Technologies. doi:DOI:10.21125/edulearn.2022.1343
5. García, M., Sgro, M., Stharinger, R., & Gargiulo, P. (2016). Efecto de las técnicas de gimnasia cerebral en la atención y concentración sostenidas en el proceso inicial de alfabetización [Effect of brain gymnastics techniques on sustained attention and concentration in the initial literacy process]. Acta Psiquiátrica y Psicológica de América Latina, 62(3), 148-152. https://psycnet.apa.org/record/2016-51776-001
6. Johnson, E. L., and Knight, R. T. 2015. Intracranial recordings and human memory. Curr. Opin. Neurobiol. 31:18–25. doi: 10.1016/j.conb.2014.07.021
7. Romero Parra, R. M., Barboza Arenas, L. A., Espina-Romero, L. C., Rodríguez Ángeles, C. H., Romero Chacin, J. L., Garcés Rosendo., E. J., Faría Romero, J. A., & Vertiz Osores, R. I. (2023).
8. Ruiz, C. (2017). Neurociencia y educación [Neuroscience and Education]. Paradigma, 14(1y2), 90-108. https://bit.ly/3sIBCrU

E-mail:sevinc.samedova.1988@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT159.9

Xavərxanım Ağamehdi qızı Bakıxanova
Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
https://orcid.org/0000-0002-3031-5770
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).161-165

SOSİO – EMOSİONAL ÖYRƏNMƏNİN EMOSİONAL İNTELLEKTİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Хаварханум Агамехди гызы Бакиханова
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ НА РАЗВИТИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Khavarkhanim Aghamehdi Bakikhanova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Baku State University

THE EFFECT OF SOCIO-EMOTIONAL LEARNING ON THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Xülasə. Sosio-emosional öyrənmə psixologiya elminin nəzəriyyə və təcrübəsində tədqiqatın ən mühüm sahələrindən birinə çevrilmişdir. Sosio-emosional öyrənmənin araşdırılmasına başlanılmasından az müddət keçməsinə baxmayaraq, nəzəri və tətbiqi tədqiqat sahələrində xeyli təcrübə toplanmış və məlum olmuşdur ki, sosio-emosional öyrənmə emosional intellektin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalar sübut edir ki, İQ səviyyəsindən asılı olmayaraq təhsilalanlarda emosional intellektin inkişafına lazımi qədər vaxt ayrılmadığı üçün təhsilalanlar gələcəkdə ciddi uğursuzluqlarla üzləşirlər. Emosional intellektin inkişafını dəstəkləyən ən əlverişli layihə isə sosio-emosional öyrənmədir. Təəssüflər olsun ki, sosio-emosional öyrənmənin tədqiqinə yönəlmiş müəyyən qədər tədqiqatlar həsr olunsa da hələ ki, kifayət edəcək qədər deyildir. Lakin emosional intellektin inkişafına olan tələbat və sosio-emosional öyrənmənin bir çox ölkələrin təhsil siyasətində dəstəklənməsi qısa zamanda bu layihə barədə geniş tədqiqatlar aparılmasına və uğurlu nəticələrə nail olunmasına gətirib çıxarmışdır. Psixoloqlar tərəfindən aparılan işlər göstərir ki, ölkədə bu istiqamətdə görüləcək işləri sürətləndirmək üçün böyük potensial var. Xüsusilə söhbət məktəbəqədər təhsil müəssisələri, orta məktəblər və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətindən gedir.
***Açar sözlər**: emosional intellekt, sosio-emosional öyrənmə, iş, təhsil, intellekt*

Аннотация. Социально-эмоциональное обучение стало одним из важнейших направлений исследований в теории и практике психологической науки. Хотя с момента формирования социально-эмоционального обучения прошло не так много времени, в области теоретических и прикладных исследований накоплен большой опыт, и известно, что социально-эмоциональное обучение оказывает непосредственное влияние на развитие эмоционального интеллекта. Исследования доказывают, что независимо от уровня IQ школьников в будущем ждут серьезные неудачи, поскольку они не уделяют достаточно времени развитию эмоционального интеллекта. Наиболее благоприятным проектом, поддерживающим развитие эмоционального интеллекта, является социально-эмоциональное обучение. К сожалению, поскольку социально-эмоциональное обучение формируется недавно, богатой литературы по нему нет. Однако потребность в развитии эмоционального интеллекта и поддержке социально-эмоционального обучения в образовательной

политике многих стран привела к проведению обширных исследований по этому проекту и достижению успешных результатов. Проведенная психологами работа показывает, что существует большой потенциал для активизации работы в стране. В частности, речь идет о деятельности дошкольных образовательных учреждений, средних школ и высших учебных заведений.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, социально-эмоциональное обучение, работа, образование, интеллект*

Abstract. Socio-emotional learning has become one of the most important areas of research in the theory and practice of psychological science. Although not much time has passed since the formation of socio-emotional learning, a lot of experience has been collected in the fields of theoretical and applied research, and it is known that socio-emotional learning has a direct impact on the development of emotional intelligence. Studies prove that regardless of IQ level, students face serious failures in the future because they do not have enough time to develop emotional intelligence. The most favorable project supporting the development of emotional intelligence is socio-emotional learning. Unfortunately, since socio-emotional learning is still emerging, there is no rich literature on it. However, the demand for the development of emotional intelligence and the support of socio-emotional learning in the education policy of many countries led to conducting extensive research on this project and achieving successful results. The work carried out by psychologists shows that there is great potential to make work more active in the country. In particular, we are talking about the activities of pre-school educational institutions, secondary schools and higher educational institutions.

Keywords: *emotional intelligence, socio-emotional learning, work, education, intelligence*

Problemin aktuallığı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, təhsilalanlar verilən informasiyanı yaxşı mənimsəmələrinə, repetitor yanına gedib yüksək balla ali təhsil müəssisələrinə qəbul olmaqlarına baxmayaraq bir çox hallarda təhsillərini başa vura bilmir və ya fərqlənmə ilə təhsillərini başa vursalar da iş həyatlarında uğurlu nəticələr müşahidə olunmur. Digər tərəfdən orta təhsil müəssisələrində təhsil alan şagirdləri dinləsək şahidi olarıq ki, dəqiq elmlərin dərs saatı çox olduğu üçün şagirdlər narazılıq edir. Mənəvi zövq ala biləcəkləri, dincələcəkləri fənlərə isə çox az saat ayrılır və çox vaxt həmin fənlərin dərs saatında da müəllimlər dəqiq elmləri tədris edirlər. Bu da emosional intellektin formalaşmasına əngəl törədir. Buna görə təhsilalanlar tədris prosesindən yorulur ki, bu da bir sıra xoşagəlməz hallarla nəticələnir. Təhsilalanlarda müşahidə olunan xroniki yorğunluq, dərsə gecikmək, tədris prosesinə laqeyd münasibət, dərsdən qaçmaq, tədris prosesində özünü təsdiq edə bilmədikləri üçün qeyri-leqal qruplara qoşulmaq, erkən nikah və s. bu qəbildən olan hallardır.

Bundan əlavə, müşahidələr göstərir ki, tələbələr ali təhsil müəssisəsinə qəbul olmağı ağır məktəb rejimindən xilas kimi qəbul edirlər. Lakin daha ciddi rejimdə tədris prosesi ilə qarşılaşmaları və daha sonra işə qəbul və işdə yüksəliş üçün yenə imtahan prosesindən keçməli olduqlarını öyrənəndə frustrasiya yaşadıqları müşahidə olunur. İşə qəbul edənlərin uğurlu kadr axtarışı və iş sahəsində olan rəqabətə çox vaxt təhsil göstəricisindən asılı olmayaraq məzunlar tab gətirə bilmir. Məsuliyyətlər, cəmiyyətin gözləntiləri, maddi problemlər, özünü aktuallaşdırma arzusu və digər amillər bir çox psixoloji problemlərin ortaya çıxmasına səbəb olur ki, bu da insanların çıxış yolunu narkotik, içki, qumar və digər aludəçilik yaradan özlərini məhvə aparan vasitələri seçmələri ilə nəticələnir. İndiyə qədər tədris prosesinin keçdiyi inkişaf yolu, onun nəzəri-metodoloji əsasları daima elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Gələcəkdə xoşbəxt, savadlı, özlərini təsdiq etməyi bacaran şəxsiyyətlər yetişdirmək üçün yeni təhsil sistem və layihələrini təhlil etmək çox vacibdir.

Problemin işlənmə dərəcəsi barədə demək olar ki, qərb ölkələrində tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlər üzrə təxminən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən aparılmağa başlanmışdır. Bu qəbildən olan tədqiqatlar aparan tədqiqatçılara N.N. Naydenova, D. Qoulman, J.M. Elias, E. Joseph, M. Pişkin, K. Rigby, D. Neft, D. Olweus və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Ölkəmizdə isə sosio – emosional öyrənmə, emosional intellekt barədə tədqiqatlar, ədəbiyyatlar azlıq təşkil edir. Prof. K. Əliyevanın "Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intel-

lektin rolu” adlı monoqrafiyasını nəzərə almasaq, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Buna görə də bu sahənin araşdırılmasına xüsusi ehtiyacın olduğu müşahidə olunur.

Məqsəd və vəzifələr. Bu məqalədə biz qarşımızda sosio-emosional öyrənmənin emosional intellektin inkişafına təsirini və aralarındakı əlaqəyə nəzər yetirmək vəzifəsini qoyduq. Tədqiqatın əsasında elmi ədəbiyyatın, müxtəlif tarixi faktların təhlili durur.

Əldə edilən nəticələr. Bir çox hallarda şahidi oluruq ki, təhsilli, savadlı, dünyagörüşlü və digər bu kimi müsbət keyfiyyətlərə sahib olan əksər şəxslər perspektivlərini nümayiş etdirə bilmir və ondan qat-qat aşağı göstəricilərə sahib şəxslər isə daha yaxşı işlərdə çalışır, daha göz önündədir. Psixoloji araşdırmalar aparılan zaman uzun müddət İQ (*intelligence quotient*) – intellektin və ya zəkanın kəmiyyət göstəricisi həll edici rol oynadığı təqdirdə məlum oldu ki, İQ səviyyəsi yüksək olan bir çox şəxslər həyatda uğur qazana bilmir. Buna misal olaraq çox yüksək balla ali təhsil müəssisənə daxil olan gənclərin bəzi hallarda təhsilini dayandırması, dərslərə məsuliyyətsiz yanaşmasını misal göstərmək olar. Bir çox hallarda isə ali təhsilini yüksək göstəricilərlə başa vurmasına baxmayaraq ixtisasına uyğun olmayan, ali təhsil tələb etməyən işlərdə gənc məzunların çalışması ürək ağrıdan haldır.

Təhsilalanların dərsə getmək istəməməsi, dərsdən qaçması, qeyri-leqal qruplara qoşulması, yaş dövrlərinə uyğun olmayan fəaliyyət sahələrinə meyl göstərmələri (təhsil alıb işsiz qalacam indidən pul qazanım), məzunların rəhbərlərin gözləntilərini qarşılaya bilməmələri, tez-tez müşahidə olunan kadr dəyişiklikləri problemin ciddiliyindən xəbər verir.

Yaponiyanın təhsil siyasətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, təhsilalanlardan ibtidai sinifdə dərs tələb olunmur. Bunun əvəzində özünü idarə, özünü kəşf etmə, ətraf aləmi dərk etmə istiqamətində əyləncəli fəaliyyətlər təşkil olunur. Dərs zamanı təhsilalanların dincəlməsinə şərait yaradılır. Vurma cədvəlini əzbərləmirlər. Cədvələ baxaraq hesablama aparırlar. Sual yaranır necə olur ki, onlar təhsil sahəsində belə siyasətlə bu qədər uğurludurlar? Diqqət yetirsək görərik ki, onlar emosional intellektin inkişafına yatırım edirlər.

Emosional intellekt nədir? Niyə digər ölkələrdə, xüsusən də bizdə bu günə qədər onun inkişafına yatırım olunmurdu? Platon hələ eramızdan əvvəl qeyd edirdi ki, hər tip öyrənmənin emosional bir təməli var. Emosional intellekt 1980-ci ildə H. Gardne, J. Mayerin tədqiqatları nəticəsində meydana çıxsa da, 1995-ci ildə Daniel Qoulman “Emotional İntelligence” adlı kitabı vasitəsilə termin kimi istifadə olunmağa başlanıldı.

Emosional intellektin strukturu özünü tanıma, emosiyaları idarə edə bilmə, özünü aktuallaşdırma, empatiya, münasibətləri davam etdirə bilmə hesab olunur. Emosional intellektin inkişafının uğura aparmasının səbəbi ondan ibarətdir ki, təhsilalanlar davranışlarını tənzimləyə və müəyyən çətinliklər zamanı mövqeyini seçib düzgün qərar qəbul edə bilirlər.

Emosional intellekt iki vacib kompetensiyadan ibarətdir. Şəxsi kompetensiya (özünüdərk, özünüidarə) və sosial kompetensiya (sosial məlumatlılıq və ünsiyyətin idarə edilməsi) [6].

Emosional intellektlə bağlı olan nəzəriyyələr iki əsas modelə istinad edir. Qabiliyyətlər modeli (emosional intellekti qabiliyyət növü kimi izah edir) və qarışıq model (sosial bacarıqlar kimi qiymətləndirir). Emosional intellekti tədqiq edən əsas məktəblər isə D. Qoulman, J. Mayer, R. BarOn məktəbi hesab olunur[8].

İQ və emosional intellekt (Eİ) vəhdətdə şəxsiyyəti formalaşdırsa da onları eyniləşdirmək olmaz. Əsas problemimiz təhsilalanları şəxsiyyət kimi formalaşdıran zaman savada o qədər önəm veririk ki, təhsilalanın özünə və ətrafa münasibətini unuduruq. Şagirdlərin çox vaxt rəsm, musiqi, əmək, idman dərslərinə az vaxt ayrılması, lakin riyaziyyat, dil və s. dərslərinə isə daha çox vaxt ayrılması ilə bağlı şikayətləri emosional intellektin inkişafına olan ehtiyacdan irəli gəlir[4].

Qeyd etsək yanılmarıq ki, insanlar qarşılıqlı münasibətlərin vasitəsilə uğurlu gələcəyə nail olurlar. Emosional intellektin inkişafının vacibliyini XX əsrin sonlarına doğru aşkar edən alimləri emosional intellekti necə inkişaf etdirək sualı narahat edirdi. Bu sualın cavabını isə sosio-emosional öyrənmədə tapdılar.

Sosio-emosional öyrənmə emosional intellektlə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində ortaya çıxdığını qeyd etsək yanılmarıq. Emo-

sional intellektin 5 əsas komponenti ilə sosio-emosional öyrənmənin atributları arasında oxşarlığın olması bir çox alimlər tərəfindən (J.M. Elias və D.C. Moceri) xüsusi olaraq vurğulanır. Burada əsas məsələlərdən biri emosional intellektin inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələri ilə bağlıdır[1].

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlarda emosional intellektin inkişafı üçün istifadə olunan ən geniş yayılmış texnikalara aşağıdakıları aid edirlər.

1. Özünə məktub – Bu texnika tətbiq olunan zaman təhsilalanlara tapşırıq verilir ki, 5 dəqiqə ərzində özlərinə ən sevmədiyi, dözülməz hesab etdiyi xüsusiyyətləriylə bağlı məktub yazsınlar və bunu heç kimə oxumasınlar. Bu tapşırıq vasitəsilə təhsilalanlar asanlıqla öz səhvlərin nəticə çıxara və özünəinamı formalaşdıra bilər[8].

2. Ortaq cəhət – Bu tapşırıq zamanı 5 dəqiqə ərzində parta yoldaşları ortaq cəhətlərini müzakirə edirlər. Ünsiyyət qurmaq, sosiallaşmaq üçün əlverişli texnikadır[8].

3. Gülməli hadisə danışmaq – Parta yoldaşları 5 dəqiqə ərzində keçən həftə başlarına gələn 2 gülməli hadisəni bir – birilə bölüşürlər. Bu texnika təhsilalanlara özünüifadə etməyə və əyləncəli mühit yaratmağa şərait yaradır[8].

4. Emosiyalar – Təhsilalan 3 dəqiqə ərzində mümkün qədər çox emosiya adı vərəqə qeyd etməlidir. Bunun vasitəsilə təhsilalanlarda öz hislərini adlandırmaq bacarığı formalaşır[8].

5. Emosiyaların əlaqələndirilməsi – Təhsilalanlar parta yoldaşları ilə bundan əvvəlki tapşırıqda qeyd etdikləri emosiyaları əlaqələndirməlidir[8].

6. Təşəkkür oyunu – Təhsilalan 3 dəqiqə ərzində onun üçün çox böyük yaxşılıq etmiş insanı xatırlamalı və həmin hadisə, insanla bağlı olan təəssüratlarını bölüşməlidir[8].

Araşdırmalar sübut edir ki, sosio-emosional öyrənmənin məktəbəqədər müəssisələrdə və orta məktəblərdə tətbiqi nəticəsində daha effektiv nəticə əldə etmək olar.

Orta təhsil müəssisələrində psixodrama qruplarının təşkil olunması, psixoloji oyunların həyata keçirilməsi, dərslərin oyunlar vasitəsilə tədris olunması, psixologiya dərslərinin ayrıca fənn kimi tədris olunması və rəsm, musiqi dərslərinin art terapiya şəklində həyata keçirilməsi emosional intellektin inkişafı üçün əvəzolunmaz olardı. Nəzərə alsaq ki, ibtidai sinifdən dərhal sonra təhsilalanlar yeniyetməlik dövrünün ağır böhranına məruz qalırlar aqressivliyi azaldacaq və özlərini kəşf edə biləcəkləri fəaliyyətlər məqsədəuyğun olardı.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən elmi – nəzəri fikirləri, texnikaları müəllimlər tərəfindən gündəlik dərs praktikasında şagirdlərin fəallığının artırılmasında, təhsil işçiləri, praktik psixoloqlar, valideynlər, bu sahədə tədqiqat aparan elmi işçilər öz fəaliyyətlərində istifadə edə bilərlər.

Problemin elmi yeniliyi. K. Əliyevanın "Şəxsiyyətin formalaşmasında emosional intellektin rolu" adlı monoqrafiyasını nəzərə almasaq, Azərbaycan psixoloji ədəbiyyatında emosional intellektlə bağlı kifayət qədər etibarlı mənbələrin olmaması bu mövzuda yazılan elmi əsərlərin ilk olmasına şərait yaradır. Bir çox elmi ədəbiyyatlardan fərqli olaraq İQ və Eİ-nin vəhdətdə araşdırılması, emosional intellektin inkişaf etdirilməsi üçün texnikalara istinad olunması ilklərdən hesab oluna bilər.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu sahədə toplanmış təcrübə kifayət qədər zəngin deyil və real həyatda tətbiq oluna bilməsi üçün təhsil siyasətində köklü dəyişikliklər edilməlidir. Araşdırmalar da sübut edir ki, verilən informasiyaları mənimsəmək kifayət deyil. Təhsilalanların emosional zəkalarının inkişaf etdirilməsi gələcəklərinə birbaşa təsir edir. Emosional situasiyalarda hislərini idarə edə bilmək gənclərə uğur qazandıran əsas amillərdəndir.

Sosio-emosional öyrənmə bir çox müəssisələrdə seminarlar şəklində işçilərə tədris oluna və uğurlu nəticə əldə oluna bilər. Bir çox qərb ölkələri bunu tətbiq edir. Təhsil siyasətinə bu layihənin əlavə olunması isə daha uğurlu gələcəyə ümidləri artır.

Ədəbiyyat:

1. Elias, M.J. Promoting social and emotional learning: Guidelines for educators / M.J. Elias, E. Joseph, P. Roger, S. Karin, T. Mark, M. Norris, K. Rachael, E. Mary, S. Schwab, P. Timothy [və b.] // Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, - 1997. – 176 s.
2. Goleman, D. Duygusal zekâ neden IQ'dan daha önemlidir? / B.S.Yüksel, - İstanbul: Varlık Yayınları, - 2003. – 952 s.
3. Samancı O, Uçan Z. Çocuklarda Sosyal Beceri Eğitimi // - Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, - 2017. № 1, - s. 281-288

4. Uşaklı H. Sosyal Duygusal Öğrenme nedir? Neden önemlidir? (İnsan ilişkilerinde 5 duygu alanı) // - Sinop: Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, - 2017. № 2, - s. 1-16.
5. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu // Oyun əsaslı öyrənmənin şagirdlərin sosial – emosional inkişafında rolu – Bakı, 2023 [https://arti.edu.az/2023/10/19/oyun-%C9%99sasli-oyr%C9%99nm%C9%99nin-sagirdl%C9%99rin-sosial-emosional-inkisafinda-rolu/]
6. Təhsil işçilərinin peşəkar inkişafı institutu // Emosional İntellekt: nədir və nəyə lazımdır – Bakı, 2018.[https://www.tipii.edu.az/az/article/268-emosional-intellekt-nadir-va-naya-lazimdir]
7. Təhsil işçilərinin peşəkar inkişafı institutu // Emosional intellekti inkişaf etdirən texnikalar – Bakı, 2019. [https://www.tipii.edu.az/az/article/523-emosional-intellekti-inkisaf-etdiran-texnikalar]
8. https://psixologiyainstitutu.az/2021/07/28/emosional-intellekt-n%C9%99z%C9%99ri-baxislarin-t%C9%99hlili/
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Emosional_z%C9%99ka
10. https://tr.wikipedia.org/wiki/IQ

E-mail: khaverbakikhanova@bsu.edu.az
Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2024

UOT 159.9

Zabitə Mustafa qızı İsayeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının baş müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-5107-2798
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).166-169

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN YARADICI TƏXƏYYÜLÜ

Забита Мустафа гызы Исаева
старший преподаватель кафедры педагогики и психологии
Сумгаитского Государственного Университета

ТВОРЧЕСКОЕ ВООБРАЖЕНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Zabita Mustafa Isaeva
senior lecturer at department of Pedagogy and psychology of
Sumgayit State University

CREATIVE IMAGINATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Elmi məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün mahiyyəti və funksiyaları araşdırılır. Məqalədə məktəbəqədər və kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafının psixoloji və pedaqoji mərhələləri müəyyən edilmişdir. Yaradıcı təxəyyül və idrak prosesləri arasındakı əlaqə öyrənilmişdir. Öyrənməyin zəruriliyinin kiçik yaşlı məktəblilərin həyatında ən əhəmiyyətli cəhətlərdən biri olduğu xüsusi olaraq qeyd edilir.
Açar sözlər: *yaradıcı təxəyyül, kiçik yaşlı məktəblilər, fantaziya, təxəyyülün funksiyaları, yaradıcı təxəyyülün mərhələləri*

Аннотация. В научной статье исследуются природа и функции творческого воображения младших школьников. В статье определены психолого-педагогические этапы развития творческого воображения дошкольников и младших школьников. Изучена связь между творческим воображением и познавательными процессами. Особо отмечается, что потребность учиться является одним из важнейших аспектов в жизни младших школьников.
Ключевые слова: *творческое воображение, школьники младшего возраста, фантазия, функции воображения, этапы творческого воображения*

Abstract. This scientific article examines the nature and functions of the creative imagination of primary schoolchildren. The article defines the psychological and pedagogical stages of development of the creative imagination of preschoolers and primary schoolchildren. The connection between creative imagination and cognitive processes has been studied. It is especially noted that the need to learn is one of the most important aspects in the life of primary schoolchildren.

Keywords: *creative imagination, primary schoolchildren, fantasy, functions of imagination, stages of creative imagination*

Kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafına həsr olunmuş psixoloji tədqiqatlar mühüm yer tutur. Əksər müəlliflər (A.N. Leontyev, D.B. Elkonin və s.), təxəyyülün genezisini uşağın oyun fəaliyyətinin inkişafı və kiçik yaşlı məktəblilərin ənənəvi olaraq yaradıcı fəaliyyətləri (konstruktiv, musiqi, vizual, bədii-ədəbi) mənimsəmələri ilə əlaqələndirirlər. Uşaqların yaradıcı təxəyyülünün vəziyyəti aşağıdakı amillərdən: yaş, əqli inkişaf xüsusiyyətlərindən,

yəni psixofizik inkişafın hər hansı bir pozğunluğunun olmasından; fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətlərindən: motivlərin şüurluluğu və istiqamətindən, "Mən obrazı"nın qiymətləndirici strukturundan, ünsiyyət xüsusiyyətlərindən, o cümlədən təlim və tərbiyə prosesinin inkişafından, temperament və xarakter xüsusiyyətlərindən, asılıdır.

L.S. Vıqotskiyə görə, uşaqların təxəyyülünün psixoloji mexanizmini bilmək lazımdır, çünki bunun əsasını fantaziya ilə reallıq arasındakı əlaqə təşkil edir. Təxəyyülün yaradıcı fəaliyyəti birbaşa insanın əldə etdiyi sosial təcrübəsinin zənginliyindən və müxtəlifliyindən asılıdır, çünki bu təcrübə fantaziya strukturlarının yaradıldığı materialı təmsil edir. İnsanın təcrübəsi nə qədər zəngin olarsa, onun təxəyyülünün ixtiyarında bir o qədər material olar. Yetkin insanların vəzifəsi kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı fəaliyyətinin inkişafına şərait yaratmaq və uşağın sosial təcrübəsini genişləndirməkdir, çünki təxəyyül reallığın özü ilə bağlıdır və onun qavranılması prosesində təcrübə toplanır və onu zənginləşdirir.

Psixoloq T. Ribo təxəyyülün inkişafının əsas qanununu üç mərhələdə təqdim etmişdir:

- ***uşaqlıq və yeniyetməlik*** - fantaziya, oyun, nağıl, bədii ədəbiyyatın üstünlük təşkil etməsi;

- ***gənclik*** – bədii ədəbiyyat və fəaliyyətin birləşməsi;

- ***yetkinlik*** – təxəyyülün ağıl və zəkaya tabe olması.

Kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülü real həyat təcrübəsi qazandıqca tədricən inkişaf edir. Şagirdin təcrübəsi nə qədər zəngindirsə, ətrafdakı reallıq haqqında nə qədər çox təəssürat toplayırsa, həmçinin onun təxəyyülünün materialı nə qədər zəngindirsə onun təxəyyülü və yaradıcılığı üçün bir o qədər geniş imkanlar açılır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təşkil etdikləri oyunlarda, nağıl və hekayələrdə, rəsm çəkməkdə onlar fəal şəkildə həyata keçirilir. Yaradıcılıq qabiliyyətləri dedikdə, yeni təhsil məhsullarının yaradılmasına yönəlmiş əqli fəaliyyət və hərəkətləri yerinə yetirməkdə şagirdin hərtərəfli imkanlarını başa düşürük.

Yaradıcılıq vasitəsilə uşaq təfəkkürünü inkişaf etdirir. Məktəb yaşı kritik mərhələ olan böhran ilə başlayır. Məktəbəqədər yaşdan kiçik məktəb yaşına keçid zamanı şagird dəyişir. Uşaqların spontanlığının bilavasitə səbəbi daxili və xarici həyatın qeyri-kafi fərqləndirilməsidir. Uşaq yaşadıqlarını tədricən dərk etməyə başlayır, onda "xoşbəxtəm", "kədərlənirəm", "hirslənirəm", "mehribanam" anlayışları yaranır. Uşaqlıq təcrübələri xüsusi məna qazanır və nəticədə uşaq özü ilə yeni münasibətlər qurur ki, bu da təcrübələrin ümumiləşdirilməsi və mürəkkəbləşməsi prosesi sayəsində mümkün olmuşdur.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə təxəyyülün inkişafı hansı mərhələlərdən ibarətdir?

3 yaşlı uşaqda təxəyyülün şifahi formaları inkişaf edir, təxəyyül müstəqil psixi prosesə çevrilir. 4-5 yaşında uşaq əqli səviyyədə qarşıdan gələn hərəkətləri planlaşdırmağı və qurmağı öyrənir. 6-7 yaşlarında təxəyyül artıq kifayət qədər aktiv, mənalı olur ki, tədricən uşaqların yaradıcılığının ilk elementləri təzahür edir.

Təxəyyülü canlandıran bir mühitə: böyüklərlə emosional ünsiyyətə, müxtəlif növ obyektiv və manipulyasiya fəaliyyətlərinə tələbat yaranır.

Məhz bu yaş dövründə şagirdin yeni sosial statusu, normativ münasibətləri onun həyat şəraitini çətinləşdirir, tez-tez onun üçün stressli olur, zehni gərginliyi artırır, bu da uşağın fiziki sağlamlığına, emosional vəziyyətinə və davranışına öz təsirini göstərir.

Məktəbdə kiçik yaşlı məktəblinin həyat şəraitinin standartlaşdırılması onun təbii inkişafına mane olmağa başlayır ki, bu da yaxın insanlar tərəfindən başa düşüləndir. Tədricən şagird məktəbin standart şəraitinə uyğunlaşır ki, bu da ona təhsil fəaliyyətində kömək edir. İbtidai məktəb yaş dövrü idrak proseslərinin (qavrayış, yaddaş, təxəyyül və s.) intensiv və keyfiyyətcə transformasiyası dövrüdür ki, onlar şüurlu və iradi xarakter kəsb edir.

Kifayət qədər inkişaf etmiş təxəyyül olmadan şagirdin təhsil işi uğurla davam edə bilməz, buna görə də, uşaqların yaradıcılığında təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaq lazımdır ki, bu da onların real həyat təcrübəsini genişləndirməyə və çoxlu təəssüratlar toplamağa kömək etsin. Kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün aparıcı komponentləri *keçmiş təcrübə* və uşağın daxili mövqeyindən asılı olan *xarici mühitdir*.

Kiçik yaşlı məktəblilərin həyatında yaradıcı təxəyyül bir sıra spesifik funksiyaları yerinə yetirir. *Birinci funksiya* reallığı obrazlarda təm-

sil etmək və problemlərin həlli zamanı onlardan istifadə etməyi bacarmaqdır. Yaradıcı təxəyyülün bu funksiyası təfəkkürlə bağlıdır və onunla üzvi şəkildə inkişaf edir. Təxəyyülün *ikinci funksiyası* emosional vəziyyətləri tənzimləməkdir. Kiçik məktəbli öz təxəyyülünün köməyi ilə tələbatlarını qismən də olsa ödəyir, onların yaratdığı gərginliyi aradan qaldıra bilir. Bu həyati funksiya psixoanalizdə inkişaf etdirilir [4].

Yaradıcı təxəyyülün *üçüncü funksiyası* idrak proseslərinin tənzimlənməsində şagirdin könüllü şəkildə birbaşa iştirakı ilə bağlıdır. Obrazların köməyi ilə şagird lazımi hadisələrə diqqət yetirə bilər. Şəkillər vasitəsilə o, qavrayışı, xatirələri idarə etmək imkanı qazanır. Yaradıcı təxəyyülün *dördüncü funksiyası* daxili fəaliyyət planında: təsvirləri manipulyasiya etməklə onları əqlində həyata keçirməkdir. Nəhayət, *beşinci funksiya* fəaliyyətin planlaşdırılması və proqramlaşdırılması, eləcə də proqramların tərtib edilməsi, onların düzgünlüyünün və icra prosesinin qiymətləndirilməsidir [5].

Yaradıcı təxəyyül yeni, orijinal obrazın, ideyanın yaradılmasıdır. Bu halda yeni sözün ikili mənası var: obyektiv və subyektiv. Bu yeniliklər arasında fərq qoyulur. Obyektiv yeni, hazırda mövcud olmayan ideyalardır. Bu yeni olan artıq mövcud olanı təkrarlamır, orijinaldır. Subyektiv olaraq yeni olan ibtidai sinif şagirdi üçün yenidir. Mövcud olanı təkrarlaya bilər, amma onun bundan xəbəri yoxdur. Özü üçün orijinal, bənzərsiz kimi kəşf edir və başqalarına naməlum hesab edir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət psixologiyada belə bir fərziyyə var idi ki, ona görə təxəyyül əvvəlcə uşağa xasdır və uşaqlıqda daha məhsuldar olur, yaşla əlaqədar intellektə tabe olur və sönür.

Bununla belə, L.S. Vıqotskiy bu cür mövqelərin uyğunsuzluğunu göstərir. Təxəyyülün bütün təsvirləri nə qədər qəribə görünsə də real həyatda alınan fikir və təəssüratlara əsaslanır. Bu baxımdan uşaqların təcrübəsi böyüklərin təcrübəsindən daha zəifdir. Deyə bilmərik ki, uşağın təxəyyülü böyüklərdən daha zəngindir. Sadəcə olaraq bəzən kifayət qədər sosial təcrübəsi olmayan şagird həyatda rastlaşdıqlarını özünəməxsus şəkildə şərh edir, bu izahatlar çox vaxt gözlənilməz və orijinal görünür.

Kiçik məktəb yaş dövrü yaradıcı təxəyyülün və fantaziyanın inkişafı üçün ən əlverişli və həssas yaş kimi təsnif edilir. Uşaqların oyunları və söhbətləri onların təxəyyül gücünü əks etdirir. Onların hekayələrində və söhbətlərində reallıq və fantaziya tez-tez qarışır və təxəyyülün təsvirləri emosional gerçəklik qanunu sayəsində uşaqlar tərəfindən tamamilə real olaraq yaşanır. Kiçik yaşlı məktəblilərin təxəyyülünün ən parlaq və sərbəst təzahürü oyunda, rəsmdə, hekayə və nağılların yazılmasında müşahidə olunur.

Uşaqların yaradıcılığında təxəyyülün təzahürləri müxtəlifdir: bəziləri reallığı canlandırır, digərləri isə yeni fantastik obrazlar və vəziyyətlər yaradır. Hekayələr yazarkən uşaqlar bildikləri süjetləri, misraları, qrafik təsvirləri bəzən heç fərqinə varmadan götürə bilirlər. Lakin onlar çox vaxt bilərəkdən məlum süjetləri birləşdirərək yeni obrazlar yaradır, qəhrəmanlarının müəyyən cəhətlərini, keyfiyyətlərini qabardırlar. Yaradıcı təxəyyülün yorulmaz işi kiçik məktəbli üçün ətrafdakı dünyanı öyrənmək və mənimsəmək üçün təsirli bir yol, şəxsi praktik təcrübədən kənara çıxmaq imkanı, dünyaya yaradıcı yanaşmanın inkişafı üçün ən vacib psixoloji ilkin şərtdir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafına aşağıdakı şərtlər kömək edir:

* şagirdlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi;

* dərslərin keçirilməsinin qeyri-ənənəvi formalarından istifadə, problemli vəziyyətlərin yaradılması, rollu oyunlardan istifadə, işin müstəqil icrası;

* müxtəlif materiallardan istifadə;

* müxtəlif növ psixoloji və pedaqoji tapşırıqlardan istifadə.

Beləliklə, uşaqların yaradıcı təxəyyülü təlim və tərbiyəyə kompleks yanaşmanın ehtiyatlarını reallaşdırmaq üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. İbtidai sinif şagirdinin həyatında yaradıcı təxəyyülün əhəmiyyəti, onun psixi proseslərinə və vəziyyətlərinə, hətta orqanizminə necə təsir etdiyi barədə çoxlu bilgilər mövcuddur ki, bu da bizi yaradıcı təxəyyül problemini xüsusi olaraq nəzərdən keçirməyə sövq etdirir.

Təxəyyül sayəsində kiçik yaşlı məktəbli öz fəaliyyətini yaradır, onu ağıllı şəkildə planlaşdırır və idarə edir. Yaradıcı təxəyyül şagirdi bilavasitə mövcudluqdan kənara çıxarır, ona keçmişi xatırladır, gələcəyə istiqamətləndirir. Yaradıcı təxəyyül əyani-obrazlı təfəkkürün əsa-

sını təşkil edir ki, bu da ibtidai sinifdə şagirdə praktiki hərəkətlərin birbaşa müdaxiləsi olmadan situasiyanı idarə etməyə və problemləri həll etməyə imkan verir. Yaradıcı təxəyyül idrakdan onunla fərqlənir ki, onun obrazları heç də həmişə reallığa uyğun gəlmir, çünki onların tərkibində fantaziya və fantastik elementlər vardır.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün mahiyyəti və funksiyaları araşdırılır. Uşaqların yaradıcılığında təxəyyülün inkişafı üçün əlverişli şəraitin olması xüsusi olaraq qeyd edilir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə məktəbəqədər və kiçik yaşlı məktəblilərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafının psixoloji və pedaqoji mərhələləri müəyyən edilmişdir. Yaradıcı təxəyyül və idrak prosesləri arasındakı əlaqə öyrənilmişdir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva S.B. İstedadlı şagirdlərlə müəllimin işinin xüsusiyyətləri // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. 2012. №3, -s. 285-288.
2. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. -Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, -2004. - 338 s.
3. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. -М., 2002. -320 с.
4. Ванник М. Э. Творческое воображение на уроках. -М., 2005.
5. Ванник М. Э. Развиваем творческое воображение у детей. -М., 2005.
6. Энгельмейер П. К. Теория творчества. – 2-е изд. – М.: ЛКИ, 2007. – 208 с.

E-mail: Zabite66@box.az

Redaksiyaya daxil olub: 24.06.2024

UOT 159.9

Leyla Səfərbəyovna Dadaş-zadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının müəllimi
https://orcid.org/0000-0002-5107-2798
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).170-173

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ GƏLƏCƏK PSİXOLOQUN PEŞƏ HAZIRLIĞININ MÜHÜM ŞƏRTİ KİMİ

Лейла Сафарбековна Дадаш-заде
преподаватель кафедры общей психологии
Азербайджанского Государственного
Педагогического Университета

КОММУНИКАТИВНАЯ КУЛЬТУРА КАК ВАЖНОЕ УСЛОВИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО ПСИХОЛОГА

Leyla Safarbeyovna Dadash-zade
lecturer at the department of General psychology
of Azerbaijan State Pedagogical University

COMMUNICATIVE CULTURE AS AN IMPORTANT CONDITION FOR PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST

Xülasə. Elmi məqalədə ünsiyyət mədəniyyətinin məzmun və mahiyyəti açıqlanır. Ünsiyyət mədəniyyəti gələcək psixoloqun peşə hazırlığının mühüm şərti kimi səciyyələndirilir. Məqalədə qeyd edilir ki, ünsiyyət mədəniyyəti insanın dəyərli inanclarına çevrilmiş, həm əxlaqın, həm də etiketin tələblərinə uyğun davranışın şəxsiyyət baxımından əhəmiyyətli dünyagörüşü münasibətlərinin vəhdətidir. Ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması əxlaqi tərbiyə prosesinin bir hissəsi kimi başa düşülür, burada davranış və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasına əsas diqqət yetirilir, lakin onların etik məzmunu da vacibdir. Elmi məqalədə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması şərtləri ardıcıllıqla araşdırılır.
Açar sözlər: *ünsiyyət mədəniyyəti, peşə hazırlığı, ünsiyyət bacarıqları, dəyər, peşəkarlıq, sosial normalar*

Аннотация В научной статье раскрыто содержание и сущность культуры общения. Культура общения характеризуется как важное условие профессиональной подготовки будущего психолога. В статье отмечается, что культура общения представляет собой единство личностно важных мировоззренческих установок, ставших ценностными убеждениями человека, поведения в соответствии с требованиями как морали, так и этикета. Формирование культуры общения понимается как часть процесса нравственного воспитания, где основное внимание уделяется формированию навыков поведения и общения, но немаловажно и их этическое содержание. В научной статье последовательно рассматриваются условия формирования культуры общения.
Ключевые слова: *культура общения, профессиональная подготовка, коммуникативные навыки, ценности, профессионализм, социальные нормы*

Abstract. The scientific article reveals the content and essence of the culture of communication. The culture of communication is characterized as an important condition for the professional training of a future psychologist. The article notes that the culture of communication represents the unity of personally important worldviews that have become the value beliefs of a person, behavior in accordance with the requirements of both morality and etiquette. The formation of a culture of communication is understood as part of the process

of moral education, where the main attention is paid to the formation of behavior and communication skills, but their ethical content is also important. The scientific article consistently examines the conditions for the formation of a communication culture.

Keywords: *communication culture, professional training, communication skills, values, professionalism, social norms*

Ünsiyyət mədəniyyəti insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində münasibətlərin səviyyələrinə - fərdilikdən beynəlxalq səviyyəyə qədər təsir göstərir, buna görə də bu gün necə və hansı növ dialoqun öyrədilməsi barədə qərar vermək üçün onların nəzəri anlayışı lazımdır. Gənc nəslin tərbiyəsi və təlimi problemlərini peşəkarlıqla həll edən insanların ümumi mədəniyyət sahəsində ünsiyyət mədəniyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, pedaqoji fəaliyyət dedikdə onun iştirakçıları arasında münasibətlərin məzmununun və xarakterinin uğurun əsası olduğu fəaliyyətlər nəzərdə tutulur. Təlim və tərbiyənin səmərəliliyi ünsiyyətin, yaradıcı əlaqələrin nə qədər zəngin və ünsiyyət mədəniyyətinin nə qədər yüksək olmasından çox asılıdır. Ünsiyyət mədəniyyəti probleminin ifadəsi prinsipcə yeni deyil, lakin müasir şəraitdə onun aktuallığı yeni məna kəsb edir. Psixologiya müəllimi praktik psixoloqdan fərqli olaraq spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllim təkcə psixoloji biliyə malik olmamalı, həm də onu tələbələrə həmin bilikləri ötürməyi bacarmalıdır. Psixologiyanın tədrisində pedaqoji ünsiyyətin xüsusiyyətləri ilk növbədə onunla müəyyən edilir ki, psixologiya elmi xarakterini humanist şəxsi yönümlə üzvi şəkildə birləşdirən yeganə akademik fəndir [2, s.34].

Psixologiya təhsili təkcə insanların düşüncə və hərəkət tərzini müəyyən edən şərtləri başa düşmək və dəyişdirmək yollarını mənimsəməyə deyil, həm də öz həyat və şüurunun şərtlərini dəyişdirməyə yönəldilmişdir. Psixoloji biliklərin mənimsənilməsi məqsədinə nail olmağın mürəkkəbliyi transformasiya üsullarının, idrakı və şəxsiyyəti dəyişdirən münasibətlərin xüsusi birləşməsindədir.

Psixoloqun peşə fəaliyyəti insanın daxili aləmi ilə işləməkdir ki, burada istifadə olunan metodlar insanın təcrübəsinə yönəldilmişdir. Əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, psixologiya müəllimi bir tərəfdən ənənəvi mənada müəllim, digər tərəfdən tələbələrin özünü inkişaf yoluna qədəm qoymasına kömək edən praktik psixoloqdur. Psixologiyanın akademik bir fənn kimi tədrisinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq M.V. Popova müəllimin funksiyalarını müəyyənləşdirmişdir:

- ***emosional dəstək funksiyası (müəllim həmsöhbət kimi)*** insanların muxtariyyətlərini pozmadan, onlarla birgə iştirak etmək qabiliyyətinin inkişafını nəzərdə tutur, həmçinin o tələbənin şəxsiyyətinə hörmət və müsbət qəbul, təsdiq və dəstək üçün səmimilik, ünsiyyətin spesifikliyi və empatik anlayışı əhatə edir.
- ***tədqiqat funksiyası (tədqiqatçı kimi müəllim)*** psixoloji problemlərin müstəqil aşkarlanmasını və pedaqoji reallıq kontekstində konkret problemlərin həllini; həmçinin psixologiyanın tədrisində psixodiaqnostik metod və prosedurlardan istifadəni, tələbələrin şəxsi resurslarının kəşfini və inkişafını nəzərdə tutur.
- ***fasilitator funksiyasının (müəllim öyrənmə üçün şərait yaradan şəxs kimi)***icrasında müəllimin şagirdlərin müstəqil şəkildə yeni kəşflər etməsinə və bilikləri mənimsəmələrinə şərait yaradan şəxs kimi çıxış edir.
- ***ekspert məsləhət funksiyası (müəllim ekspert kimi)*** psixoloq müəllimin psixoloji problemlər üzrə ekspert olması zərurətini nəzərdə tutur.

Aydındır ki, yalnız psixoloji təhsillə yanaşı özünü inkişaf etdirməyə çalışan, yaradıcı axtarışa qadir, yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olan psixoloq-müəllim yuxarıda qeyd olunan tələbləri yerinə yetirə bilər. Gündəlik şüur səviyyəsində biz müxtəlif həyat situasiyalarda davranış qaydalarının sinonimi kimi ünsiyyət mədəniyyəti anlayışına tez-tez rast gəlirik. Mədəniyyət dar mənada gündəlik, onun dərk edilməsində ünsiyyət mədəniyyəti tarixən formalaşmış və dövrümüzdə rituallaşdırılmış insanların bir-birinə müraciət formalarını, ictimai yerlərdə davranış qaydalarının kifayət qədər dərin təbəqələrini əhatə edir.

Ünsiyyət mədəniyyəti anlayışı insanın bütün həyatına nüfuz edir. Artıq bu günə qədər gəlib çatmış erkən fəlsəfi, tarixi, ədəbi traktatlarda ünsiyyət mədəniyyəti necə olmalıdır, insanlarla

necə rəftar edilməlidir sualları mərkəzi yer tuturdu. Bu problem dövrümüzdə bir qədər mübahisəlidir. Bəzi alimlər fərdin ünsiyyət mədəniyyətini cəmiyyətdə qurulmuş münasibət normalarına riayət etmək kimi başa düşürlər (E.V. Sokolov); digərləri başqalarına münasibətdə duyğuları idarə etmək bacarığı kimi (M.N. Noçevnik); ünsiyyət vasitələri və şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə qanunları sahəsində fərdin bilik, bacarıq və bacarıqlarının məcmusu kimi (V.V. Sokolova); fərdin münasibətlərinin mənəvi oriyentasiyası kimi (L.B. Volçenko, A.İ. Titarenko) şərh etmişlər.

Müasir şəraitdə dialoqun yaranması üçün şərtləri müəyyən etmək vacibdir. Bu problem üzrə əsərlərin diapazonunun təhlili (M.M. Baxtin, V.S. Bibler, M. Buber və b.) dialoqu aşağıdakı əsas xüsusiyyətlər baxımından təsvir etməyə imkan verir. *Birincisi,* dialoq subyekt-subyekt münasibətlərinin həyata keçirildiyi fərdlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Subyekt - başqasını bir şəxs kimi dərk etməyə qadir olan, birgə yaradıcılıq prosesi kimi dialoqa girən şəxsdir. *İkincisi,* dialoq özlüyündə dəyərlidir. Burada heç bir konkret məqsəd qoyulmur. Dialoq başqasının şəxsiyyətinə və onun vasitəsilə özünə daxil olmaq dünyasıdır, o sərbəst ünsiyyətdir. *Üçüncüsü,* dialoqun şərti ona daxil olan subyektlər arasında keyfiyyət uyğunsuzluğudur. Dialoq müxtəlif münasibətlər dünyasına sıçrayışdır: subyekt-subyekt münasibəti keyfiyyətcə fərqli olanların münasibətidir, onların qarşılıqlı təsiri yeni keyfiyyətə - dialoqa səbəb olur.

Yaxşı müəllim tələbələrə təkcə psixoloji cəmiyyətdə mövcud olan yazılmamış normalar, o cümlədən etik normalar (subyektlərə, müştərilərə, həmkarlara və s. münasibətdə necə davranmalı olduğu haqqında) haqqında danışmalı deyil, həm də bu normaları şəxsi nümunə ilə tələbələrlə ünsiyyətdə nümayiş etdirməlidir. Bununla belə bu mədəniyyət növünün normaları, eləcə də bütövlükdə mədəniyyət dəyişkəndir: cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər həm də onların transformasiyasına gətirib çıxarır ki, bu da müxtəlif yollarla baş verə bilər: əgər onlardan bəziləri (məsələn, normalar) etiketi, gündəlik ünsiyyəti nisbətən asanlıqla dəyişdirilə bilər, onda cəmiyyət üçün ən əhəmiyyətli sahələri tənzimləyən normaları (məsələn, linqvistik ünsiyyət normalarını) dəyişdirmək olduqca çətindir və bu cəmiyyətin üzvləri tərəfindən dəyişdirilmiş şəkildə qəbul edilir. Hesab edirik ki, ünsiyyət mədəniyyətinin ümumi qəbul edilmiş normalardan hər bir kənara çıxma mənfi qiymətləndirilə bilməz. Psixologiyanın tədrisi yaradıcı işdir və müəyyən normalar köhnəldikdə, cəmiyyətin inkişaf məntiqi onların yenidən qiymətləndirilməsi və ya hətta ləğv edilməsi zərurətini doğurduqda bu normalardan kənara çıxma tərəqqi kimi qəbul edilə bilər. İnsanın ünsiyyət mədəniyyətinin öyrənilməsi mədəni və tarixi kontekstdən kənarda mümkün deyil. Hər bir dövr öz ünsiyyət formalarını və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qurulması prinsiplərini yaradır, təsdiqləyir.

Ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması üçün ***əsas şərtləri*** qeyd edək. ***Birinci və ən vacib şərt*** ünsiyyət prosesində sərbəstlik və açıqlıqdır. İnsanın ünsiyyət mədəniyyətinin dialoq kontekstində nəzərdən keçirilməsi mütləq azadlıq fenomeninə müraciəti nəzərdə tutur, çünki azadlıq həm şəxsiyyətlərarası dialoq üçün ilkin şərt, həm də fərqli xüsusiyyətdir və müəyyən dərəcədə onun nəticəsidir. Azadlıq istəyi və onun qismən həyata keçirilməsi, başqaları ilə ünsiyyətdə azadlığa nail olmaq fərdi fəaliyyət subyektinin inkişafını müəyyənləşdirir, şəxsiyyət və fərdi keyfiyyətlərin formalaşmasına kömək edir. Dialoqda həmsöhbətlər xarici, qeyri-şəxsi məqsədlərdən, praqmatik maraqlardan, inandırmadan azaddırlar. Dialoq nəticəyə deyil, prosesə əsaslanan ünsiyyətdir.

İnsanın öz azadlığını qəbul etməsi həm də onun özünə və azadlığına görə məsuliyyəti dərk etməsidir. Dialoq münasibətlərinin həyata keçirilməsinin ***ikinci mühüm şərti*** həmsöhbətlərin bərabərliyidir (bir-birinin azadlığının qarşılıqlı tanınmasıdır). Bərabərlik insanların bir-birinin azadlığının qarşılıqlı tanınması kimi şəxsiyyətlərarası dialoqun ən mühüm atributu və şərtidir. Şəxsiyyətin ünsiyyət mədəniyyəti kontekstində fərdin aşağıdakı hüquqlarından danışmaq olar: onların dəyərlər sisteminə məsul subyekt, ünsiyyətin həmmüəllifi olmaq (öz müqəddəratını təyin etmək hüququ); ləyaqət və hörmət; fərdilik və orijinallıq; müstəqilliyə və suverenliyə, və azad, tənzimlənməmiş düşüncəyə malik olmaq; hüquqlarını müdafiə etmək.

Şəxsi ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafı üçün ***üçüncü şərt*** şərt qarşılıqlı anlaşmadır. Özünü, həmsöhbətini, vəziyyəti və ünsiyyət kontekstini başa düşmək azadlığın, kommunika-

tiv hüquqların adekvat, fərdi spesifik reallaşdırılması üçün əsas zəmin yaradır, subyekt-subyekt münasibətlərinə çeviklik, aktuallıq və reallıq xassələri verir. Biz əminik ki, dialoq prosesində həqiqətən dərin anlaşma, o cümlədən təkcə faktların əks olunması və onların obyektiv mənasının adekvat şərhi deyil, həm də onların dəyər və məna əsaslarının dərk edilməsi mümkündür.

Sadaladıqlarımızı yekunlaşdıraraq vurğulamaq lazımdır ki, bu gün şəxsi başlanğıc və yetkinlik, hər bir insanın müstəqilliyi, dəyəryönlülük, tarixi inkişafın obyektiv prosesini idarə etmək və istiqamətləndirmək bacarığı, öz həyatının şüurlu yaradıcısı olmaq son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan müasir şəraitdə peşəkar psixoloqun yetişməsində ünsiyyət mədəniyyəti, yeni imkanlar və ünsiyyət yolları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi müasir sosial-mədəni vəziyyətin bütün üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini tənqidi qiymətləndirməyə qadir olan mədəniyyət subyektinin formalaşmasına yönəldilməlidir. Buna görə də, ünsiyyət mədəniyyətinin müasir xüsusiyyəti ünsiyyət məqsədlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi, yeni ünsiyyət normalarının və etiketlərinin mənimsənilməsi, xarici dillərin öyrənilməsinin intensivləşdirilməsi, tənqidi təfəkkürün inkişafı, bilik və bacarıqların mənimsənilməsidir.

Tələbə şəxsiyyətinin ünsiyyət mədəniyyətinin strukturunda biz aşağıdakı komponentləri ayırdıq: *koqnitiv* (şəxslərarası ünsiyyət haqqında biliklər, tolerant şəxsiyyətin xüsusiyyətləri haqqında fikirlər); *emosional və dəyər* (mənəvi dözümlülük, empatiya və birgə yaradıcılıq prioritetlərində digərini adekvat qiymətləndirmək bacarığı); *davranış* (dialoji qarşılıqlı fəaliyyətdə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və davamlı saxlanması).

Universitet tələbələri arasında ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi üçün pedaqoji cəhətdən qurulmuş proses aşağıdakıları əhatə edir:

- müxtəlif mədəni, milli, konfessional, sosial qrupların həyatına və fəaliyyətinə marağın aktivləşdirilməsi və onların orijinallığının adekvat qavranılmasının tərbiyəsi (insanlar müxtəlif mədəniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər çox öyrənsələr digər insanların mədəniyyəti bir o qədər başa düşüləcəkdir);
- qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətinin dünya nailiyyətlərinə əsaslanan humanist ünsiyyət dəyərlərinin təbliği;
- bəşəriyyətin topladığı dünya qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq təcrübəsini mənimsəmək bacarığına əsaslanan tolerant ünsiyyətdə mədəni-yaradıcılıq qabiliyyətlərinin tərbiyəsi;
- ünsiyyət prosesində bu və ya digər etnik qrup tərəfindən müəyyən edilmiş mənəvi dəyərləri, norma və standartları nəzərə almaq bacarıqlarının formalaşdırılması və s.

Tolerantlıq təcrübəsi getdikcə qarşılıqlı olaraq zənginləşir ki, bu da emosional, intellektual və əxlaqi sahə yaradır, bunun əsasında münasibətlərin və ünsiyyətin müsbət təcrübəsi daha da artır.

Problemin aktuallığı. Konstruktiv ünsiyyət, fikir mübadiləsi peşəkarın vacib komponentləridir. Məhz buna görə də ali təhsil almaq əzmində olan gənc nəslin nümayəndələri arasında ünsiyyət mədəniyyətinin rolu böyükdür. Ünsiyyət mədəniyyətinin istiqamətləndirilmiş formalaşdırılması xüsusilə aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşması şərtləri, strukturu, habelə ünsiyyət mədəniyyətinin gələcək psixoloqun peşə hazırlığında mühüm rolu araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. -Bakı: Çinar-çap, -2002, -620s.
2. Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. / Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə. -Bakı, 2003.
3. Бороздина, Г.В. Психология общения: Учебник и практикум для СПО / Г.В. Бороздина, Н.А. Кормнова. - Люберцы: Юрайт, -2016. - 463 с.
4. Садовская, В.С. Психология общения. Учебник и практикум для СПО. / В.С. Садовская, В. А. Ремизов. -М.: Юрайт, -2019. -170 с.
5. Шиляева, И.Ф. Культура общения современной личности: детерминанты и факторы развития [Текст] / И.Ф. Шиляева // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия «Педагогика, психология». 2011. №3(6). С. 337-340.

E-mail: leyla_azizova81@mail.ru

Redaksiyaya daxil olub: 01.07.2024

KORREKSİYA PEDAQOGİKASI
КОРРЕКЦИОННАЯ ПЕДАГОГИКА
CORRECTIONAL PEDAGOGY

UOT 376.3

Səbinə Ramiz qızı Aslanova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/ 0009-0001-4052-1631
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).174-177

SEREBRAL İFLİC ZAMANI EMOSİONAL POZULMALARIN KORREKSİYASINDA OYUN METODUNDAN İSTİFADƏ

Сабина Рамиз гызы Асланова
доктор философии по педагогике
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА ИГРЫ В КОРРЕКЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ НАРУШЕНИЙ ПРИ ДЕТСКОМ ЦЕРЕБРАЛЬНОМ ПАРАЛИЧЕ

Sabina Ramiz Aslanova
doctor of philosophy in pedagogy
Azerbaijan State Pedagogical University

USING THE GAME METHOD IN THE CORRECTION OF EMOTIONAL DISTURBANCE DURING CEREBRAL PALSY

Xülasə. Uşaqlarda emosional pozulmaların psixoloji korreksiyası metodlarını iki qrupa bölmək məqsədəuyğundur: əsas və xüsusi metodlar. Əsas olan metodlara bazis metodlar daxildir: bunlar oyun terapiyası, art terapiya, psixoanaliz, desensibilizasiya metodu, autogenik təlim, davranış təlimidir. Xüsusi metodlara fərdi psixoloji amilləri nəzərə alaraq mövcud pozulmanın aradan qaldırılmasına yönəlmiş psixokorreksiyanın taktiki və texniki metodlar daxildir. Bu iki qrup metod bir-biri ilə bağlıdır. Emosional pozulmaların psixokorreksiyası metodlarını seçərkən, uşağın emosional uğursuzluğunu müəyyən edən münaqişənin xüsusi istiqamətindən çıxış etmək lazımdır: şəxsiyyətdaxili münaqişə vəziyyətində, psixokorreksiyanın oyun metodlarından, psixoanalitik metodlardan, ailə psixokorreksiyası metodlarından istifadə etmək məsləhətdir; şəxsiyyətlərarası münaqişələr üstünlük təşkil etdikdə, şəxsiyyətlərarası münasibətləri optimallaşdırmağa yönəlmiş qrup psixokorreksiyası, davranışın özünü idarə etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və emosional stressi azaltmaq məqsədi ilə psixotənzimləyici təlimdən istifadə olunur. Bundan əlavə, uşağın emosional pozulmasının ağırlığını nəzərə almaq lazımdır.
Açar sözlər: *serebral iflic, emosional pozulma, metod, oyun, fəaliyyət*

Аннотация. Методы психологической коррекции эмоциональных нарушений у детей уместно разделить на две группы: базовые и специальные методы. К базовым методам относятся: игровая терапия, арт-терапия, психоанализ, метод десенсибилизации, аутогенная тренировка, поведенческий тренинг. К специальным методам относятся тактико-технические приемы психокоррекции, направленные на устранение имеющегося расстройства с учетом индивидуальных психологических факторов. Эти две группы методов связаны друг с другом. При выборе методов психокоррекции эмоциональных нарушений необходимо исходить из конкретной направленности конфликта, определяющей эмоциональную несостоятельность ребенка: в случае внутриличностного конфликта целесообразно использовать игровые методы психокоррекции, психоаналитические методы,

семейную психокоррекцию. методы; при преобладании межличностных конфликтов применяют групповую психокоррекцию, направленную на оптимизацию межличностных отношений, психорегуляторный тренинг для развития навыков самоконтроля и снижения эмоционального напряжения. Кроме того, необходимо учитывать выраженность эмоционального нарушения ребенка.

Ключевые слова: *детский церебральный паралич, эмоциональное нарушение, метод, игра, деятельность*

Abstract. It is appropriate to divide the methods of psychological correction of emotional disorders in children into two groups: basic and special methods. Basic methods include basic methods: play therapy, art therapy, psychoanalysis, desensitization method, autogenic training, behavioral training. Special methods include tactical and technical methods of psychocorrection aimed at eliminating the existing disorder, taking into account individual psychological factors. These two groups of methods are related to each other. When choosing methods of psychocorrection of emotional disorders, it is necessary to proceed from the specific direction of the conflict that determines the child's emotional failure: in the case of intrapersonal conflict, it is advisable to use game methods of psychocorrection, psychoanalytic methods, family psychocorrection methods; when interpersonal conflicts prevail, group psychocorrection aimed at optimizing interpersonal relations, psychoregulatory training is used to develop self-management skills and reduce emotional stress. In addition, it is necessary to take into account the severity of the child's emotional disturbance.

Keywords: *cerebral palsy, emotional disturbance, method, game, activity*

Serebral iflicli uşaqlarda emosional pozulmaların psixokorreksiyasında oyun metodları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir**.**

Oyun uşağın həyatının ən təbii formasıdır. Oyun prosesində uşağın ətraf aləmlə fəal qarşılıqlı əlaqəsi formalaşır, onun intellektual, emosional-iradi və əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf edir, bütövlükdə şəxsiyyəti formalaşır. Oyunun vacib psixoloji xüsusiyyəti, yaranmış situasiyanın şərtiliyini və reallığını eyni vaxtda yaşamasıdır. Müəyyən qaydalarla yaradılmış şərti şəraitdə oyun insana uğurlar, nailiyyətlər qazanmağa, fiziki və psixi imkanlarını üzə çıxarmağa imkan verir. Bir fəaliyyət kimi oyunun bu xüsusiyyətləri onun zəngin psixokorreksiyaedici potensialını əks etdirir.

1920-ci illərin ortalarında A. Freyd və M. Klayn ilk dəfə uşaqlar üçün psixoterapiya metodu kimi oyunlardan istifadəyə müraciət etdilər. Müəlliflər oyun terapiyasının iki formasını təklif etdilər: yönəldilmiş və yönləndirilməyən. Direktiv (yönəldilmiş) oyun terapiyası psixoloqun uşaq oyununda fəal iştirakını nəzərdə tutur, burada o, uşağın fəaliyyətini idarə edir və şərh edir. Qeyri-direktiv (yönəldilməyən) oyun terapiyası uşağın sərbəst oyunu şəklində baş verir ki, bu da özünü daha çox ifadə etməyə, emosional sabitliyə və özünü tənzimləməyə kömək edir. Xarici tədqiqatçılar qeyri-direktiv oyun terapiyasının çoxlu sayda metodlarını işləyib hazırlamışlar. Məsələn, qum və su ilə oyunlar uşağın emosional narahatlığını düzəltmək üçün geniş istifadə olunur [5, s. 664-672].

Qeyri-direktiv oyun korreksiyası eyni vaxtda üç əsas vəzifəni həll edir: 1) uşağın özünüifadəsinin inkişafına kömək edir; 2) uşağın mövcud emosional tarazlığını korreksiya edir; 3) özünü tənzimləmə proseslərini formalaşdırır.

Qeyri-direktiv oyun korreksiyası prosesində psixoloq uşaqla empatik ünsiyyət qurur, onunla emosional əlaqə yaradır və oyuna müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Uşağın oyununa məhdudiyyətlərin qoyulması korreksiya işində uğurun əldə edilməsinin əsas şərtidir. Buna görə də, oyun korreksiyası prosesində mühüm rol qadağaların və məhdudiyyətlərin formalaş-dırılması texnikasına aiddir [14, s. 577-598].

Yönəldilmiş (direktiv) oyun psixokorreksiyasında psixoloq oyunun mərkəzi halqasıdır, onun funksiyaları oyunu təşkil etmək və oyunun simvolik mənasını təhlil etməkdir. Direktiv oyun korreksiyasının iki növü var: süjet-rollu oyunlar və dramatikləşdirmə oyunları.

Süjet-rollu oyunlar uşağın özünüqiymətləndirməsini korreksiya etməyə, həmyaşıdları və böyüklər ilə müsbət münasibətlər qurmağa yönəldilmişdir. Oyuna başlamazdan əvvəl, uşağın mənaca ona yaxın olan müxtəlif konflikt vəziyyətləri ilə qarşılaşacağı, oyun materialını seçəcəyi və qrup təşkil edəcəyi xüsusi süjetlər hazırlamaq lazımdır. Oyun zamanı psixoloq uşağın emosional təzahürlərini qeyd edir. Uşaqlara

alternativ rollar etmək tövsiyə olunur. Uşağın bir rola girə bilməsi, oynanan obraza bənzəməsi uşağın emosional narahatlığını və şəxsiyyət-daxili münaqişələrini düzəltmək üçün vacib şərtdir. Süjet-rollu oyunların uşağın valideynləri ilə birlikdə aparılması tövsiyə olunur. Psixoloq əvvəlcə valideynlərlə bu ailə üçün xarakterik olan münaqişə vəziyyətini müzakirə edir. Oyun vəziyyətində rolları dəyişdirmək tövsiyə olunur. Məsələn, ana uşaq, uşaq isə ana rolunu oynayır. Bu psixoloji korreksiya metodunun istifadəsi uşaqlarda geniş spektrli müsbət emosiyaların yaranmasına səbəb olur - sakit qane vəziyyətdən emosional oyanma vəziyyətinə qədər. Bununla belə, süjet-rollu oyunların effektivliyi əsasən uşağın intellektual və fiziki imkanlarından, sosial təcrübəsindən, insanlar, onların hissləri və münasibətləri haqqında təsəvvürlərinin xüsusiyyətlərindən asılıdır [8, s. 421-430].

Süjet-rollu oyunlar şəklində oyun psixokorreksiyası, potensial olaraq pozulmamış intellekt hallarında, habelə ciddi şəxsiyyətlərarası münaqişələr və davranış pozulmaları olan serebral iflicli uşaqlar üçün istifadə üçün tövsiyə olunur. Korreksiya prosesində uşaqlara təkcə keçmiş və ya indiki təcrübələrin oyun şəklində təkrarlanmasını deyil, həm də stressli şəraitdə, məsələn, əməliyyatdan sonrakı müalicə mərhələlərində, məcburi ünsiyyət vəziyyətlərində və s. yeni təcrübələrin modelləşdirilməsini təklif etmək məsləhətdir.

Fiziki və psixi pozulmaları ilə əlaqədar sosial təcrübəsi məhdud olan uşaqlar üçün onlara tanış olan nağılların mövzularına əsaslanan dramatikləşdirmə oyunlarından istifadə olunur. Dramatikləşdirmə oyunlarının əsas məqsədi uşağın emosional sferasını korreksiya etməkdir.

Dramatikləşdirmə oyunundan əvvəl uşaqla hazırlıq işi aparılmalıdır. Psixoloq uşaqla birlikdə uşağa nağıldakı personajların obrazlarını canlandırmağa və onlara emosional münasibət göstərməyə kömək edən əvvəlcədən planlaşdırılmış suallardan istifadə edərək ona tanış olan nağılın məzmununu müzakirə edir. Nağıl uşağın fantaziyasını aktivləşdirir və personajların düşdüyü oyun toqquşmalarını təsəvvür etmək bacarığını inkişaf etdirir. Uşaq personajın obrazını yaratmalı və ona oxşamalıdır. Uşağın rola girmək və obraza bənzəmək qabiliyyəti təkcə emosional narahatlığı deyil, həm də mənfi xarakteroloji təzahürləri korreksiya etmək üçün vacib şərtdir. Uşaqlar öz mənfi emosiyalarını və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini oyun obrazına köçürür, personajlara öz mənfi emosiyalarını və xarakter xüsusiyyətlərini bəxş edir [6, s. 577-598].

Psixokorreksiyanın qrup metodları uşaq və yeniyetmələrdə emosional pozulmaların korreksiyasında psixoloqlar və psixoterapevtlər tərəfindən kifayət qədər geniş istifadə olunur . Psixokorreksiya prosesini bir sistem kimi nəzərə alan A.S. Spivakovskaya dörd blok müəyyən edir; diaqnostik, quraşdırıcı, korreksion və qiymətləndirici. Diaqnostik blokun əsas məqsədi uşağın fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək və uşağın emosional disfunksiyasına səbəb olan amilləri təhlil etməkdir. Quraşdırıcı blokunun əsas məqsədi uşaq və onun valideynləri üçün dərslərə müsbət münasibət formalaşdırmaqdır. Korreksiya blokunun məqsədi uşağın şəxsiyyətinin inkişaf prosesini emosional uğursuzluq ilə uyğunlaşdırmaqdır. Psixoloji korreksiyanın effektivliyi (qiymətləndirmə bloku) qiymətləndirilərkən valideynlərin övladlarının dərslərin əvvəlində və sonrakı davranışları haqqında hesabatları təhlil edilir. Uşağın davranış və emosional reaksiyaları da müşahidə metodu və dərsdən əvvəl və sonra uşağın fəaliyyət məhsullarının təhlili ilə qiymətləndirilir.

Serebral iflicli uşaqların qrup dərsləri şəklində psixokorreksiyası prosesində valideynlərin və uşaqların təlim prosesinə müsbət münasibətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu məqsədlə müxtəlif psixotexniki metodlardan istifadə olunur: valideynlərin iştirakı ilə psixokorreksiyanın başlanğıcında uşaqlarla əyləncəli, emosional gərgin oyun təşkil etmək, uşaqları yeni başlayanlarla psixokorreksiya kursunu uğurla başa vurmuş valideynlər arasında görüş təşkil etmək. Psixokorreksiyanın quraşdırıcı mərhələsi üçün dərslərin keçirildiyi yer xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, geniş, yaxşı təchiz olunmuş, yüngül işıqlandırılmış, uşaqlar üçün xüsusi stullar və gəzinti vasitələri olan, uşağın özünü təhlükəsiz hiss etdiyi şərait olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Oyun metodunun emosional pozulmaların korreksiyasında istifadəsi, son illərdə artan marağa səbəb olub. Oyun, insanların stressləri azaldır, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirir, emosional dəstək almağa kömək edir və problemləri həll etmədə yaradıcı yollar tapmağa imkan verir. Bu məqalə, bu mövzuya ciddi diqqət yetirəcək və həm

psixoloji, həm də müalicə sahəsində işləyən həkimlərə, psixoterapevtlərə, sosial işçilərə və habelə həmçinin bütün insanlara yararlı olacaq.

Problemin yeniliyi. Bu məqalə, aktual həyat şəraitində insanların üzləşdiyi emosional çətinlikləri nəzərə alaraq, oyun metodunun tətbiqi ilə bağlı son elmi məlumatları təqdim edir. Emosional sağlamlığın artırılması və emosional pozulmaların korreksiyası sahəsində yeni yollar axtaran şəxslər üçün bu məqalə, mövzunu əhatə edən və mübahisələrə yeni bir baxış təklif edən aktual bir resurs olacaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu məqalə, müxtəlif tətbiqi hallarda oyun metodunun effektivliyini və təsirliliyini vurğulayaraq, emosional sağlamlığın müdafiəsi və yaxşılaşdırılmasında praktik yollar təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Браун, С. Л., & Вон, С. (2009). Игра: Как она формирует мозг, развивает воображение и оживляет душу. Перевод с английского А. Ломакиной. Символ-Плюс. -220 с.
2. Ландрет, Г. Л. (2012). Игровая терапия: Искусство взаимоотношений. Перевод с английского О. В. Яковлевой. Смысл. Dis-168
3. Шейфер, С. Э. (Ред.). (2013). Игровая терапия для дошкольников. Перевод с английского О. В. Яковлевой. Смысл. Dis- 194
4. Кадусон, Х. Г., & Шейфер, С. Э. (2000). 101 любимая игровая терапевтическая техника. Перевод с английского О. В. Яковлевой. Смысл.
5. Рубин, К. Х., Фейн, Г. Г., & Ванденберг, Б. (1983). Игра. Вестник развития психологии, 19(5), 664-672. 632
6. Пеллегрини, А. Д., & Смит, П. К. (1998). Физическая активность и игра: природа и функция забытых аспектов игры. Вестник развития детей, 69(3), 577-598.
7. Браттон, С. К., Рэй, Д., Райн, Т., & Джонс, Л. (2005). Эффективность игровой терапии с детьми: мета-аналитический обзор результатов лечения. Профессиональная психология: исследование и практика, 36(4), 376-390.
8. О'Коннор, К. Дж., & Браверман, Л. (2009). Терапевтическая сила игры. Психоаналитический запрос, 29(5), 421-430.
9. Brown, S. L., & Vaughan, C. (2009). Play: How it shapes the brain, opens the imagination, and invigorates the soul. Penguin.
10. Landreth, G. L. (2012). Play therapy: The art of the relationship. Routledge.
11. Schaefer, C. E. (Ed.). (2013). Play therapy for preschool children. Routledge.
12. Kaduson, H. G., & Schaefer, C. E. (2000). 101 Favorite play therapy techniques. Jason Aronson.
13. Rubin, K. H., Fein, G. G., & Vandenberg, B. (1983). Play. Developmental Psychology, 19(5), 664-672.
14. Pellegrini, A. D., & Smith, P. K. (1998). Physical activity play: The nature and function of a neglected aspect of play. Child Development, 69(3), 577-598.

E-mail: sabina-aslanova@bk.ru
Redaksiyaya daxil olub: 19.04.2024

UOT 376

Səlbi Ağamehdi qızı Abasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
https://orcid.org/0000-0001-6353-5588
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).178-181

BEYNİN ALIN VƏ GİCGAH SAHƏLƏRİNİN ZƏDƏLƏNMƏSİ ZAMANI ALİ QABIQ FUNKSİYALARININ POZULMASI

Сальби Агамехди гызы Абасова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

НАРУШЕНИЯ ВЫСШИХ КОРТИКАЛЬНЫХ ФУНКЦИЙ ПРИ ПОРАЖЕНИИ ЛОБНЫХ И ВИСОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ МОЗГА

Salbi Agamehdi Abasova
lecturer at Azerbaijan State Pedagogikal University

DISORDERS OF HIGHER CORTICAL FUNCTIONS IN DAMAGE TO THE FRONTAL AND TEMPORAL AREAS OF THE BRAIN

Xülasə. Beyin qabığı, beyin kütləsinin qalan hissəsi ilə müqayisədə insanlarda təkamül baxımından ən gənc formasiyadır. Baş beyin qabığı orqanizmin həyat fəaliyyətinin tənzimlənməsində, davranışın mürəkkəb formalarının həyata keçirilməsində, sinir-psixi funksiyaların inkişafında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ali beyin funksiyalarına qnozis, praksis, nitq, yaddaş, təfəkkür və s. daxildir. Müasir anlayışlara görə, bütün ali beyin funksiyaları mürəkkəb iyerarxik quruluşa malik funksional sistemdir, öz mexanizmində şərti refleksdir, sosial-tarixi mənşəlidir və hər bir fərddə doğulduqdan sonra və yalnız sosial mühitdə, müəyyən bir cəmiyyətin sivilizasiya səviyyəsinin, o cümlədən dil mədəniyyətinin təsiri altında inkişaf edir.
Açar sözlər: *alın payı, gicgah payı, ali beyin funksiyaları, qıcolmalar, lokallaşma, müqavimət, zədələnmənin simptomları*

Аннотация. Кора головного мозга – эволюционно самое молодое образование у человека по сравнению с остальной массой мозга. Кора головного мозга имеет исключительное значение в регуляции жизнедеятельности организма, осуществлении сложных форм поведения, развитии нервно-психических функций. К высшим функциям мозга относятся гнозис, праксис, речь, память, мышление и т.д. включает в себя, согласно современным представлениям, все высшие функции мозга представляют собой функциональную систему со сложной иерархической структурой, условным рефлексом по своему механизму. По социально-историческому происхождению и развитию у каждого индивидуума после рождения и только в социальной среде, возникает уровень цивилизации определенного общества, в том числе языковой культуры.
Ключевые слова*: лобная доля, височная доля, высшие функции мозга, судороги, локализация, резистентность, симптомы травмы*

Abstract. The cerebral cortex is evolutionarily the youngest formation in humans compared to the rest of the brain. The cerebral cortex is of exceptional importance in the regulation of the body’s vital functions, the implementation of complex forms of behavior, and the development of neuropsychic functions. The higher functions of the brain include gnosis, praxis, speech, memory, thinking, etc. Includes, according to modern ideas, all higher functions of the brain are a functional system with a complex hierarchical structure, a conditioned reflex in its mechanism, socio-historical origin and development in each individual after birth and only in a social environment, under the influence. influences the level of civilization of a particular society, including linguistic culture.

Keywords: *frontal lobe, temporal lobe, higher brain functions, seizures, localization, resistance, trauma symptoms*

Aktuallıq: Baş beyin qabığının müəyyən hissələri müəyyən funksiyalarla xarakterizə olunur: qabığın ənsə (oksipital) bölgəsi vizual, gicgah (temporal) bölgə eşitmə analizatoru ilə, ön mərkəzi qırış hərəki, arxa mərkəzi qırış isə dəri-əzələ (kinestetik) analizatoru ilə əlaqələndirilir. Şərti olaraq hesab etmək olar ki, bu şöbələr qnozis və praksisin sadə formalarını təmin edir. Daha mürəkkəb qnostik-praksik funksiyaların formalaşmasında əmgək-gicgah-ənsə (parietal-temporal-oksipital) bölgədə yerləşən qabıq bölgələr (ikinci və üçüncü assosiativ sahələr) fəal iştirak edir. Bu sahələrin zədələnməsi pozulmaların daha mürəkkəb formalarına gətirib çıxarır: nitqin pozulması - şifahi və yazılı, yaddaşın pozulması.

Alın payı mərkəzi (Roland) qırışı və gicgah - yan (Sylvian) qırışdan ayrılır. Alın payının qabığı motor, premotor və prefrontal hissələrə bölünür. Alın payının funksiyası iradi hərəkətlərin təşkili, nitqin və yazının motor mexanizmləri, davranışın mürəkkəb formalarının və təfəkkür proseslərinin tənzimlənməsi ilə əlaqələndirilir. Alının müxtəlif şöbələrinin zədələnməsi ilə bir sıra pozulmalar baş verir. Mərkəzi iflic və parez – mərkəzi qırışın zədələnməsi ilə hemiparez qolun, ayağın və ya üzün zədələnməsi, həmçinin monoparez (monoplegiya) ilə müşahidə edilə bilər. Bu bölgənin qıcıqlanması ilə - qıcıqlanan bölgə tərəfindən innervasiya edilən əzələlərdə tonik və klonik xarakterli qıcolmalar (motor Cekson epilepsiyası) təzahür edir. Premotor bölgənin zədələnməsi zədənin əks tərəfində görmənin parezinə səbəb olur, Bu bölgə qıcıqlandıqda, başın və gözlərin zədələnmiş yarımkürəyə əks istiqamətdə qıcolmaları müşahidə olunur. Premotor bölgədəki zədələnmələr kinetik apraksiya hadisələrini, zədə sol yarımkürədə lokallaşarsa, efferent motor afaziya və müvafiq aqrafiya hadisələrini verə bilər. Alın payının prefrontal hissələrinin zədələnməsi uzun müddət patoloji simptomlarla müşayiət olunmaya bilər, lakin bəzi hallarda kiçik zədələnmələr ciddi pozulmalara səbəb olur. Ən ağır pozulma akinetik mutizmdir (oyanıq koma). Ayıq vəziyyətdə aktiv hərəkətlərin və nitqin (hətta ağrılı stimullara cavab olaraq) demək olar ki, tam olmaması ilə xarakterizə olunur. {1}Yuxu və oyanma dövrləri saxlanılır, rudimentar hərəkətlər ola bilər. Baxışın qeyri-iradi fiksasiyası qorunub saxlanılır. Alın payı qabığı zədələnməsi xəstənin motivasiya sahəsinin dərin depressiyası ilə əlaqələndirilir. Nisbətən az şiddətli davranış pozulmalarına apatik-abulik sindrom, aspontanlıq sindromu deyilir: canlılığın azalır, bu da xarici stimullara reaksiya verərkən apatiya və şəxsiyyətin kobudlaşması ilə birləşir. Başqalarına, qohumlarına və özünə laqeydlik var. {1} Özünütənqid pozulur, xəstə üçün səliqəsizlik tipikdir. Bəzi hallarda daha yüksək sosial motivasiyaların azalması fonunda bioloji motivasiyaların, eyforiyanın artması müşahidə olunur. Xəstələr narahat, həyəcanlı olur, diqqəti tez yayınır, takt hissini itirir, düz və kobud zarafatlara, hazırcavablara meylli olur. Alın payının zədələnməsinin simptomları arasında, əsasən ayaq üstə durma, koordinasiya və yerimə pozulmaları (astasia - abasia) ilə müşayiət olunan frontal ataksiya var. Bəzi hallarda özünəməxsus pozulma -tutma fenomeni müşahidə olunur. Avtomatik tutma obyektin ovucuna toxunduqda onun qeyri-ixtiyari olaraq əl ilə tutulması ilə özünü göstərir (Yanişevski refleksi). Obsesif tutma da fərqlənir - ətrafdakı obyektləri tutmaq və ya əl ilə hərəkət edən obyekti izləmək üçün qeyri-ixtiyari bir istək. Müqavimət fenomeni də frontal simptomlara aiddir: əzanı mövcud vəziyyətdən çıxarmağa çalışdığınız zaman antaqonist əzələlər avtomatik olaraq sıxılır. Oral avtomatizmin simptomları tutma hadisələrinin müəyyən bir ekvivalentidir, lakin sonuncu da diffuz beyin zədələnməsinin təzahürü ola bilər. {3}

Alın payının funksiyası iradi hərəkətlərin təşkili, nitqin və yazının motor mexanizmləri, davranışın mürəkkəb formalarının və düşüncə proseslərinin tənzimlənməsi ilə əlaqələndirilir. Simptomlar:

• Mərkəzi iflic və parezlər - ön mərkəzi qırışın zədələnməsi ilə;

• əl ilə tutma fenomeni (Yanışevski – Bexterev refleksi) - ovuca qoyulmuş cisimlərin qeyri-ixtiyari olaraq avtomatik tutulması - diffuz zədələnmələr olduqda;

• oral avtomatizm simptomları;

• müqavimət əlamətləri (Koçanovski simptomu);

• frontal ataksiya (astasia - abasia);
• frontal apraksiya;
• motor afaziyası;
• aqrafiya;
• apatik-abulik sindrom (“frontal psixika”) – xəstələrin ətraf mühitə laqeydliyi, öz hərəkətlərinə tənqidi yanaşmaması
• hipokinez – hərəkətlərin azalması;
• anosmiya (hiposmiya), ambliopiya, amavoz, Kennedi sindromu (zədələnmiş tərəfində optik sinirin atrofiyası, zədənin əks tərəfində - göz dibində tıxanma) – alın payının ön hissənin zədələnməsi ilə.

Qıcıqlanma simptomları: epileptik tutmalar.

Elmi yenilik. Belə bir sual yaranır: bu xəstələrin intellektual prosesləri toxunulmaz qalırmı və zədələnmə nəticəsində intellektual pozulma konkret olaraq nədə özünü göstərir? Bu sual daha vacib görünür, çünki bəzi tədqiqatçılar və ilk növbədə P. Mari (1906), sensor afaziyanı ilkin intellektual pozulmaların nəticəsi hesab edirdi və bunu təfəkkürün pozulması və ya qismən demensiya kimi görür və burada yaranan funksional qüsurları daşıyır. Hər hansı bir beyin zədəsi olduqda və ilk növbədə, ən gec və ən mürəkkəb formasiyalar (və ilk növbədə, mücərrəd düşüncə formaları) zədələnir, lakin bu “qayda” sensor afaziya hallarına tətbiq edilmir. Parafaziya və gicgah afaziyasının öyrənilməsi göstərdi ki, nitqdə və sensor afaziyada rast gəlinən semantik əvəzləmələr (verbal parafaziyalar) çox vaxt mücərrəd xarakterlidir, bu da sensor afaziyada təfəkkürün pozulmasının əsassız olduğunu təsdiqləyir.

Sensor afaziyası olan xəstələr (E.S. Bain tərəfindən müşahidələr, 1957 y A.R. Luria, 1947) bir çox hallarda mücərrəd anlayışların mənasını asanlıqla öyrənə bilir, metaforanın mənasını düzgün başa düşür və mücərrəd anlayışların kifayət qədər qorunduğunu göstərir (məsələn, "inkişaf", "səbəb", "məhdudiyyət", və s.). Belə çıxır ki, əqli əməliyyatlar və üzündən köçürmələr, hətta analogiyaları, əşya və uyğun fəaliyyət göstərən birbaşa mənaların qorunması çərçivəsində nəzərdən keçirə bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, akustik aqnoziya və sensor afaziya olan bir xəstə həndəsi fiqurlarla əməliyyatları uğurla yerinə yetirə bilər, elementlərin məkan əlaqələrini təxəyyüldə dəyişdirə bilər (çevirə bilər), məkan və zaman analogiyası ilə işləyə bilər. O, eyni zamanda şəkil seriyaları ilə əməliyyatlar edə bilir, şəkillərin təhlili zamanı isə belə xəstələr çox zaman ardıcıllığı və süjeti aydın şəkildə qiymətləndirməkdə səhv edirlər. {2}

Beləliklə, müşahidələrə görə, mücərrəd təfəkkürün bir sıra əsas əməliyyatları, əsasən, sol gicgah bölgəsinin zədələnməsi ilə belə qorunub saxlanıla bilər. Bununla belə, mücərrəd təfəkkürün bəzi əməliyyatları qorunduğu halda, nitq proseslərinin söz quruluşunun, səs və psixi quruluşunun pozulması ilə xəstə, hər dəfə sistemli ardıcıl əməliyyatlara keçmək lazım olduqda, nəzərəçarpan çətinliklər yaşamağa başlayır.

Gicgah afaziyası olan bir xəstənin təfəkküründə qüsurlar, prosesin mühüm hissəsinin yaddaşda saxlanılan nitq rabitəsi sistemləri əsasında həyata keçirilməli olduğu "nitqsiz" əməliyyatlarda daha çox özünü göstərir. Ardıcıl şifahi sayma əməliyyatlarında xəstələrdə xüsusilə kəskin qüsurlar aşkar edilir. Rəqəmlər arasında əlaqəni asanlıqla tutaraq tələb olunan fəaliyyət ardıcıllığını saxlaya bilir, lakin bir sıra ardıcıl əməliyyatlar üzrə bölməyə gəldikdə köməksiz qalırlar.

Beləliklə, gicgah sistemləri zədələnmiş və akustik afaziya olan xəstədə intellektual əməliyyatların pozulmasının xüsusiyyəti həm vizual-məkan, həm də məntiqi əməliyyatları qorunub saxlanılan bu xəstələr diskursiv əməliyyatları yerinə yetirə bilmirlər, onların reallaşdırılması üçün diferensiallaşdırılmış verbal əlaqələr sisteminə əsaslanmaq lazımdır. {4}

Genişləndirilmiş nitqi daxil etmək cəhdi yaxşılaşmır, əksinə prosesi pisləşdirir və tələb olunan tapşırığı qeyri-mümkün edir. Bu qüsurun qismən kompensasiyası yalnız pozulmuş verbal izləri əvəz edən bir sıra vizual dəstəklərin istifadəsi ilə əldə edilə bilər. Yalnız belə şəraitdə xəstələr nisbətən sadə əqli əməliyyatların öhdəsindən gələ bilirlər. Ümumi planın qorunması, təklif olunan tapşırıqları bir sıra ardıcıl əməliyyatların köməyi ilə həyata keçirməyin mümkünsüzlüyü, müvəqqəti afaziya olan xəstələrdə təfəkkürün pozulmasının xüsusiyyətini təşkil edir.

Belə ağır nitq pozulması olan xəstələrdə məkan və xüsusilə məntiqi münasibətlərin birbaşa “qavramasının” özünəməxsus qorunmasını necə izah etmək olar? Mücərrəd məntiqi münasibətlər sisteminin nitq əsasında yarandığı və

formalaşdığı şübhəsizdir. Nitq pozulmaları zamanı bu sistem qorunub saxlanıla bilərmi?

Gicgah bölgə alın və əmgək paylardan yan şırımla, ənsə payından - əmgək-ənsə qırışının yuxarı kənarından beyin yarımkürəsinin aşağı kənarına çəkilmiş xəyali bir xətlə ayrılır. Gicgah payında eşitmə, statokinetik, dad, qoxu analizatorlarının kortikal bölmələri yerləşir. Gicgah payının dərinliklərində görmə yolunun ötürücülərinin bir hissəsi keçir.

Simptomları:

• eşitmə aqnoziyası;
• gicgah ataksiyası;
• yuxu kimi hallar
• sensor afaziya;
• vegetativ-visseral pozulmalar;
• yaddaşın pozulması.

Qıcıqlanma simptomları: dad, eşitmə, qoxu halüsinasiyalar, vestibulyar başgicəllənmələr.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Gicgah bölgəsinin zədələnməsi nəticəsində yaranan nitq pozulmaları nitqi tamamilə məhv etmir. O, həm də nitqin səs strukturunu pozur və nəticədə aydın semantik əlaqə ilə diferensiallaşdırılmış şərtlər sistemini tələb edən proseslər pozulur. Gicgah sistemlərinin zədələnməsi nəticəsində nitq natamam pozulur, anlayışlar üzərində bəzi əməliyyatlar aparılır və nisbətən toxunulmaz qala bilir. Digər tərəfdən, məlumdur ki, nitq əsasında formalaşan rabitə sistemləri yalnız ilk mərhələlərdə genişlənmiş nitq sisteminin kinestetik və ondan baş beyin qabığına gələn impulslar sisteminə əsaslanır və ikinci siqnal sisteminin "bazal komponenti"ni təşkil edir. Lakin daha da inkişaf etdikcə dağılır və tədricən bu kinestetik asılılığını itirməyə başlayır.

Ədəbiyyat:

1. Абашев-Константиновский А.Л. Психические нарушения при органических заболеваниях головного мозга. – К.: Медицина, – 1959. – С.247
2. Адрианов О.С. О принципах организации интегративной деятельности мозга. – М.: Наука, – 1976. – С.277
3. Адрианов О.С. Структурные предпосылки функциональной межполушарной асимметрии мозга // Физиология человека. – 1979. – Вып. 5. - № 3.
4. Москвин В. А. Межполушарные отношения и проблема индивидуальных различий. – М.; Оренбург, – 2002. – С. 116-120.
5. Московичюте Л.И. Асимметрия полушарий мозга на уровне коры и подкорковых образований // I Международная конференция памяти А. Р. Лурия: Сб. докладов / Под ред. Е. Д. Хомской, Т. В. Ахутиной. - М.: РПО, 1998. С. 162-175

E-mail: s-asadzade@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 10.05.2024

UOT 376 (01)

Əminə Ruhulla qızı Əliyeva
Bakı Dövlət Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
https://orcid.org/ 0009-0004-9124-8171
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).182-185

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ QAZİLƏRDƏ YARANAN PSİXOPATOLOJİ POZUNTULAR VƏ KOPİNQ STRATEGİYALARI

Амина Рухулла гызы Алиева
докторант по программе доктора философии
Бакинского Государственного Университета

ПСИХОПАТОЛОГИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА И СТРАТЕГИИ СПРАВКИ У ПОСЛЕВОЕННЫХ ВЕТЕРАНОВ

Amina Ruhulla Aliyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
of Baku State University

PSYCHOPATHOLOGICAL DISORDERS AND COPING STRATEGIES IN POSTWAR VETERANS

Xülasə. Araşdırılan tədqiqatın əsas məqsədi qazilərin psixi sağlamlığına təsir edən amillərdən- stress, depressiya, təşvişin düzgün qiymətləndirilməsidir. Həmçinin xəstəliklərə düzgün necə yanaşmalı, mübarizə strategiyaları necə qurulmasını öyrənməkdir. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyən edilmişdir:

1. Qazilərdə depressiya, təşviş və stress pozuntuları
2. Qazilərdə psixopatoloji pozuntularla bağlı əsas klinik, sosial, demoqrafik göstəricilər.
3. Psixi xəstəliyin xüsusiyyətlərini əks etdirən klinik, sosial və psixoloji göstəricilər arasındakı əlaqə.
4. Qazilərə psixoloji yardımın göstərilməsində peşəkar tövsiyələri işləyib, hazırlamaq.

Açar sözlər: *posttravmatik stress pozğunluğu, komorbidlik, residiv, emosional donma*

Аннотация. Основная цель исследования – правильная оценка факторов, влияющих на психическое здоровье ветеранов – стресса, депрессии, тревожности. А также обучение тому, как правильно подходить к болезням и выстраивать стратегии борьбы с ними. Для достижения цели были определены следующие задачи:

1. Депрессия, тревожные и стрессовые расстройства у ветеранов.
2. Основные клинико-социальные и демографические показатели, связанные с психопатологическими расстройствами у ветеранов.
3. Взаимосвязь клинических, социальных и психологических показателей, отражающих особенности психического заболевания.
4. Разработать и подготовить профессиональные рекомендации по оказанию психологической помощи ветеранам.

Ключевые слова: *посттравматическое стрессовое расстройство, коморбидность, рецидив, эмоциональное замирание*

Abstract. The main goal of the research is the correct evaluation of the factors affecting the mental health of veterans - stress, depression, anxiety. It is also learning how to approach diseases correctly and how to build coping strategies. To achieve the goal, the following tasks have been determined:

1. Depression, anxiety and stress disorders in veterans
2. Main clinical, social and demographic indicators related to psychopathological disorders in veterans.
3. The relationship between clinical, social and psychological indicators reflecting the characteristics of mental illness.
4. Develop and prepare professional recommendations for providing psychological assistance to veterans.

Keywords: *posttraumatic stress disorder, comorbidity, relapse, emotional freezing*

Posttravmatik stress pozğunluğu travmatik stressdən sonra çoxsaylı simptomların meydana çıxması ilə xarakterizə olunan bir xəstəlikdir. Bu simptomlara həddindən artıq qorxu, çarəsizlik və ya dəhşətli bir anı yaşamaq daxildir. Diaqnoz klinik cəhətdən əhəmiyyətli narahatlıq və ya sosial, peşə, funksional və digər mühüm sahələrdə problemlərə səbəb olan simptomların ən azı 1 ay ərzində intensiv müşahidəsini tələb edir.

Tarix boyu PTSP həmişə mübahisə mövzusu olmuşdur. Çoxları üzvi səbəblərə görə şübhə ilə yanaşırdı. Digərləri ümumiyyətlə simptomların doğruluğundan şübhələnirdilər və bir çox hallarda səbəb kimi simulyasiya və ya kompensasiya axtarmaq (kompensator nevroz) göstərdilər. Nəticədə, uzun müddətdir ki, travmatik hadisələrin müvəqqəti olduğu və davamlı simptomların yalnız emosional qeyri-sabit şəxsiyyət tipi, premorbid nevrotik konflikt və psixi xəstəlikləri olan insanlarda baş verə biləcəyinə inanılır. Lakin bir çox müharibə veteranlarının, təcavüz, işgəncə və zorlama qurbanlarının uzunmüddətli psixoloji problemlərinin olması bu nəticəni dəyişdi. Bu gün ümumiyyətlə qəbul edilir ki, travmatik hadisələr posttravmatik stress pozğunluğunun əsas səbəbidir. Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, hətta əqli cəhətdən sağlam insanlar belə dəhşətli, fəlakətli streslərə məruz qaldıqda PTSP kimi simptomlar yaşayırlar. Bəzi araşdırmalara görə, stressor yalnız əsas meyarlara cavab verərsə, travmatik stressor hesab edilə bilər. Travmatik stressorun əsas meyarı insan və ya onun qohumu üçün təhlükə və ona subyektiv reaksiyadır. Bu zaman insan müstəsna qorxu, acizlik və dəhşət yaşamalıdır. XBT-10 hadisənin "son dərəcə təhlükəli və fəlakətli xarakterli" olduğunu vurğulayır.

Travmatik hadisələr digərlərindən fərqli olaraq cəmiyyətin böyük bir hissəsini əhatə edir. 1967-1991-ci illər arasında təbii fəlakətlər bütün dünyada 7.000.000 insanın ölümünə səbəb oldu və 3 milyard insan zərər çəkdi. Bu dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təxminən 117 milyon, inkişaf etmiş ölkələrdə isə 700 min insan elementlərdən əziyyət çəkmişdir. Rəqəmlər qorxulu görünür.

Müharibə insanların törətdiyi ən dəhşətli zorakılıq hərəkətlərindən biridir. İkinci Dünya Müharibəsindən bəri 127 müharibə olub, nəticədə rəsmi statistikaya görə 21,8 milyon, Qırmızı Xaç Cəmiyyətinə görə isə 40 milyon insan həlak olub. Bu 127 müharibədən yalnız ikisi inkişaf etmiş ölkələrdə baş verib. 1990-cı ildə sığınacaqlarda yaşayan və ölkə daxilində məskunlaşanların sayı dünya üzrə 30 milyon nəfər idisə, 1993-cü ildə bu rəqəm 43 milyona çatıb. Avtomobil qəzaları, işgəncələr, hücumlar və məişət zorakılığı kimi zorakılıqlar çox vaxt və ya əksər insanlar tərəfindən nəzərə alınmır. Bununla belə, belə hadisələrdən zərər çəkənlərin sayı təbii fəlakətlərdən zərər çəkənlərdən daha çoxdur.

Müxtəlif populyasiyalarda aparılan klinik və epidemioloji tədqiqatlar nəticəsində psixoloji problemin yaranma riskinin mümkün amilləri olan bir sıra dəyişənlər müəyyən edilmişdir. Bununla ilə əlaqədar həyat keyfiyyətinə təsir edə biləcək risk faktorları iki əsas kateqoriyaya bölünə bilər: təməl, stimullaşdırıcı.

I Təməl amillər: 1) İrq 2) Ailədə irsi faktorların olması 3) Nevroloji xəstəliklər

II Stimullaşdırıcı amillər:

1) Yaş 2) Komorbidlik 3) Piylənmə 4) Peşə və istirahət fəaliyyəti 5) Ağciyər xəstəlikləri və siqaret 6) Koqnitiv pozuntular və əlillik

Zərər çəkmiş insanın hadisədən sonra hadisə ilə bağlı xatirələri olması adi haldır. Hadisənin görüntüləri (məsələn, cəsədlərin şəkilləri), səslər (kömək axtaranların qışqırıqları) onlar

haqqında düşünmək istəmədikləri və ya düşünmək üçün heç bir şeyləri olmadıqları zaman da insanın ağlına gələ bilər. Bu xatirələrin dirilməsi insanı çox vaxt narahat edir və daxili narahatlıq, ürək çarpması, tərləmə, titrəmə və nəfəs ala bilməmək kimi narahatlıq əlamətlərinə səbəb olur. Bəzən elə bil adam hadisəni yaşayır. Məsələn, əsl sarsıntı olmadığı zaman yerin titrəməsi və oyaq ikən travma anı haqqında xəyallar qurmaq. İnsan bu vəziyyəti o qədər real şəkildə yaşayır ki, ona uyğun hərəkət edə bilər: məsələn gördüyü xəyallarla danışa bilər, təhlükə olmasa da qaçmağa çalışar. Qaçmaq: İnsan mümkün qədər hadisəni xatırladan yerdən, vəziyyətdən, danışıqdan, hətta hisslərdən və düşüncələrdən çəkinməyə çalışır. Hadisəni xatırlamaq böyük bir əziyyət, ağrı və qorxu hissinə səbəb olduğu üçün insan hadisəni xatırladan yerlərə getmir, bu mövzularda danışmır və danışdıqları yerlərdən uzaq durur. Dağıntılar altında qalan bəzi insanlar evin dağıntılarının yerləşdiyi yeri, hətta o şəhəri ziyarət edə bilməyəcək və hadisə barədə danışmayacaqlar.

Travma keçirmiş insanlar bəzən hadisənin təfərrüatlarını unuda bilərlər. Çox vaxt hadisənin ən narahat edici epizodları unudulur və ya çətin xatırlanır. Bu vəziyyət "hadisə haqqında düşünmək istəməmək" dən fərqlidir və insan xatırlamaq istəsə də xatırlaya bilmir.Zehni travmalardan sonra insanlardan uzaqlaşmaq və gələcək gözləntiləri kimi simptomlar görünmür. "Heç kim mənim yaşadığımı başa düşə bilməz" kimi düşünmək daha yaygındır. İnsanlar hadisəni yaşamamış insanlardan emosional olaraq uzaq hiss edə bilər, duyğuları darıxdırılır, sevinc və kədər hiss etmir. Bəzən özlərinə kömək etməyə çalışanlara qəzəb hiss edirlər, beziləri yalnız eyni travmanı keçmiş insanlarla tanış olur və başqaları ilə münasibətləri pozurlar. Gələcək üçün heç bir plan qurula bilmədiyindən, yalnız o günü yaşamaq və fəaliyyətlərdə azalma müşahidə olunur.

Həddindən artıq həyəcan: Zehni travmadan təsirlənən insanlar özlərini daim ayıq və ayaq üstə hiss edə bilərlər. O hadisənin hər an yenidən baş verəcəyini hiss edə bilər. Bu ehtimalı nəzərə alaraq davranışlarını formalaşdırırlar və bu mövzuda həddindən artıq ehtiyatla davranırlar. Məsələn, istəmədən daxil olduqları binada bir çatlaq olub-olmadığını və onun qapısından asanlıqla qaça biləcəyini yoxlayırlar. Yolda gəzərkən yıxılmaqdan qorxaraq dirəklərə yaxınlaşmırlar. Təhlükələrlə bağlı şişirdilmiş tədbirlər görə bilərlər.

Həddindən artıq stimullaşdırmanın digər göstəriciləri qəfil səslər və hərəkətlərdə təəccüb və ya sarsıntıdır. Qapı çırpılması, yüksək səslə danışmaq, birdən kiminsə otağa girməsi kimi gözlənilməz vəziyyətlər insanın yerindən tullanmasına və uzun müddət davam edən narahatlıq əlamətlərinə (ürək döyüntüsü, tərləmə, titrəmə, nəfəs darlığı) səbəb olur. Yuxuya getmək çətinliyi xüsusilə yaygındır. Travma qorxusu səbəbiylə yuxuya getmək bir neçə saat çəkə bilər və insan normalda oyanmayacaq səslərlə asanlıqla oyana bilər.

Residiv simptomları: Residiv simptomları travma sonrası stressin ən mühüm simptomu hesab olunur. Belə simptomlara travmatik hadisə ilə bağlı arzuolunmaz fikirlər, yuxular (fantaziyalar) və kabuslar (dəhşətli kabuslar) daxildir. Buraya flashbacklər də daxildir. Yaddaş o qədər canlı ola bilər ki, qurban sanki travmatik hadisəni yenidən yaşayırmış kimi hiss edir. İnsanlar özündən asılı olmayaraq baş vermiş bir hadisəni xatırlayanda əsəbiləşə, çox kədərlənə və eyni zamanda tərləmə, taxikardiya kimi fiziki reaksiyalar ola bilər.

Çıxarma simptomları və emosional donma. Çıxarma simptomları və emosional donma müxtəlif mexanizmlərlə inkişaf edir. Qaçma, travmatik hadisənin yaddaşını yaddaşdan kənarda saxlamaq üçün qəsdən edilən cəhddir. Xəstələr insanlardan, yerlərdən və xoşagəlməz xatirələr yaşada biləcək fəaliyyətlərdən uzaq olmaq üçün həyatlarını məhdudlaşdırmağa məcbur olurlar. Donvurma simptomları əvvəllər xoşagəlməz fəaliyyətlərə marağın itməsi, başqalarından təcrid olunma, emosional tükənmə (məsələn, həzz və sevgi hiss edə bilməmə) və gələcəyə ümidsizliklə xarakterizə olunur. Çıxılma sindromu xəstədən çox enerji tələb edir və emosional donma əlamətləri qeyri-ixtiyari olaraq baş verir. Emosional donma simptomları əsasən PTSP-nun ağır və xroniki formaları ilə əlaqələndirilir və mənfi proqnostik dəyərə malikdir .

Həddindən artıq həssaslığın simptomları. PTSP-də travmatik hadisəyə cavab olaraq simpatik sinir sisteminin adaptiv funksiyası ilə yanaşı, onun aktivliyində davamlı artım müşahidə olunur. Şiddətli oyanmanın simptomlarına zəif

konsentrasiya və yaddaş, əsəbilik, əsəbilik, yuxusuzluq və yuxunun pozulması, daimi narahatlıq daxildir.

Problemin aktuallığı. Günümüzdə qazilərdə müharibə sonrası yaranan psixi pozuntular dünya üzrə mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Epidemioloji tədqiqatlar göstərir ki, müharibə iştirakçılarının demək olar ki, böyük nisbəti psixi problemlərlə üzləşirlər. Daha çox genetik fonda psixi xəstəliyə meyilli olan şəxslərin psixikasına müharibənin ağır fəsadlarının da təzahür etməsi xəstəliyin gedişatını və ona adaptasiyasını çətinləşdirir. Uzun müddətli pozuntular qazilərin həyatının bütün sosial vəziyyətini və onun psixi funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

Problemin elmi yeniliyi. Psixoloji travma almış qazilərdə bağlı bir sıra iri, inkişaf etmiş ölkələrdə tədqiqatlar aparılmışdır, ölkəmizdə də bir sıra mütəxəssislər bu mövzu ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparır, elmi işlər yazırlar. Lakin qazilərdə postmüharibə dövründə rastlanan psixopatoloji pozuntuların biopsixososial aspektləri üzrə tədqiqat ilk dəfə aparılacaq.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Biopsixososial faktorların qazilərin psixikasına mənfi təsirlərin öyrənilməsi, müalicə prosesində adekvat psixoloji metod və priyomlardan istifadə edilməsi həm pasient, həm də mütəxəssis üçün vacib rol oynaya bilər.

Ədəbiyyatlarda göstərilir ki, qazilərdə psixopatoloji pozuntuların ilk aylarda müşahidə və diaqnostika etmək olduqca çətindir. Epidemioloji tədqiqatın nəticələrinə görə, postmüharibə dövründə müharibə iştirakçılarının böyük bir qismində psixopatoloji pozuntular müşahidə olunur və bu da onlar sosial həyatlarının keyfiyyətini də aşağı səviyyəyə salır.

Ədəbiyyat:

1. Берг-Кросс Л. Терапия супружеских пар, Москва: Издательство института психотерапии, 2004. – 528 с.
2. Боголюбова О.Н. Субъективная картина будущего и дезадаптация у людей, переживших насилие в детстве, Санкт-Петербург: СПбГУ, 2006. –с.93.
3. Вассерман Л.И., Иовлев Б.В., Исаева Е.Р., Щелкова О.Ю. Методика для психологической диагностики совладающего поведения в стрессовых и проблемных для личности ситуации. - Санкт-Петербург: В.М. Бехтерева, -2018. – 35 с.
4. Голынкина Е.А., Исурина Г.Л., Кайдановская Е.В. Гиссенский личностный опросник. Использование в психодиагностике для решения диференциально- диагностических и психотерапевтических задач. Методическое пособие. Санкт-Петербург: СПбНИПНИ им. В.М. Бехтерева, 1993. – 18 с.
5. Гребень И.Ф. Психологические тесты для профессионалов, Москва: Букмастер, 2017. – 428 с.
6. Babcock J.C., Jacobson N.S., Gottman J.M., Yerington T.P.. Attachment, emotional regulation, and the function of marital violence: Differences between secure, preoccupied and dismissing violent and nonviolent husbands. Journal FamViol 2000; 15: c. 391–409.
7. Back S.M., Post RD, D’Arcy G.A study of battered women in a psychiatric setting, 1993; 132.
8. Briere, J., & Jordan, C. E. Violence against women: Outcome complexity and implications for treatment. Journal of Interpersonal Violence, 19, 2004; c. 143- 156.
9. Buntin T. International Encyclopedia of the Social and Behavioral Science. Second Edition, 2015; 685688.
10. Carton H.Egan V. The dark triad and intimate partner violence: UK, 2016; c. 93-107.
11. Craparo G., Faraci P., Rotondo G., Gori A.,Intimate Partner Violence: Relationships Between Alexithymia, Depression, Attachment Styles, and Coping Strategies of Battered Women//J. Sex Medicine, 2014; c. 122-133.

E-mail: aminaaliyeva00@gmail.com
Redaksiyaya daxil olub: 02.07.2024

UOT 37

Novruz İsa oğlu Musayev
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Tibb Universiteti
https://orcid.org/0009-0003-0849-6856
https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(4).186-190

Elşad Novruz oğlu Musayev
respublika xəstəxanasının şöbə müdiri

ORTA QULAĞIN SƏS YARDIMLARININ FİZİKİ ƏSASLARI

Новруз Иса оглу Мусаев,
доктор педагогических наук, профессор
Азербайджанский Медицинский Университет

Эльшад Новруз оглу Мусаев
заведующий отделением Республиканской больницы

ФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГОЛОСОВОГО АППАРАТА СРЕДНЕГО УХА

Novruz Isa Musaev,
doctor of pedagogical sciences, professor
Azerbaijan Medical University

Elshad Novruz Musaev
head of the department of the Republican Hospital

PHYSICAL BASICS VOICE PARTS OF THE MIDDLE EAR

Xülasə. Məqalə eşitmə prosesinin fiziki əsaslarına həsr edilmişdir. Göstərilmişdir ki, mürəkkəb fizioloji proses olan eşitmə hissi fiziki proseslər əsasında icra olunur. Müəyyən edilmişdir ki, həm alçaq tezlikli səs rəqsləri, həm eşitmə hissi yaradan səs rəqsləri və həm də daha yüksək tezlikli səs rəqslərinin eşitmə orqanına təsiri orta qulaqda baş verən fiziki proseslərlə tənzimlənir. Məqalədə eşitmə hissinin yaranmasında orta qulağın rolu və xarici qulaqdan orta qulağa daxil olan səs dalğalarının enerjisinin tənzimənməsində orta qulağın oynadığı rolun fiziki əsasları ətraflı araşdırılmışdır.
Açar sözlər: *orqanizm, səs, eşitmə, qulaq, proses, tənzimləmə*

Аннотация Статья посвящена физическим основам слухового процесса. Показано, что слух, представляющий собой сложный физиологический процесс, осуществляется на основе физических процессов. Установлено, что как низкочастотные звуковые колебания, звуковые колебания, создающие чувство слуха, так и воздействие звуковых колебаний более высокой частоты на орган слуха регулируются физическими процессами, происходящими в среднем ухе.

В статье подробно рассмотрена роль среднего уха в формировании слуха и физические основы роли среднего уха в регуляции энергии звуковых волн, поступающих в среднее ухо из наружного уха.
Ключевые слова: *организм, звук, слышимость, ухо, процесс, регулирование*

Abstract. The article is devoted to the physical basis of the hearing process. It has been shown that hearing, which is a complex physiological process, is performed on the basis of physical processes. It has

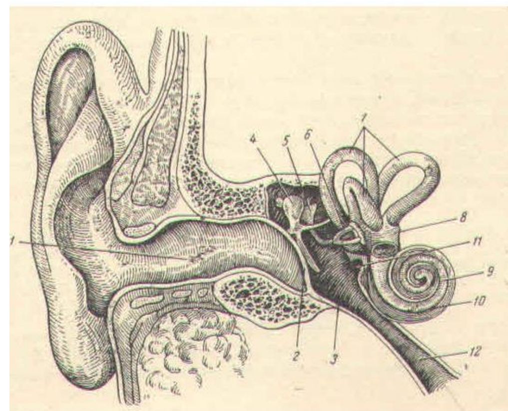
been established that both low-frequency sound oscillations, sound oscillations that create a sense of hearing, and the effect of higher frequency sound oscillations on the auditory organ are regulated by physical processes occurring in the middle ear. In the article, the role of the middle ear in creating the sense of hearing and the physical basis of the role played by the middle ear in regulating the energy of the sound waves entering the middle ear from the outer ear have been examined in detail.

Keywords: *organism, voice, hearing, ear, process, regulation*

Orqanizm üzvi aləmin özünü tənzimləməyə qabil olan vahid bir varlığıdır. Orqanizm ancaq onu əhatə edən ətraf mühit cisimləri ilə qarşılıqlı təsirdə mövcud ola bilər və bu qarşılıqlı təsir prosesində o özünü tənzimləyir, təzələyir və mövcudluğunu təmin edir. İ.M. Seçenovun qeyd etdiyi kimi, “orqanizm, onun mövcudluğunu təmin edən xarici mühitsiz mövcud ola bilməz”. Hər bir orqanizmin müəyyən mövcud olma şəraitinə ehtiyacı vardır. Hər bir orqanizm onun özünə uyğun olan həmin şəraitə uyğunlaşır və öz mövcudluğunu təmin edir. Həmin şəraitdə canlı orqanizm ətraf mühitlə maddə və enerji mübadiləsində olur və özünü lazım olan maddə və enerji ilə təmin edir. O cümlədən orqanizmin eşitmə orqanı olan qulaq da həmin orqanizmi ətraf mühit haqda olan lazımı informasiya ilə təmin edir.

Mərkəzi sinir sistemi, xarici mühit və canlı orqanizmin təşkilediciləri haqqında informasiyanı, orqanizmin müxtəlif müxtəlif sahələrində və həmin təşkilediciləırdə yerləşən və qıcıqlanmaya həssas olan xüsusi resepsiya elementləri (üzvüləri) vasitəsilə alınan və afferent sinir telləri vasitəsilə yayılan impuslar vasitəsilə qəbul edir. O cümlədən eşitmə qıcıqları, eşitmə üzvü olan qulaqda (daxili qulaqda) yerləşən eşitmə reseptorları vasitəsilə əmələ gəlir və eşitmənin afferent sinir telləri vasitəsilə mərkəzi sinir sisteminə ötürülür. Kibernetik anlayışdan istifadə etməklə demək olar kı, eşitmə sistemləri informasiyanı qəbul edir, emal edir və mərkəzi sinir sisteminə ötürür. Eşitmə prosesinin yerinə yetirilməsində orta qulağın xüsusi rolu var.

Ayrı-ayrı səs dağaları da, işıq fotonları kimi informasiya mənbəyidir. Təbiət cisimlərinin çıxardığı səslər, bizi əhatə edən insanların danışıqları, işləyən maşınların səs-küyləri və s. bizə çoxlu miqdarda informasiyalardan xəbər verir. İnsanlar üçün onun əhəmiyyəti də elə bundadır. Bunların insanlar üçün əhəmiyyətini başa düşmək üçün, öz qulaqlarımızı müvəqqəti olaraq qapayaraq, özümüzü həmin eşitmə imkanlarından məhrum etmək kifayətdir. Canlı orqanizmlərin eşitmə orqanı: xarici, orta və daxili qulaq sistemlərindən ibarətdir (ŞƏKİL 1).

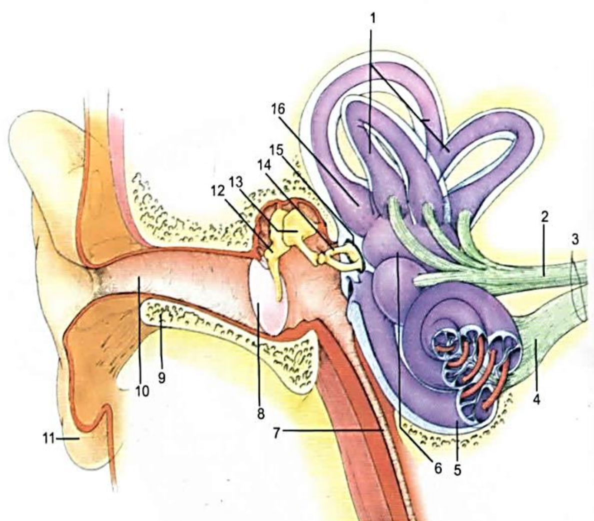

Şəkil 1. Qulağın quruluş sxemi

1 - xarici qulaq keçidi, 2 - təbil pərdəsi, 3 - orta qulağın boşluğu (təbil boşluğu), 4 - çəkiç, 5 - zindan, 6 - üzəngi, 7 - yarımdairəvi kanallar, 8 - qapı girişi, 9 - vestibulyar pilləkən, 10 - təbil pilləkəni, 11 - oval pəncərə, 12 - yevstax borusu

Orta qulağın dominant hissələrinə: təbil pərdəsi (tumponic membrane) və üç kiçik sümük (ossicles) və onları birləşdirən əzələ, qığırdaq və bağlar aiddir. Bu sümüklər doğuşdan əvvəl yetgin ölçüdə olurlar. Belə fərziyələr (fikirlər) vardır ki, döl ana bətnində uşaqlıqda olarkən eşidə bilir və körpə doğulmamışdan əvvəl atasının və anasının səslərini eşidir və öyrənir. Bu sümüklər xarici qulaqdakı hava mühitində yayılan mexaniki rəqsləri, daxili qulağın maye mühitinə ötürür. Daxili qulaq mayesinin dalğa müqaviməti təxminən suyun dalğa müqavimətinə bərabərdir (ρc hasilinə xüsusi akustik impedans, müstəvi dalğalar üçün isə, ona dalğa müqaviməti deyilir. Harada kı, ρ-həmin mühitin sıxlığı, c-isə səs dalğalarının həmin mühitdə yayılma sürətidir). Bildiyimiz kimi səs dalğaları havadan maye mühitin (məsələn, suyun) üzərinə perpendikulyar istiqamətdə düşürsə, düşən səs dalğalarının intensivliyinin ancaq 0,111%-i suya daxil olur. Bu çox azdır. Ona görə də orta qulağın əsas vəzifəsi – orta qulağın hava mühitindən

orta qulağın maye mühiti üzərinə düşən səs dalğalarının intensivliyinin daha çox hissəsinin daxili qulqğa ötürülməsini təmin etməkdir. Texniki dildən istifadə etsək, deyə bilərik ki, orta qulaq, havanın dalğa müqavimətini və daxili qulaq mayesinin dalğa müqavimətini uzlaşdırır (uyğunlaşdırır). Yəni, eşitmə sümükləri təbil pərdəsindəki impedans ilə, daxili qulağın maye ilə dolu kameralarının impedansının uyğunlaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ossicles-lər oxşadıqları əşyaların adlarına uyğun adlarla adlandırılmışdır: malleus (çəkic), incus (zindan) və stape (üzəngi). Bu sümüklər öz aralarında elə birləşmişlərki (yerləşmişlərki), rəqsləri təbil pərdəsindən daxili qulağa səmərəli ötürürlər. Belə ki, çəkicin dəstəyi (sapı) təbil pərdəsinə, çəkicin özü (dəmir hissəsi) isə, üzəngi ilə birləşmişdir (Şəkil 2 və 1-də göstərilmişdir).

Şəkil 2. DƏHLİZ- İLBİZ SİNİRİ (quruluşu), ПРЕДВЕРНО-УЛИТКОВЫЙ НЕРВ, (строение), N. VESTIBULOCOCHLEARIS.

1 - yarımdairəvi kanallar, полукружные каналы, canales semicirculares;
2 - dəhliz siniri, вестибулярный нерв, n. vestibularis;
3 - dəhliz-ilbiz siniri, преддверно-улитковый нерв, n. vestibulocochlearis;
4 - ilbiz siniri, улитковый нерв, n. cochlearis;
5 - ilbiz, улитка, cochlea;
6 - dəhliz, преддверие, vestibulum;
7 - eşitmə borusu, слуховая труба, tuba auditiva;
8 - təbil pərdəsi, барабанная перепонка, membrana tympani;
9 - gicgah sümüyü, височная кость, os. temporale;
10 - xarici qulaq keçəcəyi, наружный слуховой проход, meatus acusticus externus;
11 - qulaq seyvanı, ушная раковина, auricula;
12 - çəkic, молоточек, malleus;
13 - zindan, наковальня, incus;
14 - üzəngi, стремечко, stapes;
15 - dəhliz pəncərəsi, окно преддверия, fenestra vestibuli;
16 - ampula, ампула, ampula.

Beləliklə, onlar (təbil pərdəsi və sümüklər) xarici qulağın səs ötürücü borusu vasitəsilə həm eşitmə hissi yaradan səs dalğalarını, həm də hətta səs dalğalarından daha yüksək tezlikli dalğalarını da daxili qulağa ötürürlər. İnsan öz səsini, əsasən səsin havadan ötürülməsi sayəsində eşidir. Hər iki qulağınızı qapayın və səsinizin həcmindəki azalmanı dinləyin, onda deyilənlər aydınlaşar.

Sümüklər sistemindən biri çəkic, öz dəstəyi (sapı) vasitəsilə təbil pərdəsinə (sahəsi $S_1=64\ mm^2$) birləşir (toxunur), çəkicin digər tərəfi isə (dəmir başlığı) zindanla əlaqəlidir (bağlıdır). Təbil pərdəsinin rəqsi, çəkicin dəstəyi və zindanın çıxıntısı ilə əmələ gələn lingin (manivellanın) daha uzun qoluna (çiyninə, dəstəyə) ötürülür, çəkicin dəmir başına birləşmiş üzəngi isə həmin rəqsləri kiçildilmiş amplitudda, lakin əvəzində isə gücləndirilmiş (böyüdülmüş) qüvvədə (təzyiqdə) qəbul edir. Daxili qulağın oval pərdəsinə söykənən üzənginin səthinin sahəsi $S_2=3{,}2\ mm^2$-a bərabərdir. Gücləndirilmiş qiymətdə qüvvəyə malik olan rəqslər daxili qulağın oval pərdəsinə (sahəsi $S_2=3\ mm^2$) ötürülür. Səsin təbil pərdəsinə göstərdiyi təzyiqi vasitəsilə, yəni, ossicle-larda olan ling fəaliyyəti nəticəsində gücləndirilir. Təbil pərdəsinin sahəsinin oval pəncərənin sahəsi ilə müqayisəsində (1:22 nisbətində) burada daha güclü artma baş verir. Bu artım səs dalğalarının oval pəncərənin membranına olan təzyiqi təxminən 22 dəfə artırır. Bu vəziyyət çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, təbil pərdəsinin səthinə düşən nisbətən zəif səs dalğaları, oval pəncərənin membranının müqavimətini dəf etmək imkanına və ilbizdə olan mayeləri (peri və endolimfa mayelərini) hərəkətə gətirmək imkanına malik olur.

Ling güclənməsinin modelini izah edək. Orta qulaq sümükcükləri vasitəsilə hava mühitində yayılan səs rəqsləri oval pəncərəyə verilir və endolimfa mayesinin rəqsinə çevrilir (səbəb olur).

Orta qulağı daxili qulaqdan ayıran divar üzərində oval pərdədən başqa, həmdə sərbəst dəyirmi (dairəvi) pəncərə mövcuddur. Oval pəncərənin membranında əmələ gələn rəqslər, ilbizin endolimffa mayeçində yayılaraq sönmədən dairəvi pəncərəyə qədər çatır. Əgər bu pəncərə olmasaydı, onda ilbizin kanalında olan mayenin (endolimfa) sıxılmaması səbəbindən rəqsin alınması mümkün olmazdı.

Model göstərir ki, təbil pərdəsinə təsir göstərən F_m qüvvəsinin, lingin L_m qoluna hasilinin nəticəsi olan moment fırlanması, oval pən-

cərənin F_o qüvvəsinin lingin L_o qoluna hasilindən alınan moment fırlanmasına bərabərdir:

$M_m = F_m \cdot L_m$; $M_0=F_0 \cdot L_0$

$M_m=M_0$ olduğundan

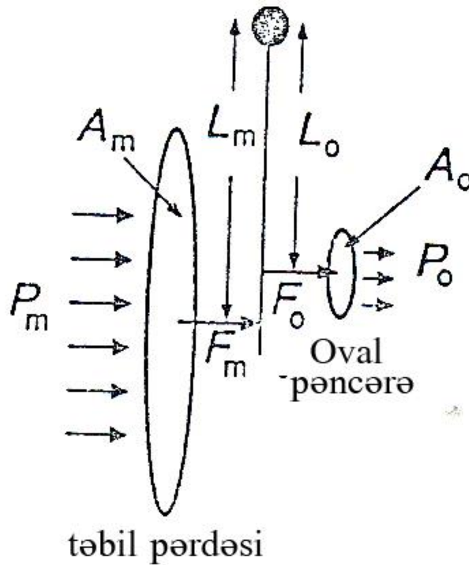
$F_m \cdot L_m = F_0 \cdot L_0$

Bu ifadədəki iki qüvvəni: F_m və F_0–ni oval pəncərənin və təbil pərdəsinin sahəsindən asılılıq formasında göstərmək olar. $F_m=P_m \cdot S_m$ və $F_0=P_0 \cdot S_0$, beləliklə,

$P_m S_m L_m = P_0 S_0 L_0$

Buradan

$$\frac{p_0}{p_m} = \left(\frac{S_m}{S_0}\right) \bullet \left(\frac{L_m}{L_0}\right)$$

Şəkil 3.

Ling qaydasını sxematik izah edək. Təbil pərdəsinə P_m səs təzyiqi təsir edir. Bu təzyiq

$F_m = P_m S_m$

qüvvəsi ilə əlaqədardır.

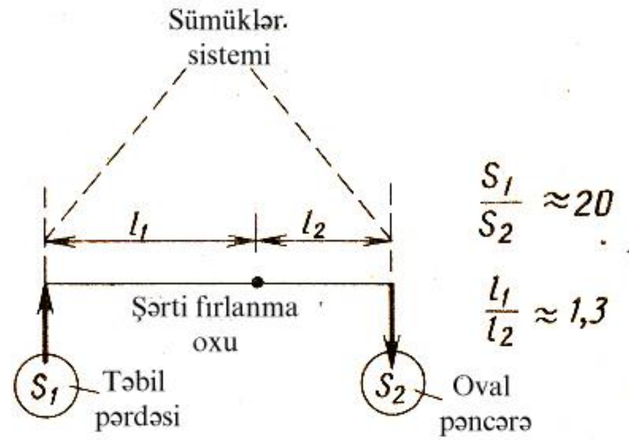
Bu vaxt daxili qulağın oval pəncərəsinə (pərdəsinə) F_0 qüvvəsi təsir edir və bu qüvvə daxili qulağın mayesində P_0 təzyiqi yaradır. Onlar arasında əlaqə

$F_0 = P_0 S_0$

kimidir.

Sümüklər sistemi ling (manivella) kimi işləyir və adam (insan) üçün daxili qulaq tərəfindən qüvvədə 1,3 dəfə uduş verir. (Sxematik formada şəkil 4-də).

Ona görə də yazmaq olar:

Şəkil 4.

$$\frac{F_m}{F_0} = \frac{L_0}{L_m}$$

Düsturlar arasındakı əlaqəni nəzərə alsaq alarıq:

$$\frac{F_m}{F_0} = \frac{P_m S_m}{P_0 S_0} = \frac{L_0}{L_m}$$

Buradan:

$$\frac{F_m}{F_0} = \frac{S_m}{S_0} \bullet \frac{L_m}{L_0} = 20 \bullet 1.3 = 26$$

və ya loqarifmik vahidlə

$$L(dB) = 20\lg\left(\frac{P_0}{P_m}\right) = 20 \bullet \lg 26 = 20 \bullet 1.415 = 28(dB)$$

Orta qulaq, xarici qulağın yaratdığı təzyiqi bu nisbətdə böyüdərək daxili qulağa ötürür.

Beləliklə, ling fəaliyyəti nəticəsində qüvvə (L_m /L_0) = 1,3 faktoru qədər artır. Təbil pərdəsinin faydalı sahəsinin, üzənginin əsasına nisbəti (A_m/A_0) = 10-dir. Bu qazanc plyus ling qazancı 1,3 ümumi təzyiq qazancı üçün təxminən 16 alırıq. Beləki, orta qulaq təzyiq nisbətində 18 dB qazancı təmin edir.

Bu eşitmənin təsirini və həssaslığını artırır. Qazanca başqa bir formada da baxmaq olar. Qazanc, əsasən səs rəqsləri xarici qulaqdan daxil olaraq, daxili qulaq mayelərində rəqs yaradarkən, orta qulağın havanın impedansı ilə daxili qulaq mayesinin impedansının uyğunlaşdırılması hesabına yaranır. İmpedans uyğunluğu dedikdə, təbil pərdəsinin vasitəsilə orta qulağın səsin havadakı enerjisi ilə daxili qulaq mayesindəki enerjisini uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. (Faydalı təmini nəzərdə tutulur). Əgər təbil pərdəsi olmasaydı və səs bir başa oval pəncərəyə zərbə endirsəydi, onda səsin 99,9%-i əks olunardı və 30 dB itgi olardı. Deməli, orta qulaq 30

dB itgi əvəzinə 18 dB qazanc təmin edir. Orta qulaqda impedansa təsir edən faktorlar, əsasən təbil pərdəsinin gərginliyi (elastikliyi - dartılmış vəziyyətdə olması) və onun kütləsidir. Qulağın impedans uyğunluğu 400-dən 4000 Hs-ə qədər olan intervalda kifayət qədər yaxşı təmin edilir. 400 Hs-dən aşağı «yay» (yəni təbil pərdəsi) çox gərgin (dartılmış) olur və 4000 Hs-dən yuxarı təbil pərdəsinin kütləsi çox böyük olur. Orta qulaq impedans uyğunluğuna yuxarıda təsvir olunan porşen və ling işi nəticəsində təzyiqin gücləndirilməsi ilə kömək edir. Uca səslər eşitmə hissini zədələyə bilər. Orqanizmdə uca səslərdən qorunma mexanizmi mövcuddur. Üzəngi sümüyünə bərkidilmiş üzəngi əzələsi və çəkic sümüyünün qarmağına birləşmiş təbil əzələsinin vətəri qulağın uca səslərdən mühafizəsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Uca səs orta qulaqda ossicle-ləri yanlara dartaraq, daxili qulağa çatan səs intensivliyini azaldır. Bu üsulla 15 dB azaltma mümkündür. Bu əzələlər uca səslərin təsirinə 15 msan və daha çox vaxt ərzində cavab verməlidir (uca səsin qarşısını almağı çatdırmalıdır). Çatmasa zədələnmə bu qısa müddət ərzində baş verə bilər.

Deməli, qeyd etdiyimiz kimi orta qulağın başqa bir funksiyası da səsin intensivliyi çox böyük olduqda (eşitmə normasından artıq olduqda) rəqsin daxili qulağa verilməsinin zəiflətməsidir. Bu orta qulaq sümüklərinin əzələlərinin reflektor olaraq boşalması (zəifləməsi) nəticəsində həyata keçirilir. Orta qulaqda iki əzələ mövcuddur: tensor tympani əzələsi və stapedius əzələsi. Bunlardan birincisi, qısalaraq, təbil pərdəsinin gərilməsini (dartılmasını) qüvvətləndirir və qüvvətli səslər təsir etdikdə onun rəqsinin amplitudunu qısaldır (azaldır) və ikincisi isə üzəngini tənzimləyir (düzəldir) və bununla da onun hərəkətini məhdudlaşdırır.

Bu əzələlərin qısalma dərəcəsi, səs rəqslərinin amplitudasının dəyişməsi zamanı dəyişir və avtomatik olaraq səs sümükləri vasitəsilə daxili qulağa daxil olan səs enerjisinini tənzimləyir. Bununla da qulağa daxil olan səs həddindən çox yüksək olduqda təbil pərdəsini yüksək tezliklə rəqs etməkdən və dağılmaqdan qoruyur. Orta qulağın hər iki əzələsinin qısalması (tənzimlənməs) reflector olaraq avtomatik baş verir, artıq yüksək səsin təsirindən 10 milli saniyə sonar səsin təsiri normallaşır. Təbil boşluğunu burunun tənəffüs yolu ilə birləşdirən yevstaxiyev borusunun hesabına təbil boşluğunda təzyiq normal atmosfer təzyiqinə bərabər olur və nəticədə təbil pərdəsinin normal rəqsi üçün şərait yaranır.

Xarici və orta qulaq səs ötürücü sistemə aiddir. Səs qəbul edən sistem isə daxili qulaqdır.

Problemin aktuallığı. Eşitmə prosesinin fiziki əsaslarının araşdırılması tibbi diaqnostika və müalicənin dərindən öyrənilməsində önəmli rol oynayır.

Problemin elmi yeniliyi. Səs rəqslərinin müxtəlif intervallrının qulaqda yayılmasının fiziki əsaslarının araşdırılması elmi yanaşmadır.

Problemin təcrübi əhəmiyyəti. Eşitmə orqanında səs dalğalarının fiziki əsaslarının araşdırılması həkimlər, tibb universiteti tələbələri və ümumiyyətlə tibbi personal üçün çox böyük təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Губанов Н. И., Утепбергенов А.А. Медицинская биофизика. -Москва. Медицина, -1978. - 335 с.
2. Ремизов А. Н. Медицинская и биологическая физика. -Москва: Высшая школа, -1987. - 637 с.
3. Musayev N. İ. Tibbi və bioloji fizikanın ixtisas fənləri ilə əlaqəli tədrisinin elmi-metodiki əsasları (monoqrafiya). -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2010. -509 s.
4. Бабский Е. Б. и др. Физиология человека. -М.: Медицина, -1966. -656 с.

E-mail: fizikaelmi@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 25.06.2024

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

ALİ TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF HIGHER EDUCATION

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRE-SCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES

PEDAQOKİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF PEDAGOGICAL THOUGHT

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – 530
МУХАММЕД ФИЗУЛИ – 530
MAHAMMAD FİZULI – 530

TƏHSİLDƏ MONİTORİNQ VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ
МОНИТОРИНГ И ОЦЕНИАНИЕ В ОБРАЗОВАНИИ
MONITORING AND EVALUATION IN EDUCATION

TARİXİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
HISTORY TEACHING METHODOLOGY

FİZİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ
METHODOLOGY OF TEACHING PHYSICS

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
MATHEMATICS TEACHING METHODOLOGY

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
BIOLOGY TEACHING METHODOLOGY

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

KORREKSİYA PEDAQOGİKASI
КОРРЕКЦИОННАЯ ПЕДАГОГИКА
CORRECTIONAL PEDAGOGY

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF INCLUSIVE EDUCATION

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİ MÜƏLLİMİNİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ ПЕДАГОГА В ВУЗЕ
SELF-EDUCATION OF A TEACHER AT A UNIVERSITY

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BİBLİOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BİBLİOGRAPHİC DESCRİPTİON OF USED LİTERATURE

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində "Məqalələrin yazılışına verilən tələbləri‖ əks etdirmişik. Bəzi müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıqları halda digər müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir.

Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir.

Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar "İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr"i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr.

Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır: 1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cilddə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər: Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI Yeni nəşrlər evi, – 2004. – 304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifli nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifli nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifli nəşrlər: Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talıbov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48

Beşdən çox müəllifli nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri: Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. № 6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərxanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları: Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, Cild 89 , № 6, 2022, № 5

Dissertasiyalar: Əmirəliyeva, İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2013. – 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı: Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.; 218

Scientific Works of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Volume: 90, Number: 2, 2023

Elektron resurslar: Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CDROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T. Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri: Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. -2020, 22 avqust. – s. 6

Arxiv materialları: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq 1.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun "Elmi əsərlər"inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Təqdim olunan məqalələrdə müəlliflərə aid Orcid öz əksini tapmalıdır.
4. Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir Hər məqaləyə adları çəkilən dillərdə xülasələr və açar sözlər yazılır.
5. Məqalələr Azərbaycan. dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman - 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcıllıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı. Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlar, redaktə aparrmaq hüququna malikdir. 9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şöbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktuallıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda "ardı növbəti nömrədə" adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (Email).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading “continued in the next issue”.
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

Çapa imzalanıb: 25.07.2024
Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 175.

MÜTƏRCİM TƏRCÜMƏ VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
(012) 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az